

**ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ:
від античності до початку XX століття**

Навчальний посібник

**Київ
Інтерсервіс
2016**

УДК 159.9 «652/19» (075.8)
ББК 88я73
К 75

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту людини
Київського університету імені Бориса Грінченка
Протокол № 1 від 20.10.2016 р.*

Рецензенти:

Ставицька Світлана Олексіївна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної і соціальної психології та психотерапії факультету соціально-психологічних наук та управління Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Савицька Ольга Вікторівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології освіти Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Історія психології: від античності до початку XX століття : навч. посібник / Авт-уклад. О. П. Коханова, 2016. – НВП «Інтерсервіс». – 235 с.

ISBN 978-617-696-522-0

Навчальний посібник розрахований на студентів та викладачів психології вищих навчальних закладів у відповідності до дисципліни «Історія психології».

У посібнику представлено динаміку наукових поглядів від античності до початку XX століття з відображенням характерних особливостей тієї чи іншої епохи, визначенням основних ознак розвитку наук взагалі та психології зокрема. Викладення інформації доповнено достатньою кількістю опорно-логічних схем, зображеннями мислителів минулого.

Структура посібника передбачає поділ видання на два взаємодоповнюючі блоки – інформаційний, спрямований на розкриття теоретичного змісту навчального матеріалу та контрольний, орієнтований на закріплення та систематизацію набутих знань студентів. Посібник містить тестовий матеріал, психологічні задачі, глосарій, рекомендовану літературу до курсу.

ISBN 978-617-696-522-0

ПЕРЕДМОВА

Становлення будь-якої науки відбувається поступово і може тривати століттями. У цьому сенсі особливо слід відзначити розвиток психології, який розпочався задовго до набуття нею статусу незалежної та самостійної науки. Історія психології являє собою таку галузь психології, яка дозволяє простежити весь шлях становлення психологічної науки, починаючи із зародження перших уявлень про душу в межах філософії і завершуючи актуальними напрямками розвитку психологічних знань у наші дні.

У посібнику представлено динаміку наукових поглядів від античності до початку ХХ століття, тому великі думки і наукові досягнення, які здійснили вплив на розвиток психології, на жаль, знайшли своє відображення не у всіх представлених у посібнику філософських роздумах мислителів, концепціях психологів. Нашим завданням було на основі відображення характерних особливостей тієї чи іншої епохи, визначення основних ознак розвитку наук взагалі та психології зокрема ознайомити читачів з найбільш відомими представниками минулого та їх поглядами на вирішення філософсько-психологічних проблем.

Попри захопливе життя кожної з представленої у книзі постаті та надзвичайно цікаві особистості кожної з них, ми свідомо робили акцент переважно на професійній діяльності науковців та їх здобутках. Насамперед це пов'язане з тим, щоб зробити викладення матеріалу якомога більш лаконічним, а також із тим, щоб читач самостійно зміг би долучитися до пізнання і більш глибокого ознайомлення з видатною людиною та її життям. Вважаємо, що структурований підхід до викладу інформації допоможе краще зрозуміти логіку становлення психологічної науки, її основні здобутки на тому чи іншому історичному етапі.

Навчальний посібник складається з двох розділів, які містять висвітлення основних тем. Кожний розділ завершується переліком тестових запитань для самоконтролю та формулюванням змісту психологічних задач. У книзі представлено також словник основних термінів.

Висловлюємо надію на те, що посібник допоможе читачам охопитися щирим інтересом і повагою до людей науки, які надзвичайно віддано намагалися пояснити цілий світ, місце людини в ньому та її сутність. Переконані, що основу психологічної культури психолога-фахівця становить знання історії психології, яскравим підтвердженням чого є слова Л. С. Виготського: «Ми повинні розглядати себе у зв'язку й відношенні з минулим; навіть заперечуючи його, ми сподіваємося на нього».

ЗМІСТ

Розділ I.

Історія психології як галузь психологічної науки. Психологія стародавнього світу, епох Середньовіччя та Відродження

	Стор.
1	Історія психології як наука 6-16
	Історія психології: її предмет і специфіка як науки 6-10
	Принципи історико-психологічного аналізу 10-11
	Завдання, методи та функції історії психології 11-14
	Періодизація історичного розвитку психологічних ідей 14-16
2	Психологія античності 17-61
	Зародження раціональних наукових ідей про психіку в античності. Етапи розвитку психології в епоху античності 17-21
	«Протофілософський» етап розвитку античної психології: іонійська та італійська філософія, філософія Емпедокла 21-30
	Антична натурфілософська психологія Анаксагора, Демокрита, Гіппократа 30-36
	Філософсько-психологічні ідеї представників класичної грецької науки – Сократа, Платона й Аристотеля 37-49
	Розвиток психології в елліністичний період 49-61
3	Психологія в епоху Середньовіччя та Відродження 62-94
	Епоха Середньовіччя: характеристика, специфіка філософсько-психологічних уявлень 62-67
	Проблема достовірності пізнання душі в учінні Августина Блаженного 67-69
	Наукові погляди представників середньовічної схоластики 70-78
	Особливості арабомовної середньовічної психологічної думки в працях Авіценни, Аверроеса та Альгазена 78-85
	Загальна характеристика епохи Відродження. Основні напрями розвитку антропологічних і психологічних ідей 85-91
	Психологічні погляди Б. Телезіо, Х. Л. Вівеса та Х. Уарте 91-94
	Запитання та психологічні задачі до Розділу I 95-99

Розділ II.

Психологічна думка Нового часу та епохи Просвітництва

4	Розвиток психології в XVII столітті 100-129
	Загальна характеристика психології у XVII ст. Основні 100-106

теорії Нового часу	
Вплив Ф. Бекона та Р. Декарта на розвиток психології	106-115
Наукові погляди Б. Спінози і Г. В. Лейбніца як представників раціоналізму в психології	116-122
Наукова думка Т. Гоббса і Дж. Локка в межах сенсуалізму	122-129

5 Психологічні ідеї епохи Просвітництва 130-160

Епоха Просвітництва: характеристика, специфіка наукових поглядів	130-134
Зародження та становлення асоціативної психології в Англії	135-144
Розвиток французької філософсько-психологічної думки	144-152
Розвиток філософсько-психологічних знань у Німеччині	152-160

6 Розвиток психології в XIX столітті 161-187

Загальна характеристика психології XIX ст.	161-164
Розвиток асоціативної психології в XIX ст.	164-174
Становлення експериментальної психології: дослідження Г. Т. Фехнера, Е. Г. Вебера, Г. Гельмгольца	174-181
Внесок В. Вундта у розвиток психології як науки. Г. Еббінгауз і його дослідження пам'яті	181-187

7 Розвиток психології на межі XIX-XX століть 188-217

Становлення і розвиток психологічних шкіл кінця XIX – початку XX століття	188-190
Вивчення змісту свідомості в структуралізмі Е. Тітченера	191-194
Дослідження функцій свідомості у функціоналізмі	194-205
Експериментальна діяльність представників Вюрцбурзької школи	205-208
Особливості розвитку психологічних знань у Французькій психологічній школі	208-215
Описова психологія та її специфіка	215-217

Запитання та психологічні задачі до Розділу II 218-223

Глосарій 224-232

Література 233-235

РОЗДІЛ I.

Історія психології як галузь психологічної науки. Психологія стародавнього світу, епох Середньовіччя та Відродження

1. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ЯК НАУКА

Історія психології: її предмет і специфіка як науки

Відбувається дещо, про що говорять: «Дивися, ось нове!»;
однак це вже було у віках, які були до нас».

Книга Екклезіяста

Історія психології – надвичайно цікава й унікальна наука. Попри це, у багатьох майбутніх психологів можуть виникнути абсолютно закономірні питання й сумніви: Навіщо нам знати те, що було колись давно? Нам, як справжнім фахівцям, потрібно більше прикладних дисциплін. Історія психології – наука теоретична. Яка практична користь від знань філософських концепцій, наприклад, Платона чи Аристотеля?

Відповісти на все це можна твердженням М. Г. Ярошевського: «Історія психології – життєопис, життєрозуміння даної науки». Іншим словами, якщо ми хочемо зрозуміти, якою є психологія сьогодні, ми маємо знати те, як відбувався процес її становлення та розвитку. Крім того, знання історії психології впорядковує та надає смислу тій психологічній інформації, якою ми вже володіємо, сприяє її тривимірному сприйняттю: розуміння минулого дозволяє пояснити теперішнє і накреслити перспективи на майбутнє. До того ж, курс історії психології об'єднує всі галузі дослідження і проблеми сучасної психології, дозволяючи таким чином з'ясувати взаємозв'язки між різноманітними ідеями, теоріями та концепціями. Історія психології дає можливість ознайомитися не лише з певними фактами та історичними подіями, але й вчить думати, розуміти і адекватно оцінювати певні психологічні явища і концепції. Значення даного курсу полягає також і в тому, що знання історії психології є основою культури психологів у різноманітних сферах їх діяльності.

Історико-психологічне знання являє собою важливу частину сучасного психологічного знання. Слідуючи відомій позиції, сформульованій у роботі М. С. Роговіна та Г. В. Залевського, можна виокремити *три види психологічного знання*:

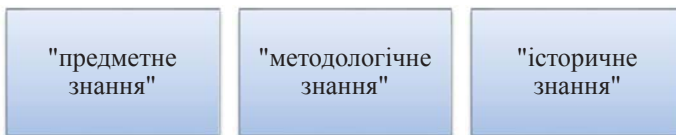

Рис. 1. 1. Види психологічного знання
(за М. С. Роговіним, Г. В. Залевським)

Перший вид – знання про психічні процеси та індивідуальні особливості, що і є «предметним знанням». Другий вид – знання про сам процес психологічного дослідження, про те, як отримується, фіксується і вдосконалюється предметне знання про психіку – «знання методологічне». Третій вид знання – «знання історичне», в якому відображається закономірна послідовність розвитку перших двох видів знань і яке допомагає нам зрозуміти загальний стан психології на кожний конкретний період часу, при кожному хронологічному зрізі. В. О. Мазилів акцентує увагу саме на тому, що знання історичне згідно з цією позицією, – це єдність знання предметного і знання методологічного. Без методології сліпою є історія, а без історії порожньою є методологія.

Важливість історико-психологічного знання була усвідомлена дуже рано. Ще «батько психології» Аристотель, автор першої власне психологічної праці «Про душу» (IV ст. до н.е.), другу главу свого відомого трактату присвячує розгляду поглядів попередників: «Пристаюючи до дослідження душі, необхідно разом із тим при виникненні складних питань, які підлягають розгляду в подальшому, взяти до уваги думки про душу, висловлені попередниками, щоб запозичити в них те, що сказано правильно і уникнути всього, що сказано ними неправильно». Тому Аристотеля можна також назвати і «батьком» історії психології. В. О. Мазилів вказує на те, що власне історико-психологічним дослідженням варто вважати працю німецького вченого Фридриха Августа Каруса (1770-1807), опубліковану після смерті її автора, в 1808 році. Слідом за цією роботою з'являється «Дисертація» відомого філософа шотландської школи Дугалда Стюарта (1753-1828), в якій, за свідченням В. М. Івановського, під метафізикою розуміється індуктивна філософія людського духу, тобто в сучасному трактуванні психологія. Потім були твори Германа Зібекка (1880) та ін. Нині історія психології являє собою одну з найважливіших галузей психологічного знання (В. О. Мазилів, С. 94).

Отже, історія науки – це особлива сфера знання, а її предмет відрізняється від предмета науки, розвиток якої вона вивчає. Так, психологія як наука вивчає факти, механізми і закономірності психічного життя. Історія ж психології описує та пояснює, як ці факти і закони відкривалися людському розуму. Якщо

предмет психології – це одна реальність, а саме реальність психічних процесів, станів і властивостей особистості, то предмет історії психології являє собою іншу реальність – діяльність людей, спрямовану на пізнання психічного світу.

Розвиток психологічного знання як результату пізнавальної діяльності людини на різних етапах культурної еволюції людства утворює *об'єкт* історії психології. Спроби осмислити процес психологічного пізнання, описати його зміст і структуру (сукупність поглядів, ідей, підходів, напрямів і течій, категорій і понять), його інституціональні та персонально-особистісні аспекти, а також закономірності та етапи розвитку утворюють *предмет* історії психології.

Історія психології вивчає закономірності формування і розвитку уявлень та знань про психіку на основі аналізу різних підходів до розуміння її природи, функцій і генезису.

Специфіка історії психології полягає в тому, що вона оперує не лише науковими, а й *історичними фактами* – матеріалами, які історики використовують для того, щоб відтворити картину життя, подій, епох і які істотно відрізняються від даних науки.

Відмінною особливістю наукових даних є метод їх отримання. Дослідники проводять численні експерименти, вираховують статистичні кореляції між перемінними. Отже, вони здатні певним чином вибудовувати досліджувані ними події. У свою чергу, інші вчені можуть ці події відтворити або скопіювати, після чого результати звіряються при дотриманні умов, однакових для першочергових та повторних дослідів.

Дані ж історії не можна відтворити і скопіювати. Кожна подія сталася в певний час в минулому, – можливо, століття тому, і очевидці могли й не записати ретельно розвиток подій. «Історія не терпить компромісів: з тим, що сталося одного разу, вже нічого не поробиш – ви не можете, коли захочете, перенести події минулого в теперішнє, щоб вивчити їх розвиток, причини і наслідки...» (М. Вертгеймер).

Якщо історичний епізод не піддається безпосередньому розгляду, то як історики можуть його належним чином опрацювати? Якими даними вони можуть користуватися для опису історичних фрагментів? І чи взагалі можна абсолютно точно знати, що було насправді?

Навіть якщо історики позбавлені можливості відтворити ситуацію, щоб працювати з відповідними даними, це не означає, що достовірної інформації взагалі не може бути. Адже історичні факти можуть бути доступні нам у вигляді фрагментів минулого – свідчень очевидців, фотографій і речей, щоденників і листів, газет та інших джерел. Саме на основі цих даних історики

намагаються відтворити події та досвід минулого, певним чином нагадуючи при цьому діяльність археологів, які ретельно вивчають старовинні знахідки.

При цьому дослідники можуть наштовхнутися на проблеми інтерпретації, які полягають у втрачанні або викривленні (навмисному чи ненавмисному) фактів, у помилках перекладів, у власних інтересах діючих осіб історії, контекстних факторах у психології тощо.

Наприклад, буває так, що впродовж десятиліть дослідники і не здогадуються про існування важливих особистих документів відомих учених. Папери Г. Еббінгауза було знайдено у 1984 році, майже через 75 років після його смерті. У 1983 році виявлено 10 великих коробок з рукописними щоденниками Г. Фехнера, якого вважають засновником психофізики. Ці записи стосуються періоду з 1828 по 1879 рік. То ж автори багатьох книг про Фехнера та Еббінгауза не могли враховувати у своїй роботі ці важливі першоджерела. Отже, нові історичні знахідки здатні вплинути на інтерпретацію наукових ідей психологів минулого і доводять, що розуміння історії має динамічний характер.

Буває, що історичні факти представлені в хибному світлі і безпосередніми учасниками подій. Очевидці можуть (свідомо або несвідомо) з метою власного захисту, або перебільшення своєї ролі в очах громадськості упереджено описати бачене ними. Крім того, психологія, будучи частиною великої культури, підлягає не лише внутрішнім, а й зовнішнім впливам, які також формують її характер і напрями. Розуміння історії психології передбачає розгляд контексту, в якому ця наука зароджувалася і розвивалася, – тобто тих ідей, які були провідними на той час, а також соціальних, економічних та політичних сил – іншими словами, «духу часу».

Персоналістична та натуралістична концепції історії науки

З метою пояснення розвитку психології можна використовувати дві теорії: персоналістичну та натуралістичну.

У персоналістичній теорії акцент робиться на видатних досягненнях окремих особистостей. Згідно з цим підходом рух уперед і зміни в науці зумовлені безпосереднім впливом унікальних людей, які здатні самотужки визначати й змінювати хід історії. Слідуючи змісту даної теорії Наполеон, Гітлер, Дарвін поставали в якості рушійних сил великих історичних подій. Ця концепція припускає, що без появи саме цих видатних постатей певні історичні події так могли і не відбутися, а тому саме людина «створює час».

Персоналістична теорія – ідея, згідно з якою прогрес та зміни в науковій історії пов'язані з діяльністю видатних особистостей.

У цьому підході є зерно істини, проте доволі часто роботу вчених, філософів, художників при їхньому житті просто не помічають, навіть відкрито не визнають і заперечують. Кожний такий випадок говорить про те, що

схвалення або засудження ідеї можуть залежати від культурної та духовної атмосфери часу. Тобто навіть великі мислителі та винахідники були обмежені духом часу. Спосіб думок і ті нагальні проблеми, які переважають на даний момент в суспільстві здатні закрити шлях певному відкриттю. Ідею на час виникнення можуть назвати дивною або ортодоксальною, але, можливо, її із захватом сприймуть на століття пізніше. Так, рух до прогресу інколи буває доволі повільним.

Думка про те, що людина «створює час» є не зовсім правильною. Досить ймовірно, що, як стверджує натуралістична теорія, навпаки, час «створює людину». Іншими словами, час сприяє появі можливостей для самореалізації тієї чи іншої людини. Якщо дух часу та певні соціальні сили не готові до нової ідеї або підходу, то таких людей не чують, висміюють. Часто багато що залежить від «духу часу», який робить людство сприйнятливим до одних ідей і несприйнятливим до інших.

Натуралістична теорія – ідея, згідно з якою прогрес та зміни в історії науки зумовлені «духом часу».

За цією теорією якби, приміром, Ч. Дарвін не наважився б опублікувати результати своїх численних досліджень, то в середині XIX ст. інший вчений, який займався такою ж проблемою, розвинув би еволюційну теорію.

Випадки одночасних і схожих відкриттів здатні підтвердити натуралістичну концепцію наукової історії. Доволі часто однакові або подібні відкриття здійснювалися людьми, які працювали в географічному віддаленні одне від одного та навіть не підозрювали, що ведуться паралельні наукові пошуки в тому чи іншому напрямі.

Нерідко вчені надто захоплюються свіжою ідеєю, яка є актуальною і набуває широкого розповсюдження в наукових колах. Проте домінування в науці певної теорії може перешкоджати обговоренню нових точок зору, з чого виходить, що гарячі прихильники якогось підходу нехтують, а то й взагалі пригнічують паростки нового знання.

Однак, говорячи про важливість «духу часу», не слід заперечувати важливості персоналістичної концепції для історії науки, великої ролі видатних учених. То ж правильним видається підхід, коли для розгляду розвитку психології в історичному аспекті поєднуються обидві теорії: персоналістична і натуралістична з пріоритетом на другій.

Принципи історико-психологічного аналізу (за Н. В. Кухтовою):

- **принцип історизму** (є основоположним, оскільки історик має розглядати певний відрізок минулого на основі конкретних фактів і подій). Принцип історизму в розумінні минулого може бути

порушений презентизмом і антикваризмом. Презентизм перешкоджає об'єктивному історичному дослідженню тим, що орієнтується на більш значуще на сучасному етапі розвитку науки. Такий підхід передбачає виокремлення лише таких фрагментів змісту історичного процесу розвитку науки, які найбільше відповідають сучасним поглядам. Подібне трактування не дозволяє вивчати історію у всій її повноті. І якщо презентизм призводить до модернізації історичного процесу, антикваризм спричиняє його консервування. Як один, так і інший принцип суперечить принципу історизму.

- **принцип детермінізму** (розуміння вченими способів пояснення процесів становлення і розвитку психологічного знання);
- **принцип єдності логічного та історичного** (розкриття співвідношення внутрішньо-наукових та зовнішніх, соціокультурних причин у ході реального процесу історичного розвитку психології);
- **принцип об'єктивності** (визначення позиції історика психології та його ставлення до предмета, що вивчається);
- **принцип конструктивно-позитивного аналізу** (виявлення позитивного і конструктивного начала, пошук суттєвого і перспективного в кожному психологічному напрямі);
- **принцип періодизації та наступності** (виокремлення та вивчення різних етапів і періодів у поступовому процесі розвитку наукового пізнання);
- **принцип єдності минулого, теперішнього та майбутнього** (розуміння ролі та цільової функції історико-психологічних досліджень);
- **принцип єдності колективної та індивідуальної творчості** (розуміння історії психології, що являє собою результат діяльності як окремих учених, так і наукової спільноти в цілому).

Спираючись на описані вище принципи історико-психологічного аналізу, історія психології покликана вирішувати такі завдання:

Завдання історії психології:

- вивчення закономірностей виникнення уявлень і розвитку знань про психіку;
- розкриття взаємозв'язку психології з різними науками, здобутки яких позначаються на її досягненнях і навпаки;
- з'ясування залежності зародження і сприйняття психологічних знань від соціокультурної ситуації розвитку, а також від ідеологічних впливів на творчість науковців, тобто від запитів та очікувань суспільства;

- вивчення значення та впливу особистості, шляху її індивідуального розвитку на становлення психологічної науки.

Для вирішення основних завдань історія психології використовує різноманітні способи, причому методи цієї науки нетотожні загальнопсихологічним методам (основними з яких є експеримент і спостереження). Сфера застосування останніх в історії психології обмежується лише вузьким колом сучасних учених і теперішнім станом актуальних для даного часу проблем. Вік же психологічної науки можна вимірювати століттями, тому науковці, які займаються історико-психологічними дослідженнями, розробляють власні методи або запозичують їх із суміжних дисциплін – науковедення, історії, соціології.

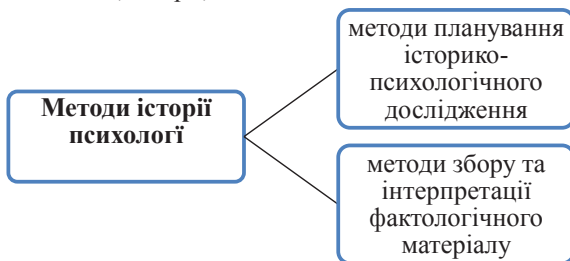

Рис. 1. 2. Методи історії психології

Методи планування історико-психологічного дослідження (організаційні методи):

- 1) *структурно-аналітичний метод* вивчає будову психологічного знання, орієнтований на вияв його структурних компонентів, рівнів за ієрархією та їх взаємозв'язків;
- 2) *порівняльний метод (синхроністичний)* спрямований на фіксування в історії психології подій різного роду;
- 3) *генетичний метод* спрямований на вияв динаміки і стадій трансформації психологічного знання з урахуванням конкретного предмета історико-психологічного дослідження.

Методи збору та інтерпретації фактологічного матеріалу:

- 1) *метод збору та інтерпретації* спрямований на збір різноманітних фактів і даних в історико-психологічних дослідженнях;
- 2) *метод аналізу категоріально-понятійного апарату* психологічної науки спрямований на вияв особливостей розуміння і пояснення того чи іншого поняття або терміну в будь-який хронологічний період або в працях різного періоду творчості одного й того самого вченого;

- 3) *метод аналізу продуктів збору* полягає у вивченні результатів наукової діяльності окремого науковця або наукових груп через аналіз як опублікованих, так і неопублікованих робіт;
- 4) *метод історичної реконструкції* спрямований на відтворення цілісної картини будь-якого процесу, явища, ситуації або періоду шляхом тривалого і комплексного аналізу компонентів цього цілого;
- 5) *метод джерелознавчого аналізу* спрямований на вивчення документального підгрунтя історико-психологічних досліджень;
- 6) *тематичний аналіз* виявляє динаміку різних компонентів структури науки або творчості окремого вченого;
- 7) *бібліометричний метод* передбачає кількісне вивчення інформаційної та документальної активності в галузі психології й побудований на дослідженні інформації про публікації з бібліографій та аналізі цитування;
- 8) *біографічний метод* в історико-психологічних дослідженнях полягає в створенні повної та достовірної картини траєкторії життєвого і творчого шляху вченого через ретельне вивчення якомога більш широкої та доступної кількості джерел;
- 9) *проблемологічний аналіз* – якісний метод у вивченні динаміки психологічного знання, що спирається на визначення проблеми в якості системоутворюючого фактора наукового пізнання. Окреслення проблеми може відбуватися шляхом:
  - формулювання соціокультурної детермінації розвитку наукового знання,
  - фіксуванні об'єктивної потреби науки як саморегульованої системи.

Виходячи із завдань історії психології, можна вивести функції даної науки.

Функції історії психології (за М. С. Мишкіною):

- ✓ *ідеологічна* – це особливо значуща функція, сутність якої полягає в тому, що історія психології завжди висвітлюється з певних філософських позицій і тим самим слугує цілям і є формою обґрунтування або матеріалізму, або ідеалізму;
- ✓ *світоглядна і виховна* – вивчення історії психології не лише знайомить людину з минулим, а відтак – розширює її загальний і професійний світогляд, але й сприяє формуванню у людини загального погляду на світ і ставлення до нього;
- ✓ *функція міждисциплінарних зв'язків* розкриває процес взаємовпливу психології та інших наук в процесі їх розвитку;

- ✓ *функція апарату самоконтролю і самопізнання* розвитку самої психологічної науки; теорія психології є для розвитку самої психологічної науки ніби самосвідомістю і рефлексією, необхідною умовою для правильнішого висвітлення та усвідомлення минулого;
- ✓ *кумулятивна функція*, тобто функція збереження і збагачення психологічних знань, це логічна пам'ять науки, при цьому не просте сховище, в якому містяться механічно об'єднані наукові дані, але завжди логічне перетворення, реконструкція, і в цьому сенсі історія психології – це єдність логічного та історичного;
- ✓ *аксіологічна функція* – історія психології – основа для формування у психолога системи оцінних суджень, основа для створення еталонної шкали, що є відправною точкою при оцінці різних течій, напрямів і поглядів у психології;
- ✓ *прогностична функція* дозволяє встановити зв'язок між різними часовими відрізками та на основі минулого через теперішнє подивитися на майбутнє, вона є вектором, який вказує, звідки ми йдемо, де ми знаходимося зараз і куди прямуємо далі;
- ✓ *соціальна функція* – вибудова прогнозів відносно можливих перспектив наукового розвитку психології, має принципове значення для визначення її місця і ролі в розробці та реалізації планів соціального розвитку суспільства, в управлінні виробництвом і педагогічними системами, в охороні психічного здоров'я людей;
- ✓ *дидактична функція* – різні підходи історико-психологічного аналізу можуть поставати в якості способів композиції та розгортання логічної структури даного навчального предмета, що допомагають привести і вибудувати отримувані під час навчання знання психології в єдину логічно струнку систему.

Періодизація історичного розвитку психологічних ідей

Психологія має багатовікову історію, адже перші наукові уявлення виникли ще в стародавньому світі. Відтак перед науковцями закономірно постає важливе питання щодо періодизації історії психології. Адже за умови виокремлення етапів становлення психологічної науки і визначення змісту кожного з них чіткіше простежується динаміка розвитку психології й окреслюються перспективи її подальших прогресивних змін.

Етапи розвитку психологічних знань

Етапи	Назва етапу	Зміст психологічних уявлень та знань
I	Донаукова (міфологічна) психологія	Панують анімістичні уявлення про душу
II	Філософська психологія	Психологія становить собою частину філософії (від античності до XIX ст.)
III	Власне наукова психологія	Початок застосування у психології об'єктивного методу (експерименту), запозиченого у природничих наук, який дозволив їй відділитися від філософії (друга половина XIX ст.).

Як видно з таблиці, власне науковою психологія стала лише наприкінці XIX ст., розвиваючись до цього часу впродовж століть у надрах філософії.

Отже, в історії психології можна виокремити два важливі періоди: перший, коли психологічні знання розвивалися переважно на філософському підґрунті, а також на основі інших наук, наприклад, природознавства; другий – стосується розвитку психології як самостійної науки. Вказані вище періоди значно відрізняються за тривалістю: перший період (VI ст. до н.е. – середина XIX ст.) охоплює 2,5 тис. років, другий – дещо більше століття (середина XIX ст. – наш час). Дана особливість робить зрозумілими слова Г. Еббінгауза: «Психологія має довгу передісторію, але дуже коротку історію» (1908). С. Л. Рубінштейн в 1940 році також відзначав: «Перехід від простої сукупності ще несформованих у науку знань до науки є для кожної галузі знань, у тому числі, й для психології, визначною подією, істинні джерела і рушійні сили якої дуже важливо засвоїти для того, щоб правильно зрозуміти її подальші шляхи і перспективи» (С. Л. Рубінштейн, С. 70).

Для того, щоб зрозуміти причини такого тривалого поступу психології, слід насамперед з'ясувати, що робить будь-яку науку наукою. Передусім, це її предмет (що вивчати?), методи дослідження (як вивчати?) і понятійно-категоріальний апарат (в яких основних поняттях і категоріях описувати і пояснювати досліджувані явища?)

Психологія, перш ніж стати наукою, довгий час шукала власний предмет дослідження (спочатку це була душа, потім – свідомість, пізніше – психіка). Очевидно, що залежно від того, що вивчати, залежить те, як вивчати?

Найдавнішим методом психологічного дослідження була *інтроспекція* (або самоспостереження), оскільки вважалося, що сама людина знає себе найкраще, а тому лише вона здатна об'єктивно описати і пояснити все, з нею відбувається. Проте тривале використання інтроспекції постійно викликало у науковців суперечки з приводу її об'єктивності. Зрештою дані, отримувані за допомогою даного методу часто виявлялися надто неточними і суперечливими, що спонукало вчених до пошуків іншого способу вивчення психічного. І лише тоді, коли психологія змогла запозичити з природознавства метод експерименту, у неї з'явилася реальна можливість стати самостійною, незалежною від філософії наукою. Історії відомі навіть рік, місце народження та «батько» експериментальної психології.

У 1879 році у м. Лейпцигу німецький психолог В. Вундт заснував першу в світі експериментальну лабораторію.

Проте оскільки кожний з двох періодів (філософська і власне наукова психологія) триває століттями, необхідна більш детальна періодизація. Її можна здійснювати за формальними ознаками – зокрема, хронологічним критерієм, оскільки наукове знання виникає й розгортається в часі. Тому розрізняють, наприклад, історію психології XVII ст., XVIII ст. тощо. Можна розрізнити періодизацію зарубіжної та радянської психології. Можливими є й інші підходи до питання періодизації.

Історія психології – це наука, яка використовує безліч різноманітних **джерел**. Їх утворюють всі матеріали, які відображають історичний процес накопичення психологічних знань, представлений насамперед у працях психологів минулого, а також філософів, в яких досліджуються проблеми психології.

Не менш важливим джерелом розвитку психологічних знань є суспільна практика, а саме: медицина, навчання і виховання, юридична практика, матеріальне виробництво, а також інші науки – природознавство (включаючи фізику, хімію, астрономію), мовознавство, етнографія, антропологія тощо. Цим визначається необхідність звернення історика психології до історії інших наук.

Вивчення архівних матеріалів, спогадів про життя і діяльність відомих науковців у тих чи інших історичних умовах, аналіз навіть художньої літератури також допомагає історикам психології відтворити дух певного часу.

В якості завершення розгляду вступної теми можуть стати слова М. Г. Ярошевського, які доводять важливість історії психології: «Історія – пам'ять науки. Людина, позбавившись пам'яті... стає істотою миттєвості. Її теперішнє незворотно зникає в минулому і є мертвим для майбутнього...».

2. ПСИХОЛОГІЯ АНТИЧНОСТІ

Зародження раціональних наукових ідей про психіку в античності

У понятті «античний світ» поєднують Стародавню Грецію та Рим, а хронологічними рамками античної психології прийняти вважати VII (VI) ст. до н. е.-IV (VI) ст. н. е., а саме час становлення, розквіту і занепаду греко-римської цивілізації. Сам термін «античний» має латинське походження й у перекладі означає «давній».

Грецька філософія відіграла особливу роль у розвитку європейської наукової психології. Як ми знаємо, психологія впродовж тривалого часу не була самостійною наукою; знання про психіку здобувалися, перш за все, філософами, але також і медиками, юристами, педагогами, богословами. Часто всі ці «фахівці» поєднувалися в одній особі – давньогрецькому філософі. Сучасна психологія (європейська і американська традиції) бере свій початок саме в античній психології. В її рамках були вперше сформульовані уявлення про предмет нашої науки – психологія тоді була наукою про душу.

Саме в античності зароджуються і оформлюються раціональні наукові знання про психіку, паростки яких можна віднайти у межах давньосхідної культури. Праці грецьких мислителів здійснили справжню революцію в науковому світогляді: було відкинуто міфологічну картину світу й протиставлено їй раціоналістичний, науковий погляд на оточуючу дійсність – природу, людину, її внутрішній світ. Основним поняттям, що відображає психічні явища, залишається «душа», яке зародилося ще в глибокій давнині. Проте істотно перетворюється зміст даного поняття, здійснюються спроби раціоналістичного пояснення сутності душі.

Незважаючи на те, що в міфології також багато говорилося про душу, дане поняття у давніх філософів відрізняється від того, як воно тлумачилося в міфології. Міфологія та філософія – два різні типи світогляду. Міфологічний тип є результатом «стихийного перенесення на весь всесвіт властивостей людини та її роду». Філософія ж – це світоглядне мислення, або мислячий світогляд. Філософія прагне обґрунтувати положення, які висуваються, тоді як міфологеми приймаються на віру.

Відмінності міфологічного та наукового світогляду

Особливості міфологічного світорозуміння	Особливості філософсько-раціонального світогляду
<ul style="list-style-type: none"> ▪ авторитет традицій ▪ антропоморфізм ▪ анімізм ▪ гілозоїзм ▪ образно-асоціативні процеси, емоційне, образне сприйняття світу, алогічність ▪ єдність раціонального, емоційного та дієвого компонентів психічної організації 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ авторитет розуму ▪ деантропоморфізація, деміфологізація оточуючого світу, природи, космосу ▪ пошук генетичного початку світу, спроби знайти його субстрат ▪ не опис, а пояснення сутності душі та її функцій; логічне обґрунтування положень, що висуваються

Слід відзначити, що процес виокремлення філософії з міфології відбувався повільно і спочатку можна говорити про «протофілософію» (філософію в становленні), для якої характерні відсутність поляризації на матеріалізм та ідеалізм, наявність багатьох образів міфології, значних елементів антропоморфізму, відсутність власне філософської термінології тощо.

Філософсько-психологічні ідеї античного світу виростають з міфології та епосу греків, що позначилося на розвитку психології як науки. Характерними рисами грецької філософії є такі:

- наявність у ній великої кількості міфологічних та епічних образів;
- елементи антропоморфізму (уподібнення людині, наділення людськими властивостями предметів і явищ неживої природи, небесних тіл, тварин, міфічних істот);
- наївний пантеїзм, або ототожнення богів із природними силами і розгляд природи як втілення Божества;
- зв'язок природних процесів із проблематикою моралі та оцінювання їх у категоріях «добра», «зла», «справедливості», «блага» та ін.;
- пошуки першооснови всього суцього, що пізніше в новій європейській філософії постане в якості проблеми субстанції.

Фактори, що визначили зародження наукових психологічних уявлень в період античності:

- 1) піднесення соціально-економічного і політичного устрою давньої Греції (швидкий розвиток виробництва, сільського господарства, торгівлі й

- зв'язок із зовнішнім світом, виникнення великих міст-полісів як центрів суспільного життя, у багатьох з яких спрощується демократичний устрій);
- 2) розквіт культури – архітектури, музики, живопису, літератури;
  - 3) вивчення, осмислення й творче перевтілення психологічних ідей, накопичених у давньосхідному світі;
  - 4) відсутність релігійних заборон внаслідок відносної антирелігійності античної культури, що сприяло вільному розвитку наукової думки (Олімпійські боги існують, проте вони не всемогутні; боги не страшать людину, а є еталонами для наслідування; вони є близькими до людей, спілкуються з ними, беруть участь в їхньому житті);
  - 5) виникнення науки як сфери суспільної свідомості з її критеріями та вимогами пізнання й викладення думок (логічність, доказовість, систематизованість та узагальненість), а також пов'язаної із цим тенденції до розгляду людини та її душі на основі об'єктивних даних, які здатні запропонувати математика, медицина, біологія, анатомія та фізіологія.

Етапи розвитку психології в епоху античності

Грецька філософсько-психологічна думка проходила в своєму розвитку етапи народження, розквіту та ув'ядання.

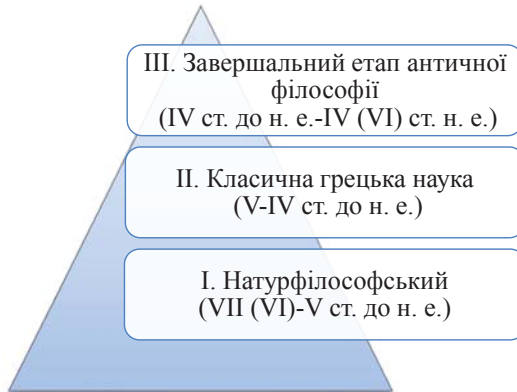

Рис. 1. 3. Етапи розвитку психології в епоху античності

Перший етап охоплює VII-VI століття до н.е. називається натурфілософським, оскільки у центрі уваги філософів даного періоду стояли проблеми фізики (природи), Космосу, Всесвіту. Цей період також називають досократівським або періодом ранньої класики. Перший етап розвитку психології має космоцентричний характер і зберігає на своєму початку риси

міфології. На цьому етапі грецької думки спостерігається відсутність чіткої межі між поняттями та реальністю, буттям і мисленням, що призводить до їх ототожнення. Це знайшло втілення в концепціях філософів Мілетської школи, в яких важко розмежувати воду Фалеса, повітря Анаксимена, вогонь Геракліта як всезагальні сутності, що утворюють початок буття, з одного боку, та відповідні природні стихії, які ми чуттєво сприймаємо, з іншого боку.

Другий етап іменують добою високої класики. Він охоплює V-IV століття до н.е. Даний період відрізняється від першого, по-перше тим, що значно розширилося предметне поле філософії. По-друге, розвиток категоріальних засобів осягнення буття спричинив виникнення великого розмаїття думок. По-третє, у рамках загальнофілософських уявлень виникли паростки наукового знання і логіки, які згодом здійснили суттєвий вплив на всі сфери людської діяльності. Це етап, на якому надзвичайно повно реалізуються конструктивні можливості розуму. В цей період спостерігається антропологічний поворот у грецькій філософії, оскільки чітко простежується тема людини в системі інших проблем. Почалося вивчення якісних відмінностей, які притаманні лише людській душі і яких немає в інших живих істот. Виникла ідея про те, що психіка – носій не лише активності, а й розуму і моральності, тобто на її розвиток здійснюють вплив не лише матеріальні фактори, а й культура.

Третій етап у розвитку античної філософії охоплює кінець IV до н.е.-початок VI ст. н.е. і є завершальним етапом античної філософії. Цей період також називають добою пізньої класики, до якої входять: елліністична філософія (IV-I ст. до н.е.), олександрійська філософія (I ст. до н.е.-початок VI ст. н.е.), давньоримська філософія (II ст. н.е.-VI ст. н.е.). Третій період характеризується не стільки виникненням нових знань, скільки осмисленням, уточненням і коментуванням вчень, створених раніше. До основних понять античної філософії додалися також філософські здобутки інших регіонів, які культурно споріднені з Грецією.

В *елліністичний період* переважають практичні інтереси, орієнтовані насамперед на аналіз причин різноманітних вчинків людини, способів подолання проблем і труднощів, що можуть поставати перед нею. То ж цей період відзначається відкриттям багатьох цікавих і важливих фактів, пов'язаних із дослідженням особливостей поведінки, її регуляції, з проблемою оцінки діяльності людини і критеріїв даної оцінки. Отже, логіка розвитку науки та суспільства призвели до того, що етичні питання почали займати все більше місця в суспільній та науковій свідомості. Змінюються акценти, що стосуються розуміння предмета філософської науки, більш вузькою стає сфера її інтересів, посилюються скептицизм і критицизм на протигагу конструктивному

мисленню попередників, виникають еkleктичні філософські течії.

Завершився третій етап у розвитку античної філософії в III-IV ст. н.е., коли релігія, що зароджувалася, почала домінувати над науковими концепціями. Цей період відзначається поверненням сакрального підходу до знань, які тепер розглядалися з позиції віри або невіри, а не з точки зору їх доказовості.

Рис. 1. 4. Антична протофілософія

Як уже було сказано, філософії на початку її становлення притаманні ознаки міфологічного мислення, стихійність, відсутність достатньої самосвідомості (*протофілософія*).

В античній філософії першочергово наявні *натурфілософські ідеї*, тобто прагнення мислителів до філософського осмислення природи. Латинською мовою слово «природа» звучить як «натура», грецькою – «фізис», тому таку філософію можна назвати «фізичною», а філософів цього періоду – «фізиками». Мислителі даного етапу інтуїтивно намагалися сформувати субстанційну модель світу за допомогою визначення першопричини усього існуючого.

Цікаво, що в ту давню пору люди, міркуючи про душу (псюхе), пов'язували між собою явища, властиві зовнішній природі речей (повітря), організму (дихання) і психіці (в її подальшому тлумаченні), хоча на побутовому рівні вони досить добре розрізняли ці поняття.

«Протофілософський» етап розвитку античної психології: іонійська та італійська філософія, філософія Емпедокла

Біля витоків формування натурфілософії перебувала **мілетська школа** (м. Мілет, Мала Азія, VII ст. до н.е.) в рамках **Іонійської філософії**. Засновником мілетської школи був *Фалес*, а його послідовниками – *Анаксимандр* і *Анаксимен*. Основну увагу представники цього напрямку

звернули на пошуки першооснови, з якої беруть початок усі предмети і явища. Конкретні речі є нетривалими і нестійкими, а їх основа має бути вічною, такою, що існує завжди. Фалес такою першоосновою всього вважав воду, Анаксимандр – невизначений початок, або "апейрон", Анаксимен же прийняв за першооснову повітря.

Фалес (бл. 624–547 до н.е.) – один із «семи мудреців Греції». Його ім'я стало означенням мудреця взагалі. Він вперше формулює наукову проблему: «Що є все?» і таким чином спрямовує пізнання на пошук всезагального субстрату світобудови. На це питання Фалес відповідає так: основою всього суцього є вода. Земля плаває у воді, походить з неї та оточена нею. Вода рухлива, мінлива, переходить з одного стану в інший і тим самим утворює все існуюче. Вона породжує всі речі та космічні явища, в тому числі, й людину та її душу. Визнання людини частиною природного світу засвідчує виникнення природоцентричного підходу до її розуміння.

Поглядам Фалеса притаманна міфологічність, що виявляється в анімізмі та гілозоїзмі при описі світу: космос – одухотворене ціле, наповнене божественними силами; всі явища світу (і живі, і неживі) наділені душевними здібностями. Фалес визнає існування божества, але дає йому не антропоморфне, а раціональне пояснення: Бог – той розум, «який все створив із води».

Філософ розуміє душу в якості особливого стану води. Іншими словами, душа наділена субстратом, спільним для всього світу і є природним явищем. Душа, на думку Фалеса, є безсмертною, а основна її функція полягає в наданні руху всьому суцьогому. Дана раціональна ідея поєднується з анімістичним міркуванням про те, що душі властиві всім явищам світу, в тому числі, й неживій матерії: «Каміння (магніт) має душу, оскільки рухає залізо». Душа пов'язана зі здоров'ям: ті люди, в яких тіло здорове, наділені більш високими душевними здібностями.

Фалес пропонує також визначення понять високого ступеня абстрактності: «космос», «простір», «думка», «час», серед яких на особливу увагу заслуговує запропоноване ним поняття «необхідності» як всезагальної причинності. У цьому можна вбачати зародок детерміністичного підходу.

Анаксимандр (610–546 до н.е.) вважав, що всезагальним субстратом є апейрон (дещо схоже на атом) – вічний, безмежний, божественний початок, який не має певної речової форми та якісних характеристик, і всім керує.

Анаксимандр надає апейрону характеристики безсмертя, вічного руху і непідвладності знищенню. На безмірності апейрону базується здатність бути вічним генетичним початком Всесвіту та сприяти взаємному перетворенню

чотирьох стихій (землі, води, повітря та вогню): адже якщо стихії перевтілюються одна в одну, то в них є дещо спільне. Анаксимандр стверджував, що апейрон є основою та єдиною причиною всього суцього; сам апейрон є тією силою, яка все виробляє із самого себе. Так, обертально рухаючись, апейрон породжує протилежності: холодне і тепле; вологе і сухе, після чого їх парні комбінації утворюють чотири стихії: землю (сухе + холодне), воду (вологе + холодне), повітря (вологе + гаряче), вогонь (сухе + гаряче). Русійна сила розвитку світу – боротьба протилежностей (у першу чергу, тепла й холоду).

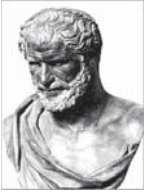
Виникнення космосу за Анаксимандром виглядає так: в якийсь момент вічності виникли перші дві протилежності: холодне і гаряче. Холодне першочергово було рідким. Частково змінюване гарячим (вогнем), воно утворює повітря. Вогняна сфера потроюється, народжуючи сонце, місяць і зірки. Рідка речовина збирається у земних западинах, утворюючи таким чином моря. Земля нагадує непорушний циліндр, який знаходиться на однаковій відстані від усіх інших рухомих небесних тіл. Під дією сонця з рідини народжуються перші організми, елементарні структури, з яких поволі розвиваються складніші тварини. На думку Анаксимандра, перші живі істоти, в тому числі, й люди, зародилися в мулі, нагрітому сонцем, і мали рибоподібну форму.

Філософ стояв також у витоків еволюційного підходу і стверджував, що все живе походить від неживого, а людина – від тварин.

Анаксимандр залишив у якості учня й послідовника Анаксимена.

Анаксимен (585–525 до н.е.) вважав, що субстратом усіх речей, першоматерією є повітря, безмежне і здатне до розрідження та згущення, породжуючи тим самим усе суще. Земля, каміння – застигле повітря. Мислитель не заперечував існування богів, але вважав, що не вони створили повітря, а самі утворилися з нього. Душа, за Анаксименом, є повітрям, а дихання – її головним втіленням. І дихання, і повітря охоплюють увесь світ. Таким чином, Анаксимен, слідом за Фалесом, висуває ідею всезагальної одухотвореності.

Філософ намагався також пояснити спосіб, за допомогою якого один елемент перетворюється на інший. На його думку, таке перевтілення відбувається шляхом «згущення» та «розрідження». Внаслідок конденсації повітря охолоджується й перетворюється на воду, після чого – на землю. Зазнавши послаблення та розширення, повітря нагрівається і стає вогнем. Так, кількісні зміни початкової реальності породжують все інше. Можна вважати, що разом із процесами «ущільнення» і «розрідження» Анаксименом вводиться принцип динамічної причини.

Геракліт (530/540-470/480 до н.е.) вважається основоположником ідеї розвитку, згідно якої все суще перебуває у стані постійного та вічного змінювання: «Наші тіла й душі течуть як ручаї», «Не можна в одну й ту саму річку увійти двічі». Рушійною силою розвитку є боротьба протилежних начал: «Війна – батько всього». Геракліт також увійшов в історію як один із перших дослідників власне психічної діяльності. Йому належить введення такого поняття як «психея», що згодом стало основою понять «психіка» і «психологія».

Початком усього він вважав вогонь. «Цей космос, один і той самий для всіх, не створив жоден з богів, жоден із людей, але він завжди був, є і буде вічно живим вогнем, що мирно спалахує й мирно згасає». Він править Всесвітом під ім'ям Перун. Він – носій космічного правосуддя, грізний Суддя, що карає грішників. Говорячи про вогонь як сакральне явище, Геракліт визначає його в якості матеріальної сутності, відзначаючи, що він виник у «храмі Природи». Ймовірно, що під вогнем філософ розуміє все ж не видиме полум'я, а жар, вогняну енергію, космічний дух.

Отже, Всесвіт не створений і вічний та являє собою образ «вічно живого вогню», який є субстратом усіх речей і явищ у світі. Всесвіт не млявий, і його рух не спричиняється зовнішніми чинниками. Він (Всесвіт) несе в собі свій рух, свій «Логос». У Геракліта Логос означає «міру», об'єктивний діалектичний закон, що керує Всесвітом.

Під час перетворення вогню можуть виникати різні стани матерії. У мікрокосмі організму повторюється загальний ритм космічного вогню. Людина складається з двох начал – тіла та душі. Філософ порівнює душу з павуком, а павутиння – з тілом. Як павук, перебуваючи посередині павутиння, відчуває розрив мухою будь-якої нитки і швидко біжить до пошкодженого місця, так і душа людини при пошкодженні якоїсь частини тіла, поспішає до неї; душа не переносить руйнування тіла, з яким вона міцно пов'язана.

Душа («психея») – це іскра вогню, що потрапляє з макросвіту, є його частиною і побудована за його законами. Пізнати самого себе, свою «психею» – означає заглибитися в закон (Логос). Рівень розуміння Логосу визначається: грубістю-тонкістю психеї, активністю суб'єкта, що пізнає, його станом тощо. Більшість людей не можуть зрозуміти Логос, оскільки в них грубі психеї. «Хоча Логос спільний для всіх, більшість людей живе так, якби вони мали власне розуміння». Тобто Гераклітом піднімається питання про індивідуальні відмінності в пізнавальних здібностях людей.

Матерія та рух є невіддільними одне від одного. Ця неподільність Всесвіту переноситься і на людську душу. У речовому плані душа являє собою

вогняний початок, до якого примішується «вологий початок». Душа дитини волога, потім висихає, стає вогняною, зрілою, здатною до ясного мислення. У старості душа знову стає вологою, і людина починає погано мислити. У п'яниць, чуттєво розбещених людей душа також є вологою.

Таким чином, ступінь досконалості душі Геракліт визначає за рівнем її вогняності: «Суха, сяюча вогняна душа – наймудріша і найкраща». Ймовірно, що розкриваючи співвідношення вологості-вогняності душі, філософ висловлює першу здогадку про діалектику психічних і фізіологічних станів в організмі.

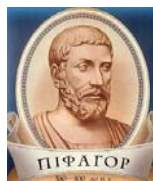
Геракліт вважав, що недобрим є здійснення всіх бажань. Кращі люди віддають перевагу одному натомість багато чому. Джерело руху й зміни душі – в ній самій; душа є невичерпною у своїх властивостях.

Геракліт першим починає розмірковувати про проблеми пізнання, відзначаючи, що пізнання – відмінна властивість людини. Він підкреслює труднощі, які виникають у процесі пізнавальної діяльності, невичерпність предмету пізнання і виокремлює два рівні пізнання: відчуття і розум. Він наголошує на важливості органів чуття у пізнанні: «Тому я віддаю перевагу, що можу бачити, чути, пізнавати». Серед органів чуття особливо він виділяє зір: «Очі – точніші свідки, ніж вуха». Однак якщо відчуття допомагають пізнати окремі явища, що лежать на поверхні, розум пізнає загальне, а саме сутність речей, яка не доступна зоровому сприйняттю. На основі подібних міркувань можна зробити висновок, що розум, на думку Геракліта, є вищим за відчуття. Філософ говорить також про спонукальні сили, потреби, які, в свою чергу, визначаються способом життя організму: «Свині бруду радіють, віслюки надають перевагу соломі, а не золоту, птахи в пилу купаються, морська вода стане в нагоді риbam». Мислитель не схвалює роль пристрастей в житті людини і виступає за необхідність стримувати бажання, закликає відмовлятися від тілесних задовольень.

Таким чином, мілетці здійснили перші спроби наукового, тобто об'єктивного і детерміністичного підходу до пояснення душі, вільного від міфологічних нашарувань.

Італійська філософія була розповсюджена в полісах Південної Італії та Сицилії. Однією з найбільш відомих її шкіл була **школа піфагорійців**, засновником якої був *Піфагор*.

Піфагор (бл. 580-500 до н.е.) першоосновою і джерелом світу вважає не ту чи іншу природну речовину, а число як кількісне відношення. Воно керує не лише речами, а й якостями, моральними і духовними. Піфагор стверджував: «Земний порядок має відповідати порядку небесному». Так, підґрунтям

світу є числа, які і визначають космічний порядок. Одиниця є основою всього суцього, двійка створює лінії, трійка – будь-які поверхні, а четвірка – тіла. У Піфагора числа постають в якості самостійних сутностей. Священним слід вважати число 10, оскільки воно є подібним Всесвіту з десятьма небесними сферами і десятьма світилами. Якщо попередні філософи звертали увагу на речі з позиції якісного аналізу, Піфагор стверджував, що якість має бути пов'язана з кількістю, і формулює узагальнення: «число володіє речами». Вважається також, що Піфагор був першим, хто вжив поняття «філософ» і «філософія».

Серйозні математичні дослідження піфагорійського союзу не ігнорували, однак, містичні та міфологічні сюжети. Наприклад, піфагорійці вірили в *метемпсихоз* або у переселення душі з одного тіла в інше після смерті людини. За переказами, сам Піфагор ніби-то пам'ятав свої попередні «втілення» і розповідав історії про мандрівки своєї душі тілами тварин і навіть рослин.

Подібні вірування приводили піфагорійців до міркувань про те, що тілесне життя людини має певну ціль: воно служить визволенню душі. Нещастю, яким є втілення душі, можна запобігти, якщо дотримуватися певних вимог, а саме: вести відповідний спосіб життя, наприклад, не їсти втіленої духовної істоти (вегетаріанство); не складати присягу (щоб не збрехати ненароком супроти зобов'язань, які були дані в інших втіленнях душі); не піднімати того, що вже впало; не приймати балакливих і нестриманих гостей; перед смертю не хапатись за життя та ін.

У VI ст. до н.е. в південно-італійському місті Елеї виникає ще одна філософська школа – **елейська**, послідовників якої називали елеатами.

На відміну від представників мілетської школи, які в основі світу вбачали певну матеріальну стихію (воду, вогонь та ін.), елеати вважали основою світу дещо неконкретне, те, що можна позначити поняттям «буття». Найбільш ґрунтовні ідеї елейської філософії розроблялися *Парменідом* і *Зеноном*.

Школа елеатів була заснована *Ксенофаном Колофонським*.

Ксенофан Колофонський (бл. 570-470 до н.е.) вважав, що боги, про яких говорять греки, це витвір уяви людей. А от якби мали руки й бики, й коні, то і вони малювали б своїх богів биками й конями. Однак, Ксенофан не заперечував бога, але, на його думку, це єдиний бог. Він нерухоми і керує світом лише однією силою своєї думки. Висміював учіння піфагорійців про метемпсихоз.

Парменід (540-480 до н.е.) поділяє світ на істинний і неістинний. Істинним є буття, оскільки воно вічне і незмінне, завжди тотожне самому собі. Світ конкретних речей є неістинним буттям, адже речі постійно змінюються, сьогодні вони інші, ніж вчора, а завтра і зовсім зникають.

В елейській школі заперечували рух і розвиток, на відміну від Геракліта.

Тому елеатів називали першими метафізиками. Крім того, саме тут уперше в історії філософії ми зустрічаємося з доказом як таким, оскільки до цього часу філософи спиралися більшою мірою на аналогії та метафори. Спроби доказу можна знайти у Парменіда. За свідченнями Платона, будучи молодим, Сократ слухав Парменіда. Можливо, що прийоми «сократичних діалогів» мають своїм витоком бесіди Парменіда з його учнями та слухачами. Однак, докази основних положень самого Парменіда насправді доказами, як такими не є. Наприклад, він намагається довести, що небуття не існує, тому що його не можна помислити. Для Парменіда предмет думки і думка про предмет тотожні. Оскільки немає небуття, тоді буття має бути лише єдиним і непорушним, адже тоді ніщо не може розділити буття на частини, і ніщо не може зникнути, і ніщо не може виникнути. Отже, все в світі незмінне.

Зенон Елейський (бл. 490-430 до н.е.) запропонував логічне обґрунтування висновків свого вчителя Парменіда. Розвиваючи його погляди, Зенон підкреслював, що логічно не можна уявити множинність речей і припустити існування руху, оскільки це призводить до виникнення суперечностей. Слідуючи принципам елейської школи, Зенон відділяє два види пізнання: раціональне і чуттєве. При цьому істинним він визнає лише раціональне пізнання, а чуттєве – вважає суперечливим і обмеженим. Найбільш відомим втіленням елейського заперечення руху та незмінності буття є *апорії* (непереможні суперечності у міркуванні) *Зенона*, які доводили, що за умови припущення існування руху виникають складності, які не піддаються вирішенню. Тому Зенон за допомогою спеціально розроблених питань поступово підводить співрозмовника до розуміння того, що руху просто не існує, чим дійсно «збиває людину з пантелику».

Розмірковування Зенона – це перші в історії філософії логічні докази, і не випадково, його апорії досі використовуються в різних посібниках з логіки. Не менший інтерес вони викликають у психологів, які займаються психологією мислення.

Сучасником Зенона був **Емпедокл** (бл. 484-424 до н.е.), філософія якого об'єднала в собі іонійську та італійську традиції.

За традицією він також намагається віднайти першооснову світу, в якості якої він вбачає всі чотири стихії: землю, воду, повітря й вогонь. Ці першооснови є пасивними і не переходять одна в одну. Джерелом Всесвіту, за Емпедоклом, є протиставлення двох психічних начал: Любові й Ворожнечі. Любов є космічною причиною єдності та добра, ворожнеча – причиною зла й роздрібненості.

Емпедокл одним із перших зважився на компроміс, визнавши чотири первісні стихії як «корені усіх речей», кожна з яких є вічною. Проте вони

можуть бути змішані в різноманітних пропорційних відношеннях, внаслідок чого – породжувати можливі складні субстанції. Таке об'єднання сприяє створенню чогось нового, не схожого на жоден з основоположних елементів. Самі по собі «корені» є незмінними та вічними, але внаслідок своєї відмінності одне від одного, отримують можливість для взаємообміну місцями, що і спричиняє рух. З'єднання і роз'єднання цих елементів створює картину народження (руйнування) усіх речей і процесів навколишнього світу.

Як уже було сказано, сам процес з'єднання і роз'єднання пояснюється Емпедоклом дією двох протилежних космічних сил – «Любові» і «Ворожнечі». За умови переважання Любові все стає «з'єднаним», яке, однак, не може бути вічним, оскільки з периферійної частини Космосу починає наступати Хаос, що несе Ворожнечу і призводить до повного роз'єднання усіх «коренів». Після цього знову перемагає Любов і т.д. Отож, устрій світу залежить від того, котра із сил на даний час переважає. З цієї точки зору, історія світу має циклічний характер: спочатку Любов повністю перемішує всі стихії, але потім Ворожнеча поступово знов розділить їх. Коли Ворожнеча все роз'єднає, Любов поволі знову об'єднає елементи і все призведе до гармонійного стану. Таким чином, кожна складна субстанція минає, тільки стихії та дві космічні сили (Любов і Ворожнеча) вічні.

Змальована Емпедоклом фантастично-поетична картина пропонує нам зміст його уявлення про будову та життя світу. Розподілені елементи знаходять собі відповідне місце в цьому світі: посередині розміщується земля, навколо неї – вода і повітря, на зовнішній периферії світу перебуває вогонь. Так, виникає жива матерія, причому спочатку з'являються рослини, які, на думку Емпедокла, мають психічне життя, та в яких він одним із перших помітив існування статевої ознаки.

Особливу цікавість викликає пояснення Емпедоклом біологічних і психічних явищ. Так, виникнення органічного життя він уявляв собі як справу випадку. Першочергово «незліченні племена смертних створінь були розкидані по всій землі й мали всілякі можливі дивні подоби». Були, наприклад, «голови без ший й тулуба», «очі без обличчя», «людські постаті з бичачими мордами». Були також гермафродити, що поєднували в собі природу чоловіка і жінки, але не мали здатності плодитися. Незважаючи на таке розмаїття, вижити змогли тільки деякі форми. Подібне, хоч і доволі фантастичне пояснення, а також твердження, що менш досконалі істоти виникли раніше, ніж більш досконалі (рослини перед тваринами), було мовби передвістям теорії добору й еволюції. А пишучи, що «волосся, листя, грубе пір'я птахів і луска, що росте на могутніх членах – те саме», він наївним чином висловив ті думки, на яких багато століть пізніше збудовано порівняльну морфологію.

Добре відомо про психологічні погляди Емпедокла, особливо його міркування про процес сприймання, в якому він бачив діяння сили Любові. Ця космічна сила є причиною того, що подібне тягнеться до подібного й пізнає подібне. «Землею бачимо землю, водою воду, повітрям бачимо ясне повітря, а вогнем нищівний вогонь. Любов'ю бачимо любов, а ненавистю сумну ненависть». Звідси він виводив, що всі стихії мусять знаходитися в оці, щоб око могло бачити природу.

Другим важливим положенням теорії сприймання Емпедокла було те, що цей процес можливий лише при безпосередньому контакті органу чуття з річчю, яку людина сприймає. Дане положення змусило його прийняти гіпотезу, яка згодом отримала в Греції загальне визнання: той факт, що людина бачить речі звіддала, філософ тлумачив так: з усіх речей і з очей також виділяються «випливи». Таким чином відбувається зустріч-зіткнення одних впливів з іншими. Впливи просочуються з ока і до ока через пори; отож можна бачити тільки ті речі, які під оглядом форми і розміру співпадають з порами ока. Такі міркування являли собою доволі наївне припущення згодом слушної думки про те, що сприйняття залежать від будови органу.

Доповненням до такої теорії сприймання була також фізіологічно розглянута і побудована на засадах подібності теорія почуттів: «Приємність виникає з того, що подібне у стихіях та їх мішанині, а прикрість – із того, що протилежне». Нарешті, Емпедокл знову-таки на фізіологічному підґрунті із застосуванням своєї теорії стихій, вибудував учіння про темперамент і диференціальну психологію. Згідно з цією теорією, наймудріші люди мають стихії, змішані в однакових пропорціях, які розміщені ані надто рідко, ані надто густо. Ті, в кого стихії представлені надто рідко – тупі й швидко втомлюються; ті, в кого густо, – доволі імпульсивні особи, багато справ починають, але небагато з яких здатні довести до кінця; люди, що мають добрий уклад стихій у руках, – добрі ремісники; ті, що в язика, – красномовні оратори.

Для нас, психологів, особливо цікавим є учіння Емпедокла про душу. По-перше, він вважав, що душа зосереджена не в голові або в грудній клітці, а в крові. По-друге, він не бачить відмінностей між душею і розумом (нусом, інтелектом), а тому і у рослин, і у тварин також є розум і розуміння. По-третє, Емпедокл багато уваги приділяє вивченню механізмів чуттєвого пізнання. Основним принципом Емпедокла є «подібне пізнається подібним».

Цікаво, що досліджуючи будову вуха, Емпедокл, як вважається, відкрив вушний лабіринт. І при такому досить матеріалістичному погляді на душу у Емпедокла зустрічаються зовсім інші, навіть протилежні точки зору. Не випадково він був свого часу членом Піфагорійського союзу. У дусі вчення піфагорійців він неодноразово говорить про метемпсихоз: «душі мудрих стають

богами), інші душі в земному житті несуть покарання за вбивство і т.д., а тіло Емпедокл називає «землею, в яку одягнена людина», тобто свого роду темницею. Сам же Емпедокл не бачив у цьому ніякої суперечності, вважаючи, що обидва розглянуті вище вчення просто відносяться до різних областей. І дійсно, згодом ці дві різні сфери ідей будуть розроблятися філософами двох протилежних напрямів: матеріалістичного та ідеалістичного.

Антична натурфілософська психологія Анаксагора, Демокрита, Гіппократа

Анаксагор (500 – 428 до н.е.), засновник афінської школи, основоположник принципу системності (організації) у вивченні природних явищ.

За переказами Діогена Лаертського, Анаксагор він був першим професійним ученим, що цілком присвятив себе науці, на відміну від інших філософів, які були поетами, суспільними діячами, тобто наука не була їх єдиним заняттям. Він відрізнявся не лише знатністю роду і багатством, а й високоумдрістю.

Його називали «Розумом» не лише за видатні розумові здібності, а й за те, що він вважав початками матерію і все контролюючий Розум.

Початок, який керує світом – Розум (грец. – «нус»), який не лише керує світом, а й пізнає його. За свідченнями Платона, ідея про розум, що організовує матерію, спочатку дуже сподобалася Сократу. Але згодом останній розчарувався в Анаксагорі, оскільки побачив, що «розумом він не користується зовсім і не вказує істинних причин впорядкованості речей, посилаючись на всілякі повітря, ефіри, води і безліч інших безглузвих речей». Таким чином, Анаксагор схильний до пошуку природних передумов явищ, а Розум як причина з'являється у нього тоді, коли природна причина невідома.

Якщо Розум – рушійний початок усього Всесвіту, що, як вважав Анаксагор, складається, з якісно різного «насіння» (дрібних часток різних речовин), то душа – принцип руху живих істот. Цю ідею Анаксагора високо оцінив Аристотель. Однак розум людини, як підкреслюють дослідники творчості Анаксагора, не має ніякого відношення до Нусу. Наявність розуму в людини та елементів розуму у тварин пояснюється філософом все тими ж природними причинами. Анаксагор вважав, що від того, наскільки повно представлений розум у різних тілах, залежить їх досконалість. «Людина – найрозумніша з тварин внаслідок того, що має руки». Виходило, що не розум визначає переваги людини, а її тілесна організація визначає вищу психічну якість – розумність.

На противагу Емпедоклу, він стверджував, що подібне не може пізнаватися подібним, адже, наприклад, при однаковій температурі тіла і предмета ми не сприймаємо його як «холодний» або «теплий», але відчуваємо предмет як «теплий» при холодній руці і як «холодний», якщо його обмацує гаряча рука. Багато з цих ідей були розвинені потім у психології.

Мислитель спостерігав за тим, чи залежить сприйняття від природи органів чуття. Доволі наївно Анаксагор розумів природу органів чуття, вважаючи, наприклад, що тварини з великими і чистими очима здатні бачити великі й віддалені предмети. Створіння ж із маленькими очима бачать невеликі й близькі предмети. Філософ здогадувався про почуттєве забарвлення сприймань і вважав, що будь-яке сприйняття може супроводжуватися болем, якщо відчуття є доволі інтенсивними: «блискучі барви і надмірний гамір викликають біль, внаслідок чого ми не можемо їх витримати впродовж тривалого часу».

Анаксагор, як і Емпедокл, відстоює позицію множинності підгрунтя Космосу, який, однак, складається не з чотирьох першоелементів, а з нескінченного розмаїття часточок різноманітних речовин, що можна назвати своєрідним «насінням» («сім'ям») речей. Так само, як «корені» Емпедокла, «насіння» Анаксагора також незмінне і непорушне, але здатне до постійного змішування. За законами буття «сім'я» роз'єднується і з'єднується, утворюючи розмаїття навколишнього світу. Ці незмінні субстанції – окремі види матерії, відомі нам із повсякденного життя: вода (може бути солодкою та солоною (морською) і становити таким чином різні субстанції), м'ясо, кістки, каміння і т.д. Вони розкладаються на дрібні частинки (гомемерії), зі змішування яких виникає все на світі. Процесом змішування або розділення керує світова сила – розум (або «дух» – грецькою «нус»). Від того, яким є ступінь його представленості в різних тілах, залежить їх досконалість.

Філософ висуває два принципи пояснення душі – рух і відчуття, зауважуючи при цьому, що певне відчуття поєднується зі стражданням, а страждання – з рухом. Страждання ніби пов'язує дві важливі категорії стародавньої психології: принцип оживлення, життя та активної життєдіяльності. Це приводить Анаксагора до порушення питання про зв'язок розуму і рухів руки.

Ідея руху в античній психології виражає один із центральних пунктів античного світогляду. Все, що рухається, живе і має душу. Як і Фалес, Анаксагор бачить життя всюди. Якщо рух є виразником душі, то душа є джерелом руху. Не тільки люди, а й рослини можуть рухатися за своїм бажанням. Вони також здатні відчувати, перебувати в скорботі та радості. Особливості руху листя рослин можуть навіть вказувати на те, які переживання

властиві їм у певний час. Ознакою рослинних емоцій є рухливість листя.

Ідея руху як основного принципу душі є доволі закономірною, виходячи з характеру суспільного життя античного суспільства. Рух є ознакою здоров'я і краси, основним виявом життя і життєздатності.

Отже, «нус» (розум), за Анаксагором, є джерелом усіякого руху. Він («нус») єдиний як у людей, так і у тварин. Значну перевагу людина отримує внаслідок того, що в неї є руки. Концепцію «розуму» мислитель всебічно не розвинув; він охарактеризував його лише настільки, наскільки це було потрібно для пояснення руху і гармонії в природі.

Демокрит (бл. 460-370 до н.е.) – родоначальник атомістичної концепції, основи якої були розроблені його вчителем Левкіппом.

На відміну від Анаксагора, який надає розуму можливості для початку руху внаслідок того, що сам «нус» нерухомий і незмішаний, Демокрит перевертає це положення, вважаючи, що те, що не є рухливим, не може викликати рух іншого тіла. На його думку, рухливою є душа, яка складається з атомів кулеподібної форми. Останні, завдяки такій конструкції здатні потрапляти через різні тіла й рухати їх, оскільки самі теж здатні до руху. Отже, душа – це те, що спричиняє рух живих істот. Неподільні кульки, за Демокритом, завжди перебувають в русі й ніколи не зупиняються. Рухаючись самі, вони приводять до руху все тіло.

На противагу уявленням, ніби душа є ув'язненою в тілі, Демокрит робить спробу зблизити природу душі і тіла, змішуючи їх атоми між собою. Така позиція приводить Демокрита до думки про те, що все в світі живе. Філософ вважає, що душею наділені не лише люди, а й інші живі істоти. При цьому різниця між людиною, тваринами і більш низькими формами життя не якісна, а кількісна – у людини атомів душі більше, ніж у тварин. Отже, людська душа, за Демокритом, являє собою сукупність атомів, а необхідною умовою життя є дихання. Залишивши тіло, атоми душі розсіваються в повітрі, і ніякого «птойбічного» існування душі немає і бути не може.

Будучи матеріалістом, Демокрит вельми детально розробляв свої теорії і доволі цікавими видаються його уявлення про атоми. Кожний атом він наділяв такими властивостями як: непроникність і неподільність, оскільки він не є порожнім усередині. Все складається з атомів, проте душа утворюється з тих із них, які відрізняються особливою дрібністю та рухливістю. Через дихання людина може відновлювати атоми душі. Під час звичайного або летаргічного сну відбувається часткове, а внаслідок смерті – повне зникнення атомів душі.

Особливий інтерес викликає розуміння Демокритом процесу сприймання. На його думку, проникання атомів із зовнішнього світу до органів чуття це і є

сприймання. Наприклад, звук – це згущене повітря, що потрапляє до вуха; зорові образи – це часточки предметів, їхні подоби, що відриваються від предметів і «просочуються» вглиб ока. Філософ розробив концепцію ейдосів (чуттєвих образів), яку можна вважати спробою віднайти причину розбіжностей між розумінням атомарної будови Космосу і чуттєвими даними. Для сприймання необхідне певне проміжне утворення – ейдоси, які знаходяться між конкретною річчю (об'єднанням атомів) і відповідним органом чуття людини. Кожен предмет може виділяти у середовище дещо подібне до предмета, яке потрапляє до ока, вуха, шкіри тощо. Таким чином, образ предмета виникає у просторі (проміжку) між предметом і органом чуття, потрапляючи до людини в якості відбитка. «Лише в уяві існує колір, гірке і солодке. Насправді ж існують тільки атоми і порожнеча». Так, Демокрит розрізняє первинні та вторинні якості. Первинними є такі якості, які дійсно притаманні предметам (вага, форма тощо), вторинними – ті, яких немає в предметах, але є в нашому сприйнятті (колір, смак, запах). У концепції сприймання через «подоби», які надходять від предмета, що сприймається, до сприймаючого органа, Демокрит удосконалив теорію сприймання через «впливи», яку започаткував Емпедокл.

Він також говорить про співвідношення раціонального і чуттєвого пізнання, називаючи перше законнонародженим (приховане від наших відчуттів), а друге – незаконнонародженим (зір, слух, смак, дотик). Демокрит віддає перевагу законнонародженій думці: «Коли незаконнонароджена думка вже не може більше (внаслідок переходу) до дуже дрібного ні бачити, ні чути, а доводиться (вдаватися) до все більш тонкого, тоді на допомогу приходить законнонароджена думка». Так, Демокрит не ототожнює мислення з відчуттям, вважаючи, що мислення – більш «тонке» пізнання невидимих для ока речей. Однак спроби Демокрита пояснити мислення за допомогою розповсюдження атомів доволі примітивні й наївні. Що стосується мислення, він обмежився заявою, що воно має місце тоді, коли душа змішана в певній пропорції. Він зводить мислення до (характеру) суміші (атомів) в тілі.

На думку Демокрита, Всесвіт не має ніякої мети, оскільки є лише атоми, керовані законами механіки. Він не вірив у релігію й заперечував «нус» Анаксагора. Метою життя філософ вважав радість, а найкращим засобом її досягнення – поміркованість, оскільки навіть насолоди, якщо вони надмірні, обертаються на протилежне переживання і тоді найприсмніші речі можуть стати неприсмними. Нестача чогось, так само, як і пресичення (надмір), викликає в душі хвилювання, що порушують спокій духу.

За Демокритом, світ – рухлива матерія, численна кількість атомів, що рухаються в порожнечі. Всі речі складаються з атомів. «Ніщо не виникає з

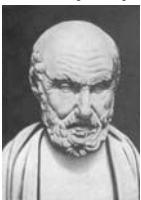
нічого», тобто Всесвіт несотворений і незнишуваний, хоча окремі світи можуть виникати й гинути. Все у Всесвіті підкорене не якимось надприродним силам, а закону необхідності. Необхідність – це численний ланцюг причинно-наслідкових відношень.

Ідея про всезагальну причинну обумовленість стала однією з найважливіших у теорії Демокрита. Однак її розповсюдження на всі сторони життя людини мало й негативні наслідки, оскільки позбавляло людину свободи вибору і свободи поведінки. Виходило, що вона не може сама творити свою долю. Таке позбавлення людини свободи волі стало однією з головних причин критики концепції Демокрита Сократом і Платоном, які доводили, що таким чином у людини відбирається не лише свобода вибору, а й критерії моральної оцінки своєї поведінки.

Душа є смертною. «Деякі люди, не знаючи, що смертна природа підлягає знищенню, але маючи на совісті здійснені ними дурні вчинки, проводять своє життя в неспокої і страхах, вигадуючи брехливі казки про загробне життя. З припиненням дихання припиняється і життя». Але це не означає, що Демокрит виступав за вседозволеність, адже не буде ніякого покарання. «Не зі страху, а з почуття обов'язку треба утримуватися від учинків».

Регулятором людської поведінки має стати розум, який повинен брати гору над пристрастями. І в пізнанні, і в діянні Демокрит протиставляє розум чуттям, вважаючи, що на відміну від короткочасних насолод чуттів, «насолоди розуму мають у собі щось безсмертне».

Демокрит був переконаний у тому, що моральні принципи не даються від народження, а є результатом виховання, тому люди стають гарними завдяки вправі, а не природі. Виховання, на думку Демокрита, має дати людині три дари: добре мислити, говорити й добре робити. Діти, які виростили в неучтві, схожі на танцюючих між мечами, поставленими догори лезами. Вони гинуть, якщо під час стрибка не потрапляють у те єдине місце, куди слід поставити ноги. Сам Демокрит вважав виховання такою складною справою, що свідомо відмовився від шлюбу і не бажав мати дітей, вважаючи, що від них буває багато неприємностей, і у випадку успіху радість отримується ціною великої праці, а у випадку неуспіху горе батьків не можна порівняти з жодним іншим.

Гіппократ (бл. 460–377 до н.е.) заявив про себе як лікар-цілитель і не дарма його вважають «батьком медицини». Твори, які приписують йому, були згруповані і дійшли до нас у вигляді «Гіппократового збірника». На його думку, не всі філософські уявлення про людину та душу мають використовуватися в медицині. Гіппократ приймав лише ті філософські положення, які базувалися на спостереженнях, фактах і досвіді, відмовляючись від абстрактних

та ідеологічних систем.

«Батько медицини» поділяв причини хвороб на дві групи: ті, що зумовлені кліматом, особливостями ґрунту, води, спадковістю, «законом країни», і ті, що спричинені особистісними чинниками – умовами життя й праці, конституцією тіла, особливостями харчування, звичками, віком і навіть способом мислення людини тощо.

Гіппократ запропонував опис основних тілесних і душевних темпераментних якостей людей. За словами І. П. Павлова, він «вловив у масі незчисленних варіантів людської поведінки основні риси». За Гіппократом, здоровою може бути тільки та людина, в організмі якої правильно змішані чотири «соки» – кров, слиз, жовта та чорна жовч. Залежно від того, в яких пропорціях змішані ці рідини, лікар розподіляв людей на чотири типи – флегматиків, меланхоліків, сангвініків і холериків.

Дані погляди були доволі примітивними, однак все ж відображали певні знання про психофізіологію людини. Організм людини Гіппократ уявляв як систему, що постійно змінюється та залежить від певної комбінації вищеназваних рідин. Якщо їх співвідношення змінювалось та порушувалася їхня пропорція – наставали хвороби. Виділення типів тілесного і душевного складу мало практичне значення, бо встановлення переважаючого типу пов'язувалось із діагностикою й лікуванням хворих. Як вважав Гіппократ, кожний тип має більшу схильність до конкретної хвороби.

На його думку, серце здатне продукувати кров, печінка – жовч, мозок є джерелом слизу, а селезінка – чорної жовчі. Всі ці «соки» виконують певну роль в організмі. Вони, за словами Гіппократа, спричиняють збереження відповідної сухості або вологості, регулюють температуру тіла, викликають в ньому жар або холод.

Уславився Гіппократ і як автор знаменитих чотирьох принципів лікування. Він закликав лікарів приносити користь і не шкодити, протилежне лікувати протилежним, лікуючи, допомагати природі і, дотримуючись доцільності, берегти хворого.

Гіппократ написав перший трактат «Про священну хворобу», присвячений епілепсії (це порушення функції головного мозку, що виявляється раптовими, періодично повторюваними нападами). За античних часів епілепсію пов'язували з чарівництвом і магією, тому і називали «священною хворобою». Вважалося, що боги насилали цю хворобу на людину, яка веде несправедне життя. Проте Гіппократ висунув гіпотезу, що напади провокуються саме певними змінами у мозку.

Заслуга давньогрецького лікаря полягала передусім у тому, що йому вдалося звільнити медицину від впливів жрецької, храмової медицини,

спрямувавши її на шлях самостійного розвитку. Своєю практикою і вченням він довів, що хвороби – це не боже наслання, а наслідок дії різноманітних природних чинників. Він визначив основні стадії розвитку хвороб і розробив методи їх діагностики.

Гіппократ та його учні залишили після себе письмові джерела про способи використання харчових продуктів в якості лікувальних засобів. Вони вважали, що зовнішнє середовище може змінювати темперамент людини, а тому надавали великого значення харчуванню. Гіппократ та його послідовники навчали, що лікарі повинні знати властивості кожного їстівного продукту та методи, за допомогою яких можна послабити або посилити його дію. Гіппократ твердив: «Робота, їжа, сон, кохання – усе має бути помірним». Великий цілитель закликав до цілісного лікування тіла й душі, повчаючи, що лікар повинен лікувати не хворобу, а хворого. Показовим у цьому плані є хоча б такий випадок із життя прославленого лікаря. Якось його запросив до себе правитель, щоб той вилікував його брата від виснажливої хвороби. Лікар оглянув юнака, порозмовляв із ним і виставив непередбачуваний діагноз: причину хвороби хлопця він вбачав у його безнадійному коханні до наложниці батька. І як тільки Гіппократ умовив дівчину відповісти хворому взаємністю, той одужав.

У профілактиці та лікуванні хвороб Гіппократ надавав великого значення особливостям сну пацієнта та його сновидінням. Уважному лікарю важливо було знати, що бачить хворий уві сні, які емоції це викликає в нього, в який час з'являються сновидіння тощо.

Добре обізнаним був Гіппократ і в питаннях медичної астрології. І перш ніж розпочати лікування, обов'язково знайомився з гороскопом хворого. Він навіть вважав, що лікар, який не знає особливостей впливу небесних тіл на здоров'я людини, не має права носити високе звання лікаря.

Твори Гіппократа засвідчили його геніальну спостережливість та логічність умовиводів. Недарма його високо цінували Сократ і Платон. Приміром, останній ставив його в один ряд зі знаменитим Фідієм – автором скульптури Зевса, одного із семи чудес світу. А видатний лікар Гален вважав Гіппократа своїм учителем і називав «божественним».

Філософсько-психологічні ідеї представників класичної грецької науки – Сократа, Платона й Аристотеля

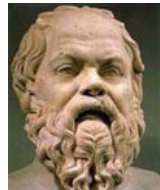
Доба високої класичної античної філософії бере свій початок у другій половині V століття до н.е. В цей період надзвичайно чітко простежується тема людини в системі інших доволі важливих філософських проблем. Найяскравіше дана тенденція знаходить свій вияв у *софістів* – перших платних учителів філософії.

Відомими представниками цієї течії можна вважати *Протагора* (бл. 481-411 до н.е.), *Горгія* (бл. 483-375 до н.е.) та ін.

Протагором було сформульовано вихідний принцип софістів: «Людина – міра всіх речей». Софістами вважалося, ніби те, що приносить людині задоволення, – добре, а те, що викликає страждання, – погано. У межах теорії пізнання багато хто із софістів стали *релятивістами*. Так, Горгій вважав, що в теорії пізнання важливі три тези. Згідно з першою тезою – нічого не існує, згідно з другою – коли щось і існує, то пізнати його неможливо. Третя теза засвідчує, що якщо й можливо щось пізнати, то передати і пояснити іншому неможливо.

Такими міркуваннями софісти започаткували традицію критичного ставлення до грецьких традицій, звичаїв і вірувань. Але їх вчення містило й небезпечні тенденції. Якщо людина сама є творцем своїх звичаїв, то кожен може претендувати на їх створення, і тоді творчість може ставати свавіллям.

Величезний вплив на античну і світову філософію здійснив **Сократ** (469-399 до н.е.), який вперше засумнівався в істинності колишніх міркувань про людину як частину в низці всезагальних закономірностей. Філософ доводив, що важливіше за все – це дослідження людини та її душі, причому природні закони не можна повністю розповсюджувати на людську істоту, оскільки вона підкорюється іншим законам, а саме: законам розуму. Він вказав на розмежування душі й тіла та проголосив нематеріальність душі.

Одного разу він зауважив, що ніяк ще не може, згідно з дельфійським надписом, «пізнати себе самого», і висунув свій принцип: «Я знаю, що я нічого не знаю». Як уже було сказано, Сократ вперше в античному світі змістив акцент філософської уваги з глобального питання про походження світу на людину і головним предметом філософії зробив її душу та діяльність етичного змісту. На думку Сократа, обов'язком філософської науки є сприяння піднесенню душі, плекання її чеснот, формування здатності душі до життя відповідно до свого призначення.

Філософ міркував так: колись душі були створені богами й здатні до вічного життя. Душі постійно переміщуються: їхнє земне життя змінюється на занебесне і навпаки. У занебесному житті душі збагачуються різноманітними чеснотами, але забувають їх, потрапивши на землю. Отже, за Сократом, пізнавати себе – означає відшукувати-пригадувати накопичені в душі забуті істини. Таке пізнання є одночасно і вихованням (віднайденням прихованого), висвітленням забутих чеснот. Знання про себе є одночасно вихованістю, здатністю будувати вчинки за ідеалами справедливості, добра, краси.

Сократ вірив в існування абсолютного знання й абсолютної істини і полемізував із софістами, які таку думку заперечували і підкреслювали відносність наших уявлень. Сократ також не погоджувався з Протагором і в тому, що «Людина – міра всіх речей». Філософ намагався довести, що, незважаючи на відносність будь-якого знання, у ньому все ж є зерно істини, загальної для всіх, особливо істини моральної. Більше того, Сократ переконував, що таке абсолютне знання не лише існує, а й може передаватися від однієї людини до іншої за допомогою мовлення. Таким чином, він вперше пов'язав мисленнєвий процес зі словом. При цьому абсолютне знання не може все ж передаватися людині в готовому вигляді. Неможливою є не лише передача готового знання, а й передача ставлення до нього, етичних норм і понять. Ці почуття здатні розвиватися з тих задатків (не завжди усвідомлюваних), які є в душі кожної людини.

Метод психологічного аналізу, яким користувався філософ, умовно можна назвати «методом суб'єктивної діалектики». Він мав виразний вияв у співбесідах, діалогах, які Сократ любив вести з людьми різного віку і статусу. За допомогою іронії він майстерно руйнував упевненість співрозмовника в його переконаннях, розчищаючи таким чином ґрунт, на якому надалі проростало зерно істини. Вільна і невимушена розмова, на думку мислителя, сприяла тому, що знання, одержані людиною, ставали її власними і набували ознак переконань. Як уже було сказано, філософ наполягав на такій істині, яка була б загальновластивою усім людям. За допомогою свого методу, який Сократ називав *масетикою*, або «повивальним мистецтвом», філософ може допомогти людині видобути істину та відродити наявне в кожній людині знання. Видобути істину, яка не є усвідомлюваною розумом, можна, якщо належним чином підготуватися і продумати всі можливі питання та ймовірні відповіді. На думку Сократа, роботу вчителя можна назвати аналогічною повивальному мистецтву, оскільки той допомагає учням віднаходити істину. Філософ зазначав, що сам він ніби-то не може народжувати істинні знання через заборону богів, але має право допомагати іншим це робити, тобто бути повітухою істини.

Зовнішню природу Сократ не досліджував спеціально, стверджуючи при цьому, що вона непізнана і являє собою більш високий, порівняно з людиною, світ. Душу ж людини та її справи пізнати можна.

Пізнання самого себе – означає знаходження поняття моральних якостей, які є загальними для всіх людей. Філософ був упевнений в тому, що є об'єктивна істина. Це означає його віру в існування об'єктивних моральних норм, коли відмінність між добром і злом є не відносною, а – абсолютною. Спростовуючи погляди опонента, Сократ прагнув збентежити його, викликати в нього ніяковість, змусити засумніватись у своїх переконаннях. Для цього філософ застосовував і маску наївного «незнання» і знамениту іронію (симуляцію). Змусивши співрозмовника визнати свою необізнаність, Сократ підводив його до визначення предмета обговорення, потім робив висновки, звертав увагу на неповноту визначень та їх суперечливість, після чого критикував і спростовував всі доведення опонента доти, доки той не визнавав, що він нічого не знає. Тоді й наставляв завершальний етап діалогу – маєвтика, коли нарешті й відбувалося позитивне визначення предмета діалогу.

Сократ послідовно твердить, що він нічого не знає і мудріший за інших людей тільки тому, що він це знає. Але філософ не вважає знання недосяжним, а навпаки, гадає, що пошуки знань є надзвичайно важливими. Він твердить, що жодна людина не чинить зла свідомо, і тому тільки знання допоможе зробити всіх людей бездоганно добродішними. Відтак, пізнання є необхідною умовою моральної практики доброгочинства.

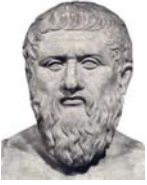
За Сократом, пізнання власної душі на засадах рефлексії допомагає зрозуміти розум як основу самовладання. Володіння собою (енкратія) являє собою владу розумної частини душі над тілесними пристрастями та інстинктами людини. Панування раціональності над вітальністю і є, на його думку, свободою. Людина, яка

Молитва Сократа

«Любий Пана та інші тутешні боги, дайте мені стати внутрішньо прекрасним! А те, що в мене є ззовні, нехай буде дружнім тому, що в мене всередині. Багатим нехай я вважаю мудрого, а куп золота нехай у мене буде стільки, скільки ні забрати, ні відвезти нікому, крім людини розсудливої».

«Федр» Платон

володіє собою, досягла божественного стану автаркії (самодостатності). У цьому стані душа є впорядкованою, добродішною, а відтак – щасливою. Духовний порядок і гармонія душі – Щастя (евдаймонія).

Платон (427-347 до н.е.) – філософ доби класичної грецької науки, справжнє ім'я якого – Аристокл. Платон – буквально означає «широкий», «огрядний».

Цікаво те, що пошуки сутності буття філософ розпочав із дослідження прекрасного. Платон зазначає, що предметом його дослідження є *сутність* прекрасного, тобто те, що є прекрасним само собою, а не щось, що буває прекрасним (люди, речі, предмети). Платон цікавиться тим, чи існує прекрасне як таке, незалежно від конкретних речей? Можливо, реальною є ідея прекрасного, яка здатна впливати на все, чого здатна торкатися і робити його прекрасним? Так, естетичні міркування поступово привели філософа до висновку, що «ідея» існує об'єктивно, в самій реальності.

Істинно сущими, за Платоном, є самі ідеї. Матерія ж являє собою лише відбиток ідеї, або принцип часткового функціонування ідеї. Якщо відсутня ідея, тоді й матерії немає. Платон різко різко протиставляє ідею її чуттєвим подобам і відображенням в світі речей, які ми сприймаємо. На думку філософа, існує широке розмаїття ідей, а саме:

- ідеї вищих цінностей (ідеї прекрасного, справедливого, блага, істини);
- ідеї фізичних явищ (колір, звук, вогонь, рух, спокій, рух);
- ідеї різних видів істот (тварина, людина);
- ідеї предметів (стіл, ліжко, дерево).

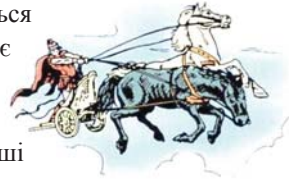
Міркуючи про душу, Платон дійшов висновку про нематеріальність душі, яка є нічим іншим, як «ідеєю» – безсмертною духовною сутністю. Душі існують в занебесному «світі ідей», які лише на час земного життя з'єднуються з тілами. Істинне знання, за Платоном, є лише результатом «пригадування душі» про світ ідей, який вона споглядала до свого земного втілення.

Філософом піднімається також питання про співвідношення душі й тіла. Оскільки душа вважалася Платоном нематеріальною сутністю, він чітко протиставляє її тілу. Душа й тіло безперечно поєднані в людині, проте існують взаємозалежно. Крім того, душа – більш досконала, ніж тіло, тому людина – це душа, що володіє тілом. Душа, на відміну від тіла, є безсмертною. Платон також вважав, що в душі містяться етичні категорії, і цим як раз душа людини відрізняється від тваринної. Отже, за Платоном, душа є не лише джерелом активності, але й берегинею розуму та моральності людини, що засвідчує виникнення в психології ідеї про якісну, а не лише кількісну відмінність душі людини від душі інших живих істот.

Людську душу, за Платоном, утворюють і розум, і пристрасті. Складається вона з трьох частин: жадаючої, пристрасної та розумної. В основу поділу душі мислителем закладено етичний критерій, оскільки перші дві

частини мають підкорюватися розумній складовій душі, яка одна лише здатна зробити поведінку моральною.

Філософ уподібнює душу колісниці, що управляється двома кіньми. Чорний – втілення жадаючої душі, яка не слухається наказів, тягне донизу й постійно потребує контролю. Білий – шляхетний (пристрасна душа) рветься до небес, керуючись обов'язком і героїчними пристрастями. Розумна частина душі ототожнюється Платоном із візницею, якому належить співрозмірювати пориви коней, відшукувати шлях, правильно скеровуючи всю колісницю. Якщо візниця це вдається, душа летить небесами, періодично з'єднуючись з богами. Споглядаючи «долину правди», душа збагачується її одкровеннями. Проте керування кіньми є надзвичайно важкою справою. Жадаючий кінь, або наша друга натура, невпинно тягне колісницю донизу, внаслідок чого душі втрачають крила, падають на землю, потрапляючи зі світу істинного життя до могили земного тіла, до світу тіней.

Як уже було сказано, за вченням Платона, кожна душа є безсмертною. Людські душі мають подвійне існування – у смертному земному тілі та поза ним. Різні частини душі розміщені у певних ділянках земного тіла людини:

- розумна частина (гегемон), що є аналогом космічного розуму, розміщується в людській голові (яка все ж є недовершеною порівняно з ідеально-округлою сферою Космосу);
- пристрасна, героїчна частина душі – у серці;
- похитливо-чуттєва або жадаюча складова душі міститься в животі.

Кожна з цих частин намагається переважити інші, що призводить до схильності людини до певної життєвої стратегії, і згодом – до певного соціального становища. У діалозі «Держава» Платон поділяє людей на три класи:

- люди з переважанням чуттєвої частини (хлібороби, ремісники, купці);
- люди з домінуванням волі і прагненням до героїчних вчинків (воїни, охоронці);
- люди з розвиненим розумом і розумінням справедливості (мудреці-філософи, правителі).

У вигляді міфів Платон висловлює припущення про долю душі після смерті тіла. Душі, які вели спосіб життя, виключно пов'язаний з тілесними задоволеннями, пристрастями і жаданнями, з настанням смерті не зможуть повністю відділитися від тілесного, оскільки тісно зрослись з останнім. Боячись Аїда, ці душі бродяжать якийсь час і як фантоми кружляють навколо могил.

Зрештою, охоплені бажанням тілесного, ці душі знову з'єднуються з тілами. Згідно з моральним рівнем попереднього життя, душі потрапляють або до людських, або до тваринних тіл. Ті душі, що жили за законами чеснот (у побутовому, а не філософському розумінні), втілюються в тілах покірливих і товариських тварин або ж у тілах гідних людей. Високе плем'я Богів не може бути доступне душам, які не очистили своє тіло повністю або не полюбили мудрість.

У «Державі» Платон розмірковує також про два типи реінкарнації душі. Філософ стверджує, що душі мають кількісну обмеженість. Якщо душа буде покараною або винагородженою в іншому світі, то колись може статися так, що на землі не виявиться жодної з них. Тому Платон вважає, що наземна відплата за одне прожите життя повинна мати певну тривалість. Виходячи з максимальної тривалості земного життя в сто років, а також зачарований піфагорійською містикою числа 10, Платон припускає, що позаземне життя повинно мати тривалість в десять разів більшу, ніж земне, тобто тисячу років. Після цього душі повинні повернутися на землю й утілитися знову. Ті ж із них, які обтяжені непоправними злочинами, мають безмежне покарання.

Платон вважає, що душа гнітиться путами земного тіла, прагне втекти і постійно марить спогадами про минуле перебування на небесах. Врятувати душу може лише її сходження вгору, від тіней до їхніх узагальнених прообразів, що можна назвати тренуванням у смерті. Так, у діалозі «Федон» подібне сходження Платон тлумачить як розумове осмислення шляхів виходу зі skleпу земного тіла і переходу до справжнього життя в «Долині правди».

У сократичних діалогах Платон розробляє діалектичну методологію сходження вгору від повсякденних думок до узагальнених понять про справжню істину. Першою сходинкою, на думку філософа, має бути досягнення поміркованості у своїй низемно-чуттєвій сфері, другою – розвиток мужності, а третьою і останньою – здобуття мудрості, до якої веде не лише умоспоглядання, а й любов.

В одному з діалогів Платон спробував пояснити походження та природу чоловічої та жіночої статі. В легенді про андрогінів філософ розглядає статі як результат втрати андрогінної цілісності. Чоловіча стать, за Платоном, походить від Сонця, жіноча – від Землі, а їх єдність – від Місяця. Якимось сильні андрогіни почали посягати на владу богів. З метою позбавлення їх сили Зевс вигадав покарання, наказавши розрізати андрогінів навпіл, а половинки – розвіяти по світу. Відтепер половинки шукають одна одну, прагнуть до єдності. Платонічна любов являє собою діалектику духовного самовдосконалення людини, проміжну ланку, що з'єднує тілесне з духовним і піднесеним.

Будучи раціоналістом, Платон вважав, що поведінка має спонукатися і скеровуватися розумом, а не почуттями, і виступав проти теорії детермінізму Демокрита, віруючи у можливість свободи людини та її розумну поведінку. Так, у психології з'явилася важлива думка про те, що свобода людини, можливість довільної поведінки пов'язані з необхідністю усвідомлення цієї поведінки, її причин, тобто розум і є основою та гарантією свободи.

Досліджуючи пізнавальні процеси, Платон розглядав декілька стадій у формуванні знань, говорячи про відчуття, пам'ять та мислення. Він перший серед учених заговорив про пам'ять як самостійний психічний процес, вважаючи її сховищем усіх знань, як усвідомлюваних, так і неусвідомлюваних на даний момент. Пам'ять, як і відчуття Платон вважав пасивними процесами і протиставляв їх мисленню. Активність мислення забезпечується його зв'язком з мовленням. Розвиваючи ідеї Сократа, доводив, що мислення – це діалог душі з собою (іншими словами, ототожнював мислення з внутрішнім мовленням).

Аналізуючи процес актуалізації знань, Платон вперше дійшов до вивчення генези понять. Він писав: «істинність мислення є лише там, де є поняття як його основний принцип і початок пізнання». Однак в один і той самий час Платон доводив, що розгорнутий у часі і усвідомлений процес логічного мислення не може передати всю повноту знань про речі, адже спирається на дослідження оточуючих речей, або копій справжніх знань про них. Описуючи процес пізнання, Платон наводить приклад людей, замуrowаних у печері, які на основі тіней і відблисків зовнішнього світу, що потрапляє до печери, намагаються скласти судження про цей світ. Істинне пізнання за одними лише копіями предметів неможливе, але зрозуміти справжню сутність речей все ж можна за допомогою інтуїтивного мислення. Людина має потрапити вглиб своєї душі, яка містить істинні знання, і вони відкриються їй зразу і повністю (цей миттєвий процес певною мірою схожий на інсайт, або «осаяння»).

За Платоном, оскільки душа постійна і людина не може її змінити, то і зміст знань, що зберігаються в душі, теж незмінний. Тому і відкриття, здійснювані людиною, не є по суті відкриттями чогось принципово нового, а лише актуалізацією того, що вже зберігалось в душі, хоча й не усвідомлювалося нею. Такі міркування обумовили і сам підхід Платона до творчості, яку він розумів як власну активність душі, що проявляється при актуалізації дрімаючих у ній знань: «Даремно, художнику, ти думаєш, що творить своїх ти творець, вічно носились вони над землею, небачені оку». На думку Платона, мистецтво може приносити як благо, так і зло, оскільки, впливаючи на почуття, мистецтво затемняє розум і заважає усвідомленій регуляції поведінки. Часто під впливом мистецтва люди можуть здійснювати неправильні й непотрібні вчинки.

Платон також приділяв увагу вивченню індивідуальних схильностей і здібностей людей вже в ранньому віці, адже ці знання потрібні не лише для розвитку їх моральності, а й для аналізу професійної придатності дитини та її майбутнього статусного місця в державі. Як уже було сказано, Платона неабияк цікавить питання досконалої та гармонійної держави. На його думку, держава буде такою, якщо будуватиметься відповідно до структури людської душі, а також, якщо відповідатиме тривимірній структурі космосу. В такій державі мирно взаємодіють три соціальні групи: правителі з переважанням у них розумної частини душі, воїни, в душах яких домінує відданість обов'язку, а також землероби та ремісники з домінантною чуттєвістю. Освіта і виховання, на думку Платона, покликані сформувати потрібні для кожної групи чесноти. Клас землеробів і ремісників не потребує особливої освіти, але має засвоїти ремесла і бути поміркованими. Воїнів слід навчати хоробрості через навчання гімнастиці та музиці. Відібрані з усіх груп потенційні правителі, повинні вивчати арифметику, геометрію, музику, мають також займатися спортом і довгий час вивчати філософію. Основною чеснотою для них має стати мудрість.

Поряд із цим, представники всіх трьох груп, окрім своїх чеснот, мають зрощувати в собі справедливість, що являє собою гармонію, яка поєднує і співрозмірює перші три типи чеснот.

Аристотель (384-322 до н.е.) – один із найбільш видатних учених Греції. Будучи людиною енциклопедичних знань, він залишив після себе праці з фізики, логіки, психології, медицини, біології та ін.

Трактат *«Про душу»* вважається першою психологічною монографією, в якій філософ не лише узагальнив усе, що було зроблено його попередниками, але й вибудував психологічні знання в нову систему, відкрив перспективи перед наукою, поставивши питання, на які намагалися відповісти різні покоління психологів.

Широко відомим є афоризм Аристотеля: «Платон мені друг, але істина дорожча», в якому відображено неприйняття учнем ідей свого вчителя, а саме: вчення Платона про ідеї. Аристотель намагався подолати дуалізм свого наставника, в якого ідея і матерія (речі) існують окремо одне від одного. При цьому Аристотель не заперечує ідеї як істинні сутності речей, але, на його думку, ідеї або форми (як їх називає філософ) не існують самі по собі, окремо від речей.

Кожна окрема річ (або внутрішня сутність речей) є поєднанням форми і матерії. В матерії Аристотель бачив лише пасивний початок, вважаючи

речовину без форми лише можливістю (або потенцією). Таким чином, форми є вічними та незмінними, але існуючими лише в речах.

Головною відмінністю між поглядами Платона й Аристотеля було те, що медична освіта Аристотеля дозволила і до проблем психіки підійти із природничо-наукових позицій з орієнтацією саме на біологію та медицину, а не математику. Недарма на відомій фресці Рафаеля «Афінська школа» (1509) Платон зображений з рукою, піднятою до неба, Аристотель – з рукою, простягнутою вперед, до землі. Погляди Аристотеля відрізняються також більшою цільністю та гармонійністю, а в його учінні закладено не ідею конфлікту, а ідею розвитку, еволюційного переходу від одного рівня до іншого.

За Аристотелем, душа не відірвана від тіла субстанція, як стверджував Платон, але не є ї тілом, як вважав Демокрит. Таким чином, душа є формою реалізації здатного до життя тіла, яка не може існувати без тіла і не є тілом. Аристотель стверджує, що тіло – це організм, що складається з різноманітних органів або знарядь душі, а душа – це ентелехія, сутність тіла. Філософ наводить такий приклад: якби нам треба було знайти душу в ока, то нею став би зір, тобто душа – це сутність даного предмета і відображає мету його існування.

Аристотель також писав про існування *трьох видів душі*, кожна з яких виконує відповідні функції.

Рис. 1. 5. Види душі за Аристотелем

- *душа рослинна* володіє лише найнижчими функціями: здатністю до харчування і розмноження;
- *душа тваринна*, окрім вказаних функцій рослинної душі, має прагнення (почуття), рух, відчуття і пам'ять;
- *душа розумна (мисляча)*, властива лише людині, адже розум є найвищою здатністю душі.

Кожна вища форма душі здатна надбудовуватися на попередньою і набувати нові функції. Так, якщо рослинна душа наділена всього двома функціями, тваринна – шістьма, а розумна сімома. Таким чином, у психології вперше з'явилася ідея розвитку.

Аристотель наголошував, що всі три функції душі не можуть бути реалізовані без тіла. Тому рослинна і тваринна душі смертні, тобто виникають і

зникають разом із тілом. Про смертність розумної душі філософ не говорить, адже тоді йому потрібно було б стверджувати, що всі наявні в душі знання, формуються лише за життя людини, помираючи разом із нею. Однак, розуміючи, що людина існує в світі і завжди використовує знання, накопичені до неї, Аристотель стверджував, що кожен є носієм культури в своїй душі. Наступне закономірне питання, на яке філософ намагається знайти відповідь: Яким чином знання, відкриті іншими, стають досягненням конкретної людини? Він відповідає в дусі Сократа і Платона, виходячи з припущення про те, що ці знання знаходяться в душі людини з самого її народження, а навчання лише допомагає їх актуалізації. Так, Аристотель приходить до розповсюдженого для того часу висновку про існування вродженого знання, тобто безсмертя і нематеріальності розумної душі.

Такі міркування привели його до появи доволі значущого в його концепції поняття *нус* (всезагальний розум). Нус є сховищем розумної частини душі людини після її смерті. При народженні дитини частина цього розуму, як нова розумна складова душі, потрапляє до тіла новонародженого, поєднуючись з рослинною і тваринною частинами. Отримані знання (культура, накопичена людством) не усвідомлюються людиною, але актуалізуються в процесі навчання. При цьому зміст нусу не є постійним, а являє собою вічно змінювану культуру, оскільки кожне нове покоління людей додає щось своє. Таким чином, Аристотель не лише підкреслював змінюваність і розвиток всезагального розуму, але й наполягав на здатності людини і до репродуктивного, і до творчого мислення.

Процес пізнання, який описується Аристотелем, також відрізняється від того, як це робили інші вчені, зокрема Платон. Аристотель відмовляється від раціоналізму свого вчителя і наголошує на важливості чуттєвого досвіду у формуванні картини світу. Його дослідження привели до створення доволі розлогої теорії пізнання, в якій аналізується процес переходу від часткового знання до узагальненого судження або поняття.

З метою пояснення даного переходу Аристотель використовує поняття *асоціацій*, які є важливим механізмом переробки знань. На першому етапі пізнання долучається відчуття як активний процес взаємодії органів чуття із зовнішнім світом. До речі, він наголошував на тому, що не тільки мислення, а й відчуття активні, а тому практично неможливо розмежувати якості предметів, які сприймаються, на первинні та вторинні.

Наступний етап із долученням пам'яті дозволяє психіці зберегти первинні знання, отримані під час сприйняття зовнішнього світу. При цьому Аристотель підкреслював, що первинне перероблення досвіду розпочинається вже на цьому ступені і можливе воно тому, що збереглися сліди вражень. Зіставлення і

переробка інформації відбувається за допомогою асоціацій. Так, уперше в психології виникає поняття про асоціації як механізми психічного життя, механізми пізнання.

Аристотель виокремлював декілька *видів асоціацій*:

- за схожістю,
- за контрастом,
- за суміжністю в просторі та часі.

Завдяки асоціаціям виникають перші узагальнені образи навколишньої дійсності – уявлення та схеми, які людина піддає подальшій обробці за допомогою уяви та фантазії.

За Аристотелем, *уява* використовує реальні уявлення для створення нових образів. *Фантазія* не має прямого відношення до дійсності. В ній не лише результати, а й вихідні продукти є уявленими.

На думку Аристотеля, асоціації сприяють переробці знань на більш низьких рівнях пізнання, логіка – на вищих. Логічні операції допомагають у створенні понять, завершуючи процес сходження від часткового до загального. Однак, описуючи процес індуктивного мислення, головною операцією Аристотель, як і більшість грецьких філософів, вважає дедукцію, тобто перехід від загального до часткового. В цьому проявляється одна із суперечностей теорії філософа.

До кола важливих питань, які вирішує Аристотель, відноситься також запропонований ним розподіл розуму на теоретичний і практичний. Результат теоретичного мислення представлений у накопиченні знань, практичне мислення спрямоване на управління поведінкою. Поряд із цим філософ підкреслював, що знання як таке не робить людину моральною. На його думку, чесноти не залежать ані від теоретичного знання, ані від природи, яка лише потенційно наділяє людину задатками. Моральна поведінка формується в реальних вчинках, тому дуже важливо змалечку скеровувати поведінку дитини, формуючи не лише її дії, а й ставлення до них.

Оскільки людина оцінювалася Аристотелем, в першу чергу, за ступенем її моральності, то саму моральність вчений тлумачив як сукупність усіх людських чеснот. Як і Платон, він вважав, що для розвитку моральності розумова складова людської душі повинна панувати над спонтанними почуттєвими жаданнями та потягами.

Досліджуючи проблему боротьби з афектом, Аристотель говорить про *катарсис* (очищення). Афект можна попередити або очиститися від нього за допомогою мистецтва. Тоді власні переживання зливаються з переживаннями героїв і переносяться на них.

Почуття і твори мистецтва, які їх викликають, є ніби ступенями в процесі пізнання і сприяють індуктивному мисленню. Саме завдяки пізнавальній складовій, що міститься в кожній емоції, людина і отримує задоволення від творів мистецтва, від споглядання прекрасного. Він також звертає увагу на необхідності вдосконалення

технічної сторони мистецтва і наголошував на важливості навчання дітей з ранніх років живопису та музиці, вважаючи, що у творах значущим є не лише змістовий аспект, а й якість їх виконання. На думку Аристотеля, саме технічна сторона особливо пов'язана з емоціями, а тому досконалий твір легше сприймається та глибше потрапляє в душу людини. Тому, якщо ми хочемо, щоб людина краще зрозуміла певне поняття, потрібно подавати його в досконалому вигляді.

Розвиток душі в Аристотеля співвідноситься не з природою взагалі, а лише з біологічним світом. Вказавши на те, що нерозвинену душу дитини можна зіставити з тваринною душею, він тим самим заклав основу біогенетичного закону, згідно з яким у ході розвитку кожної людини повторюються ті самі ступені, як пройшов у ході еволюції весь органічний світ. Аристотель також уперше заговорив про значущість виховання і необхідність співвідношення педагогічних методів з рівнем психічного розвитку дитини. Він вперше в історії європейської науки запропонував вікову періодизацію дитинства, основою якої є розроблена ним структура душі. Дитинство складається з трьох періодів: від народження до 7 років, від 7 до 14 і від 14 до 21 року. Для кожного з цих етапів повинна бути розроблена відповідна система виховання. Так, у дошкільному віці найважливіше місце посідає формування рослинної душі, тому для маленьких дітей велике значення має дотримання режиму дня, правильне харчування, гігієна. Школярам потрібно розвивати й інші властивості душі, зокрема рух, відчуття, пам'ять, прагнення.

Аристотель цікавиться також розглядом фізіогномічних проблем, продовжуючи таким чином свої міркування щодо співвідношення форми і матерії. Філософ визначає фізіогноміку як розпізнавання природних і набутих душевних властивостей, які впливають на зовнішні прояви людини. Назвавши фізіогноміку наукою про ознаки, Аристотель пропонує звертати увагу на тілесні рухи, конституцію, колір, вираз обличчя, волохатість, голос, м'ясистість, а також загальний вигляд тіла. Виходячи з єдності усіх цих ознак, Аристотель встановлює фізіогномічні риси здібних і тупих, безсоромних і скромних, мужніх і боязких, доброзичливих і похмурих, гнівливих і лагідних людей тощо.

За Аристотелем, душа і тіло разом переживають однакові стани. Змінений стан душі впливає на зміни станів тіла і навпаки. Коли душа засмучена або радісна, це зразу видно. Може статися так, що душа вже звільнилася від певного переживання, а відповідний стан тіла ще триває, то і в такому випадку душа і тіло впливатимуть на переживання одне одного. Це стає зрозумілим з аналізу божевілля, яке кваліфікується як стан душі. Лікарі, очистивши тіло хворого ліками та певною дієтою, здатні звільнити його душу від божевілля. Зцілення душі водночас призводить до звільнення й тіла від хворобливого стану. Оскільки вони звільняються разом, можна встановити їхню взаємну залежність.

З метою визначення ідеального фізіогномічного типу Аристотель пропонує ідею загальної фізичної співмірності (пропорційності). Люди, позбавлені фізичної досконалості, злі, підступні та здатні на все. Фізіогномічно гармонійно розвинені особи, як правило, виявляються відвертими і мужніми. Головний фізіогномічний розподіл людей Аристотель пов'язує з чоловічим і жіночим типами. Чоловічому типові він надає перевагу і найголовніші критерії, на які пропонує звертати увагу, – це очі, чоло, голова та обличчя. Менш важливими фізіогномічними ознаками, на його думку, є груди та плечі, після чого – гомілки і ноги. Головні фізіогномічні ознаки Аристотель пов'язує з тими частинами людського тіла, які мають найбільше відношення до душевної діяльності.

Трактат «Фізіогноміка» є одним з найпсихологічніших творів Аристотеля, в якому автор виходить за межі чисто категоріального вивчення психіки людини і виявляє велику спостережливість психолога.

Розвиток психології в елліністичний період

Під час завойовницьких походів О. Македонського (IV ст. до н. е.) виникла могутня світова монархія древності. Її наступний розпад сприяв відкриттю елліністичного періоду в історії стародавнього світу, який характеризується синтезом елементів культур Греції та країн Сходу. Положення особистості в суспільстві кардинально змінюється, що виявляється у втраті людиною свого зв'язку з містом-полісом, зникненням поняття «громадянин», яке фіксувало позицію людини як активної соціальної істоти. Послаблення відчуття стабільності соціального життя, незахищеність людини перед безліччю непередбачуваних подій – всі ці зміни в реальному положенні та у самовідчутті особистості не могли не вплинути на уявлення про її душевне життя.

У цей період ставилася під сумнів віра у велич розуму та значні інтелектуальні досягнення колишньої епохи. Виникає і набуває популярності філософія скептицизму, яка закликала відмовитися від роздумів, що стосуються оточуючого світу через їхню відносність і неможливість доведення. Концепція критичного ставлення, а то й навіть заперечення інтелектуальних цінностей відображала нове світобачення людини кризового суспільства і базувалося на уявленні про те, що відмова від спроб знайти істину дозволить людині отримати душевний спокій, досягти стану атараксії.

У період еллінізму психологічна думка розвивається за такими напрямками:

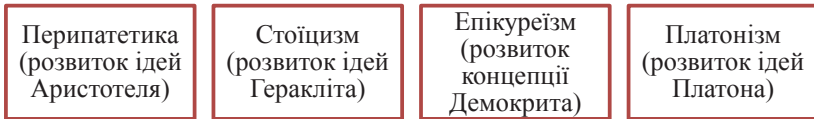

Рис. 1. 6. Напрями розвитку психологічної думки в елліністичний період
Слід відзначити, що психологія даного періоду етична за своїм основним характером і представлена рядом шкіл, а саме: кінічною, скептичною, стоїчною та епікурейською.

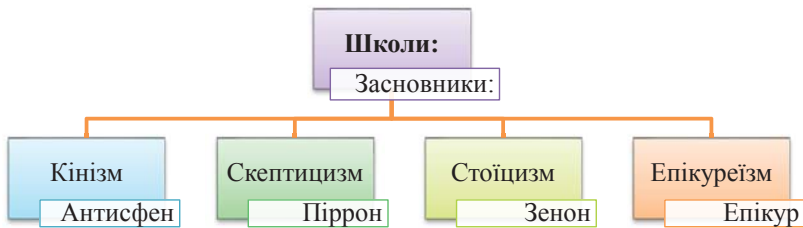

Рис. 1. 7. Школи елліністичного періоду та їх засновники

Кініки. Засновником кінічної школи був *Антисфен Афінський* (бл. 450–360 до н. е.) – послідовник Сократа. Не менш відомим представником кінізму вважають *Діогена Сінопського* (бл. 412-323 до н. е.), виразити програму останнього може одна його фраза: «Шукаю людину», яку, говорять, він повторював, тримаючи в руках ліхтар серед натовпу й білого дня, провокуючи людей тим самим на іронічну реакцію. Шукаю людину, яка живе згідно зі своїм призначенням, яка є вищою за все зовнішнє (наприклад, суспільні перестороги), знає та вміє знайти власну і неповторну природу, з якою вона згодна, а значить, щаслива.

Кінік Діоген часто повторював, що боги дарували людям засоби для життя, але вони зробили помилку щодо цих людей. Своє призначення Діоген

вбачав у тому, щоб показати, що людина завжди має в своєму розпорядженні все для того, щоб бути щасливою, якщо розуміє вимоги своєї натури. Виходячи з цього, зрозумілими є його твердження щодо безцільності наук, а саме: математики, фізики, музики, астрономії. Що стосується моделі поведінки, то кінізм став найбільш антикультурним явищем з усіх філософських течій Давньої Греції та Заходу взагалі.

Одним з найбільш суперечливих висновків був такий: найбільш істотні потреби людини – це тваринні. Теофраст розповідає, що Діоген, побачивши мишу, яка не шукала собі місця для ночівлі, не боялася темряви чи будь-чого ще, визначив, що такий спосіб життя є зразком: без цілі й без зайвих турбот і страхів.

Спосіб життя поза цивілізаційним комфортом – бочка, в якій жив Діоген. Вільним є лише той, хто вільний від найбільшої кількості потреб.

Шлях морального розвитку і навчання в школі кініків складався з таких етапів:

Рис. 1. 6. Ступені морального розвитку і навчання в школі кініків.

Перший ступінь (аскеза) полягав у відмові від комфорту і благ, що пропонує суспільство. Кініки носили старий одяг, навіть у холод і дощ не одягали теплі речі, не милися, мало їли, не маючи постійного житла, могли спати під відкритим небом. Вони заперечували всі досягнення побутової культури, переборюючи таким чином залежність від суспільства, що в обмін на комфорт жадало від людини зради себе. *На другому ступені* кініки пропонували ігнорувати знання, накопичені суспільством, а неграмотність взагалі вважалася чеснотою. *На етапі автаркії* особу привчали не звертати увагу на громадську думку, на похвалу й осуд. Для досягнення цієї мети було навіть вигадано вправу, яка полягала в тому, що учень повинен був просити милостиню в мармуровій статуйі. Вправа вважалася успішно виконаною, коли людина продовжувала свої благання, незважаючи на холодне мовчання статуї. Учні так само привчали не звертати увагу на глузування, образи і погрози, якими супроводжувалася їхня поява в громадських місцях у подертому й брудному одязі. Фактично кініки, прагнучи до незалежності від соціуму,

навчали не стільки самодостатності, скільки негативному ставленню до суспільства.

Отже, тренування душі та тіла до готовності протистояти негоді, уміння керувати потребами, презирство до насолод – фундаментальні цінності кініків. Адже задоволення, на їх думку, не лише розслаблює тіло й душу, а й серйозно загрожує свободі. Кінік – також поза державою, яка для нього – цілий світ. Ідеалами кінічного життя є автаркія, тобто самодостатність, апатія й байдужість до всього. Можливо, для самозахисту Діоген називав себе собакою. І хоча для багатьох людей образливо почути на свою адресу слово «собака», для Діогена ж воно позначало істоту, «яка радо вітає того, хто дає», «гавкає на тих, хто не дає», «кусає тих, хто відбирає».

Кінізм сприяв розвінчанню великих ілюзій, що керували поведінкою людей:

- ✓ гонитва за задоволеннями;
- ✓ зачарованість багатством;
- ✓ пристрасне бажання влади;
- ✓ жадання слави, блиску та успіху.

Утримання від цих ілюзій, апатія, автаркія – умови зрілості та мудрості, в результаті чого людина матиме щастя. Ця теза стала важливою для багатьох філософських шкіл епохи еллінізму (стоїцизму Зенона, епікуреїзму, скептицизму). Кінізм виявився менш живучим відносно інших філософських течій в силу екстремізму та анархізму.

Скептики. Засновником скептицизму вважається *Піррон з Елліди* (бл. 360–270 до н. е.). Збереглися відомості щодо участі Піррона в азійському поході О. Македонського і про його знайомство з індійськими аскетами і сектантами, спосіб життя яких, можливо сприяв оформленню характерного для Піррона етичного ідеалу – «атараксії» (нічим не обурювана безтурботливість). Діяльність Піррона проходила в Елліді. Він не залишив після себе якихось творів і тому істинний зміст його ідей дуже важко встановити. Вважається, що назва течії походить від грец. слова, що в прямому розумінні означає «озиратися», «оглядатися», чи в похідному – «бути в нерішучості», «зважувати».

Саме похідне значення слова і стало основою для назви школи, оскільки для античного скептицизму властиво не категоричне заперечення можливості пізнання, а всього лише утримання від рішучих і абсолютних висловлювань, від остаточного надання переваги одному з двох суперечливих, але, рівнозначних, на думку скептиків, суджень.

Зважаючи на зниження інтересу до теоретичного осмислення світу, природи і людини у IV-III ст. до н.е., філософів починає цікавити питання не стільки про те, яким є та як існує світ, скільки питання про те, як треба жити в цьому світі, щоб уникнути загрозливих з усіх боків лих і небезпек. То ж, на думку, Піррона, філософ – це той, хто прагне щастя. Щастя – відсутність страждань і прояв незворушності.

Хто бажає досягти такого щастя, має відповісти та такі питання:

- 1) з чого складаються речі?
- 2) як ми повинні відноситися до цих речей?
- 3) який результат (користь) ми отримуємо з такого нашого ставлення до речей?

На перше питання, на думку Піррона, не можна отримати жодної відповіді: будь-яка річ «є цим не більшою мірою, ніж тим». Тому ніщо не можна назвати ані прекрасним, ані потворним, ані справедливим, ані несправедливим. Про жодну річ не можна сказати, що вона істинно існує, так само, як і жодний спосіб пізнання не може бути охарактеризований як істинний або хибний.

З неможливості ніяких остаточних тверджень про предмет Піррон виводив відповідь на питання про ставлення до речей чи предметів. Так, єдиним способом філософського до них ставлення може бути лише утримання від будь-яких суджень про речі. Проте подібне утримання не означає, що для нас немає нічого істинного і достовірного. Скептицизм Піррона – це не агностицизм: безумовно достовірними для нас є наші чуттєві сприйняття або враження. Якщо, наприклад, дещо видається мені солоним або солодким, то моє судження «Це видається мені солоним або солодким» буде істинним. Помилку здійснює той, хто буде стверджувати, ніби та чи інша річ дійсно є такою, як йому здається.

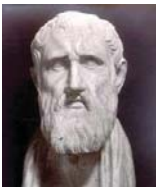
Відповідь на друге питання філософії визначає, за Пірроном, і відповідь на третє питання про корисність для людини такого ставлення до всього. Так, утримання скептика від будь-яких суджень щодо істинної природи речей здатне привести до незворушності людини (як прояву щастя), що і є результатом (користю) такої життєвої філософії. Однак утримання від догматичних суджень зовсім не означає повної практичної бездіяльності філософа. Від інших людей філософ-скептик відрізняється тим, що, прийнявши до відома спосіб життя, який узгоджується зі звичаями країни, в якій той живе, він не надає своєму способу думок і діям значення безумовно істинних.

Скептики вірили, що у різних живих істот однакові речі можуть викликати неоднакові уявлення. Навіть наймудріший індивід також не здатен однозначно судити про річ, оскільки різні органи відчуттів представляють її по-

різному. Людина, перебуваючи в різних станах (туга, радість, голод, ситість, сп'яніння, тверезість, рух, спокій тощо), може по-різному сприймати одні й ті ж речі. Крім того, буває так, що одні з них ми зустрічаємо постійно, інші – не так часто, деякі взагалі сприймаємо вперше. Відтак найбільше нас будуть вражати саме рідкісні явища, а не постійні. Але при цьому не можна сказати, що явища, які сприймаються нами доволі часто, є менш цінними, ніж ті, з якими ми рідко маємо справу. Крім того, речі постійно зазнають змін, а тому жодну з них неможливо ані назвати, ані помислити, однак і не треба цього робити. На думку скептиків, потрібно просто жити, не ускладнюючи життя власними хвилюваннями, зайвими ілюзіями та метафізичними домислами.

Г. Гегель, оцінюючи античний скептицизм, говорив, що поки інші філософські учіння або стверджують, що вони знайшли істину, або зразу заперечують можливість її встановлення, античні скептики шукають істину, і їхня пошукова філософія є дослідницькою.

Не менш відомими школами елліністичного періоду слід вважати стоїцизм та епікуреїзм. Особливо варто звернути увагу на протиставлення між ними. Так, епікуреїзм базувався на атомізмі Демокрита, а стоїцизм повернувся до вчення Геракліта.

Стоїки. Засновником стоїчної школи був *Зенон з Кітіона* (о. Кіпр) (бл. 336-254 до н.е.), після смерті якого школою керували Клеанф, потім Аристон з Хіоса. Назва походить від слова «стоя» – портик в Афінах, де виникла ця школа.

Стоїки розуміли світ цілним, єдиним тілом, яке наскрізь приринзане тілесним диханням, що його одухотворює. Це учіння не було послідовним матеріалізмом й містило в собі елементи ідеалізму та релігії. Єдиний світ одночасно був і тілесним і наділеним божественними властивостями і ототожнювався з Богом. Учіння про сувору необхідність, згідно з якою все відбувається в світі, поєднувалося з учінням про досконалість і доцільність світу, в якому всі його складові (істоти, тіла) залежні від цілого.

Так, безкінечній кількості атомів Епікура стоїки протиставили учіння про сувору єдність світу, учінню про реальність порожнечі – учіння про наповненість світової кулі тілами, учінню про велику кількість світів – учіння про один-єдиний світ, запереченню в світі будь-якої доцільності – переконання в тому, що все в ньому відбувається за певним цільовим планом, атеїзму епікуреїстів – учіння про божественність світу.

У Геракліта стоїки запозичили думку про походження світу з вогню, а також учіння про Логос – всезагальний закон, що визначає всі події, що відбуваються в світі.

«Творчий вогонь» забезпечує обумовленість всіх явищ світу. Кожна подія – необхідна ланка непорушної низки постійних перетворень. У цьому – необхідність всіх речей і явищ, якої не може порушити жодна сила. Отже, завдяки «творчому вогню» у світі панує фатум – неблаганний закон долі. Дія долі неминуча, тому людині не варто опиратися фатуму. Доля «веде» тих, хто добровільно за нею йде і «насильно тягне» тих, хто безрозсудно чинить їй супротив.

Людина є окремим індивідом, але одночасно постає в якості суспільної істоти, будучи при цьому частиною світу. Природне прагнення до самозбереження, що першочергово керує її поведінкою, звеличується до турботи про благо держави і до розуміння обов'язків кожної окремої істоти по відношенню до світового цілого. Тому мудрець вище власного блага ставить благо держави і в разі необхідності не сумнівається і приносить їй в жертву своє життя, оскільки він знає і розуміє, що в даному випадку саме цього вимагає прагнення до самозбереження. Таким чином, стоїки виходили за межі власного полісу й приходили до космополітизму, стверджуючи, що «Людина – громадянин світу».

Стоїцизму належить важлива роль у розробці логіки. Вважається, що сам термін «логіка» як назва одного з розділів філософії, введено в науковий обіг саме стоїками. Вони бачили в ній рівноправну частину філософії, таку саму, як фізика та етика. Вихідний пункт логіки – міркування про відношення уявлення до чого-небудь даного у природі. Чуттєве уявлення – це зміна, модифікація, яка відбулася в душі завдяки предмету. Доходячи до свідомості, ця зміна змушує усвідомлювати сам предмет. Чуттєве уявлення буває істинним тоді, коли предмет відображається в ньому таким, яким він є насправді. Проте є не лише істинні, а й хибні чуттєві уявлення, такі як сни і галюцинації. Тоді виникає питання: за яким критерієм ми можемо відрізнити істинні уявлення від хибних? Для того, щоб уникнути погодження з чуттєвими враженнями, які не здатні до правильного відображення предмета, людині необхідно переконатися:

- ✓ Чи здоровим є її розум?
- ✓ Чи здоровим є орган чуття, що забезпечує сприйняття предмета?
- ✓ Чи відповідає сприйняттю просторове віддалення предмета і положення, яке він займає по відношенню до органу чуття?
- ✓ Чи достатнім був час для адекватного сприйняття?
- ✓ Чи було саме сприймання настільки ретельним, щоб можна було сприйняти всі якості предмета?
- ✓ Чи в нормальних умовах перебуває середовище, в якому відбувається сприйняття предмета?

- ✓ Чи може підтвердитися перше враження повторними сприйманнями – своїми або чужими?

Таке «каталептичне» (адекватне) уявлення і є критерієм пізнання. Таким чином, уявлення є критерієм істинності. За умови погодження розумом з дійсно каталептичним уявленням виникає адекватне судження сприйняття – «каталепсис». Причиною недостовірного і хибного знання, на думку стоїків, є надто поспішна згода з недоведеним уявленням. Від нас не залежить лише те, які уявлення до нас надходять, але наше ставлення до них цілком залежить від нас. Каталептичне уявлення само собою обумовлює нашу згоду з ним, унеможлиблює будь-який сумнів у своїй очевидності, долає будь-яку невпевненість. Саме тому воно стає критерієм істинності.

Розум новонародженого схожий на таблицю, на якій немає жодних записів. Чуттєве сприйняття поволі заповнює її записами багатьох однорідних сприймань, копії яких утримуються в пам'яті, в результаті чого виникає емпіричне поняття.

Логос відрізняє людину від тварини, причому людина наділена розумом так само, як і божество. Спільний логос діє у всьому світі і формує матерію згідно зі своїми думками. Так стоїки пояснюють здатність людського розуму відтворювати в собі думки вселенського розуму. Проте, на відміну від божественного, людський розум може помилятися. Істинною ознакою наукового знання є його логічна доведеність. Стоїкам належить важлива роль у розробці логічного вчення про доведення. Так, усі істинні судження узгоджуються між собою таким чином, що істина одного може бути доведеною через істинність іншого.

Основне джерело вад і проблем людини стоїки вбачали в афектах, тобто в тих потягах, що переходять міру, або в тих, що не підкорюються Логосу. Мудрість може допомогти стримати афекти, що виникають у людини внаслідок зіткнення з невідомими їй діями необхідності. Логос, розум людини, служить спочатку тваринним потягам, але згодом відкриває в собі вищу природу, яку він прагне вдосконалити. Для стримування афектів, на думку стоїків, людині потрібно розвинути в собі чотири чесноти: розсудливість, справедливість, мужність і невибагливість. Лише так, згідно з учінням стоїків, можна досягти ідеального способу ставлення до світу – «апатії» (безпристрасності). Істинними благами варто вважати лише ті, які є корисними для вищих цілей. Наприклад, задоволення, багатство, здоров'я – неістинні блага, а страждання, бідність, хвороба – неістинне зло. Всі ці явища можуть мати як хороше, так і погане застосування. Справа в нашому ставленні до всього цього і в тій необхідній меті, до якої спрямований весь Всесвіт.

Душа розвивається внаслідок вражень, отриманих з органів чуття, коли в ній поступово виникає система понять, або логос. Душа першочергово є тваринною, однак у процесі свого розвитку поступово стає розумною душею. Після залишення душею тіла, наступне її існування залежатиме від ступеня досконалості, якого душа досягла під час свого тілесного втілення. Проте, навіть найдосконаліша душа не має можливості існувати вічно, і при виникненні світової пожежі вона знову повертається в божественну субстанцію. Кожне наступне «вічне повернення» душі до нового етапу буття відзначається її входженням до загального потоку розвитку, хоча й без запам'ятовування при цьому попереднього життя.

Вищою метою будь-якого людського діяння і прагнення стоїки вважають щастя. За вченням Зенона, щастя й цілі всіх наших діянь і хотінь – в узгодженому житті. Під таким життям Зенон розумів логічну узгодженість людських думок, а також нашого почування і хотіння з цими думками. Клеанф вважав, що вище благо – це життя, «узгоджене з природою» (вселенською чи людською). Щастя полягає у послідовній реалізації людиною своєї власної природи, закладеної Богом і долею. Щастя – це безумовне прийняття долі, або ж присвоєння власного буття, це – відсторонення від усього, що йому загрожує, це – примирення із собою та з усіма іншими.

Епікурейці. Засновником епікурейської школи був *Епікур* (341–270 до н. е.). Він продовжив ідеї Демокрита, але, на відміну від останнього, який мав сильні теоретичні інтереси, прагнув до заснованого на атомізмі пізнання космосу, життя, людини. Епікур цікавиться не стільки світом, скільки місцем людини в ньому. Мета і задача філософії за Епікуром: знати не заради самого знання, а рівно стільки, наскільки це необхідно для збереження світлої незворушності духу.

Епікур викладав своє учіння в численних творах (близько 300), у бесідах і листах. Його праці позбавлені літературних прикрас і виразних засобів, головними з яких були 37 книг «Про природу».

Загальні засади школи такі:

- ✓ світ доступний розуму і піддається осмисленню;
- ✓ у світі є місце для щастя;
- ✓ для досягнення щастя і спокою людина не потребує нічого, окрім себе;
- ✓ для цього їй не потрібні держава, багатство і навіть боги, оскільки вона є самодостатньою істотою.

На думку Епікура, існує чотири речі (або чотири страхи), що роблять людину нещасливою:

- 1) перед неспроможністю досягти щастя,

- 2) перед стражданням,
- 3) перед богами,
- 4) перед смертю.

Розроблена ним філософсько-психологічна концепція мала на меті вилікувати ці страхи і забезпечити людям душевний спокій.

Філософію Епікур розуміє і визначає як діяльність, що приносить людям шляхом міркувань і досліджень щасливе життя, вільне від людських страждань. «Порожніми є слова того філософа, якими не лікуються ніякі страждання людини. Як від медицини немає жодної користі, якщо вона не виганяє хвороби, так само і від філософії, якщо вона не виганяє хвороби душі», – Епікур.

За Епікуром, людина ніколи б не відчувала потреби у пізнанні природи, якби її не лякали смерть і небесні явища. Однак усі страхи не мають сили в очах справжнього філософа. «Смерть – найстрашніше зло, але не має до нас ніякого відношення, оскільки коли ми існуємо, смерті ще немає, а коли смерть є, тоді вже немає нас».

На відміну від Демокрита, який вважав, що все в світі має причинну обумовленість, Епікур зазначає, що може втрутитися справа випадку. Боги існують, проте насолоджуються свом божественним існуванням і не втручаються у наші земні справи (ні допомагають, ні завдають шкоди). Вони живуть в порожніх проміжках між світами і проживають там блаженне життя.

Етика Епікура вимагає підґрунтя в матеріалістичній, незалежній від містики і релігії, фізиці. Такою фізикою для Епікура став атомістичний матеріалізм Демокрита. Він приймає в якості вихідних два недоступні відчуттям положення: 1) ніщо не походить з нічого і ніщо не переходить в ніщо; 2) всесвіт завжди був таким, яким він є зараз і завжди таким буде.

Для пояснення руху Левкіпп і Демокрит прийняли, поряд з тілесним буттям, небуття або порожнечу. До цього учіння долучився і Епікур, який також стверджує, що всесвіт складається з тіл і простору, тобто порожнечі. Існування тіл доводиться відчуттями, існування порожнечі – тим, що без неї був би неможливий рух.

Тіла являють собою поєднання або тіл, або те, з чого утворюються їх об'єднання. Поєднання утворюються із зовсім малих, неподільних частин, які відрізняються не лише за формою і розміром (у Демокрита), а й за вагою (в Епікура). Стверджуючи неподільність атомів, Епікур і Демокрит заперечували безкінечну подільність тіл. Атоми постійно рухаються, але у Демокрита суворо заперечується можливість випадку, на відміну від Епікура, який оголосив в етиці принцип вільного визначення волі, не підкореного року (долі), або необхідності. Так, атоми можуть спонтанно відхилитися від прямолінійного руху.

Душа також є тілом, що складається з різних часток, розкиданих по всьому тілу. Коли розкладається тіло, разом з ним припиняє відчувати, а відтак і існувати – душа. Віра людей у безсмертя є оманливою. Страх смерті є абсолютно безпідставним і постає в якості джерела неспокою, а відтак і людських страждань. Епікур стверджував: «Смерть нас не стосується, бо зло і добро є тільки там, де можна щось відчувати за допомогою органів чуття, а смерть є кінцем чуттєвого відчуження». Той, хто це зрозуміє, зможе позбутися страху перед смертю і переконається, що перед ним немає нескінченних перспектив страждання. Зосередивши свої зусилля на єдиному, даному нам житті, людина вмітиме використовувати його належним чином і зможе досягти щастя, для якого безсмертя не потрібне.

Під задоволенням Епікур розумів відсутність страждання. Принцип або мета етики Епікура не має, згідно з його власними заявами, нічого спільного з теорією насолоди або гедонізмом, з яким його часто змішували. «Коли ми говоримо, що задоволення – це кінцева мета, то ми не маємо на увазі задоволення, що полягає в чуттєвому задоволенні, як думають деякі, ми насамперед розуміємо свободу від тілесних страждань і душевних тривог». Саме завдяки звільненню від них досягається мета щасливого життя – здоров'я тіла і незворушність душі.

Епікур розрізняв при цьому два види задоволень: задоволення спокою і задоволення руху. Основним він вважав задоволення спокою (відсутність страждань тіла). У такому розумінні задоволення Епікур вбачав критерій поведінки людини. Людина, однак, не повинна прагнути до будь-якого задоволення і має бути насамперед благорозумною, оскільки, на думку Епікура, благорозумність є навіть більшим благом, ніж філософія.

Усі бажання він розподіляє на три групи:

- 1) природні та необхідні (голод, спрага, втома);
- 2) природні, але не необхідні (вишукана їжа та напої, дорогий одяг);
- 3) неприродні і не необхідні (розкіш, влада, слава).

Якщо задоволення перших приводить до безтурботності душі, позбавляє людину страждань, то другі й треті є ненаситними і занурюють душу в небезпечні хвилювання. Інколи навіть слід віддати перевагу стражданню і уникнути задоволення, оскільки за певним задоволенням нерідко може стояти ще більша неприємність. При цьому Епікур вважав страждання душі гіршими порівняно зі стражданнями тіла, адже тіло страждає тільки через теперішнє, душа ж – і через минуле, і через майбутнє. Тому й задоволення душі він розцінював як більш значущі.

Головне в житті – прагнення до щастя. Основними перепонами на шляху до нього є страх перед втручанням богів у людське життя, страх перед смертю і

перед загробним життям. Як уже було сказано вище, учіння Епюкура доводило безпідставність страхів людини. Мудрець повинен утримуватися від зайвого і тоді він буде щасливий. Однією з умов щастя є ухиляння від життя «на виду», що яскраво виражено в правилі Епікура: «живи непомітно».

Учні славили свого вчителя як першого, хто пізнав, що людина щаслива не завдяки сприятливим умовам, що щастя криється не в умовах, а в самій людині. Немає вищих сил, які б займалися її долею, ніхто їй не перешкодить, але ніхто й не допоможе – вона покладається лише на себе і виключно сама відповідає за своє щастя.

Отже, в працях давньогрецьких мислителів були відкриті ті важливі проблеми, які й нині скеровують розвиток психологічної думки. Аналіз того, як античні філософи пояснювали генезис і структуру душі, дозволяє виокремити такі основні напрями:

- пояснення психіки на основі законів руху і розвитку матеріального світу; провідною вважалася ідея про визначальну залежність душевних проявів від загальної будови речей, їх фізичної природи. Характерною рисою античної психології є її стихійно-матеріалістична спрямованість. Різні мислителі давнини намагалися пояснити природу з неї самої, із законів, властивих самій матерії. Більшість античних філософів були не лише матеріалістами, але й діалектиками, оскільки уявляли світ єдиним, рухливим і мінливим. Питання про місце психічного в матеріальному світі, поставлене ще античними мислителями, досі залишається провідним у психологічній теорії. Лише після того, як було омислено походність життя душі від фізичного світу, їх внутрішню спорідненість, психологічна думка змогла рухатися далі, а саме: відкрити своєрідність її об'єктів (виокремлення в сфері психічних явищ двох великих сил – спонукальних і пізнавальних).
- Другий напрям античної психології, створений Аристотелем, орієнтувався насамперед на живу природу; відправною точкою для нього була відмінність органічних тіл від неорганічних. На перший план було висунуто проблему психіки як форми життя, що дозволило побачити в психічному не просто душу, що має просторові властивості, міститься в тілі й здатна його покидати, а спосіб організації поведінки живих організмів.
- Третій напрям розглядав психічну діяльність залежно від людської культури (понять, ідей, цінностей), а не від форм, створених органічною або фізичною природою. Цей напрям надає особливої гостроти психогностичній проблемі (від грец. «gnosis» – знання).

Під нею варто розуміти широкий спектр питань, пов'язаних із дослідженням психологічних факторів, які першочергово зближують суб'єкта з природною і культурною реальністю, що є зовнішньою по відношенню до нього.

Всі ці проблеми, так чи інакше вирішувані античними філософами, і нині утворюють стрижень пояснювальних схем, крізь призму яких розглядає свою діяльність сучасний психолог.

3. ПСИХОЛОГІЯ В ЕПОХУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ

Епоха Середньовіччя: характеристика, специфіка філософсько-психологічних уявлень

Епоха Середньовіччя тривала майже 10 століть. При цьому, охоплюючи такий доволі тривалий період, цей час в історії окреслений досить нечіткими рамками. Початком даної епохи вважають падіння Римської імперії, остаточне утвердження християнської релігії в Європі (V ст.), хоча у той же час багато науковців відзначають, що елементи середньовічної науки з'явилися набагато раніше, вже в III ст. З приводу того, коли ж епоха Середньовіччя підійшла до завершення також існують різні думки. Так, одні вчені пов'язують завершення середньовічного періоду, як правило, з XV ст., а саме: з початком відродження мистецтва, науки, відкриттям Америки. Інші науковці стверджують, що перші ознаки нової, відмінної від середньовічної, ідеології з'явилися лише наприкінці XVI – початку XVII ст., після Реформації, тому поступовий розвиток і згасання основних особливостей середньовічного світогляду вони відзначають в концепціях Августина Аврелія (IV-V ст.) і Френсиса Бекона (XVI-XVII ст.).

Отже, історія Середніх віків охоплює тривалий період: з V по XVI ст. і першу половину XVII ст. У соціально-економічному плані для Середньовіччя характерне панування феодального ладу, в ідеологічному – утвердження християнства як панівної релігії, що пронизувала усі сфери суспільства, життя та свідомості. А. М. Ждан дану епоху в історичній науці визначає як період виникнення, розвитку та занепаду нової соціальної структури – феодалізму. Межею між Середніми віками та Новим часом науковець називає першу буржуазну революцію, що мала загальноєвропейське значення і поклала початок новим капіталістичним відносинам у Західній Європі – англійську революцію 1640-1660 рр.

Більше того, в Середні віки арабомовний Схід відіграє провідну роль у розвитку світової історії. Адже тут швидко розвивається культура, раніше, ніж на Заході, закладається феодалізм. Схід, і перш за все арабомовні країни, стали носіями передової філософсько-психологічної думки. Вони першими сприйняли і продовжили вивчення творів Аристотеля, забезпечивши подальше дослідження і перенесення ідей філософа на ґрунт європейської культури.

Однією з найбільш важливих характеристик науки (зокрема психології) в Середньовіччі був її тісний зв'язок з релігією. Можна сказати, що небогословської, позацерковної науки на той час в Європі не існувало. Її особливістю в цей період знову стала поява сакральності, від якої психологія намагалася позбутися при переході від міфології до наукового знання ще в VII-

VI ст. до н.е. Залежність науки від релігії зумовила актуальність питання про зв'язок і взаємовплив знання і віри, яке і стало найважливішим для науковців упродовж усього періоду. Церква бере на себе керівну роль в оцінці істини. Як зазначає А. Блаженний: «Авторитет Святого Письма вище всіх здібностей людського розуму».

Проте проблема необхідності розподілу науки й богослов'я привела до виникнення *теорії двох істин*, згідно з якою істина знання та істина віри не співпадають між собою та не суперечать одна одній. Дана теорія була сформульована відомим арабським ученим Ібн-Сіною (XI ст.) й отримала широке розповсюдження в Європі.

У Середньовіччі піднімається також питання про універсалії.

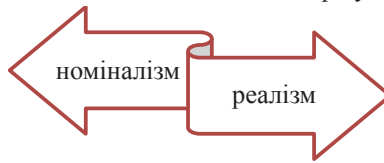

Рис. 1. 8. Напрями в середньовічній філософії щодо пояснення загальних понять

У формі логічної суперечки про універсалії між номіналізмом і реалізмом висувалися важливі питання філософії та психології пізнання: що є первинним – об'єктивні речі, які чуттєво сприймаються нами, або навпаки – ідеї передують речам? Людське пізнання відбувається від відчуттів, які відображають речі, до понять про них або від понять – до речей?

Представники *номіналізму* стверджували, що реально існують поодинокі індивідуальні речі, а загальні поняття (універсалії) – назви, знаки, імена, породжені людським мисленням. *Реалізм* проголошував первинність універсалій, які існують раніше за речі й незалежно від них, являючи собою думки та ідеї божественного розуму.

У Середні віки провідною була позиція реалізму (об'єктивного ідеалізму). В цих умовах номіналізм був «...першим вираженням матеріалізму».

Одним із характерних стереотипів під час аналізу епохи Середньовіччя стало уявлення про однозначно негативний характер розвитку науки і суспільства в цей період. Однак це не зовсім так, оскільки впродовж майже 10 століть змінювалася соціальна ситуація, так само, як і саме суспільство, його ідеологія та структура. У взаємодії між релігією і наукою можна відмітити не лише негативний вплив церковного диктату, а й певні позитивні зміни, що прийшли в психологію з богослов'ям. Зважаючи на те, що офіційною наукою про душу стало богослов'я, психології фактично довелося змінити свій предмет дослідження. Тому психології варто було відійти і поступитися богослов'ю у

вивченні психіки, або відшукати собі іншу нішу для досліджень. Саме в зв'язку зі спробами знайти можливості для вивчення душі як єдиного предмета, але в різних його проявах, відбувалися основні зміни у взаєминах психології і богослов'я.

Церкви довгий час залишалися осередком науки, в яких зберігалися книги і навчали грамоті. Взагалі спочатку єдиними освіченими людьми, як правило, були монахи, а світські люди і феодали часто не вміли читати і писати. Таке положення проіснувало декілька століть, однак вже до XI-XIII ст. воно почало змінюватися. Відбувається розвиток міст і зародження буржуазії. «Венеція, Флоренція, Генуя, Піза, навіть Мілан, а також Париж, Гент, Лондон ... всі вони є творіннями Середньовіччя» (Ле Гофф). Виникають університети, які, однак, на той час є опорою схоластів і духовенства. У результаті освіти, як і духовне життя, вилилося в схоластичні диспути. Знання набуває дедуктивно-силлогічного характеру. Замість природи займалися вивченням і коментуванням текстів Святого Письма і деяких творів античності.

1088 р. –
університет у Болоньї
(Італія),
1215 р. –
університет у Парижі
(у XVII ст. стає
університетом
Сорбонна)

У диспутах на теологічні питання відпрацьовувалася майстерність діалектики суперечки, закладався логічний апарат міркування. Так тривало до кінця XIV ст., поки дух Відродження не поклав кінець раціоналістичним схоластичним абстракціям, а церква змушена була піти на поступки і об'єднати етнічні релігійні ідеали з усе посилюваними природничо-науковими прагненнями суспільства.

З XIII ст. починає розвиватися наукова діяльність у всіх сферах знання, відбувається процес відокремлення проблеми знання і віри й народження світської досвідної науки. Першими на цьому шляху були науки про природу – природознавство, астрономія, математика. Саме тому їх розвиток мав революційне значення, оскільки був ознакою початку звільнення з-під влади релігії. Разом із тим накопичується деякий конкретний матеріал про анатомо-фізіологічні особливості людського організму як основи душевного життя. Особливо слід відмітити діяльність арабів і мислителів (IX-XIII ст.). Історична заслуга арабомовної культури полягає також і в тому, що вона повернула народам Європи грецьку філософію і розвинула її далі, підготувавши таким чином матеріалізм XVIII ст. У працях цих учених проводиться думка щодо обумовленості психічних якостей природними причинами, залежності психіки від умов життя, виховання.

Тісний зв'язок і залежність науки від богослов'я створюють підстави для використання в якості хронологічних меж під час аналізу розвитку психології в епоху Середньовіччя етапи розвитку релігійної думки:

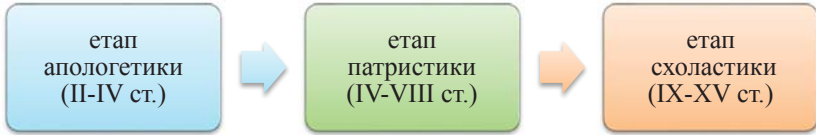

Рис. 1. 9. Етапи розвитку релігійної думки

Представники апологетики (від грец. *apologia* – захист) займалися тим, що адресували свої, спрямовані на захист християн, звернення до римських імператорів або широкого загалу. По'язане це було з тим, що першочергово християнство становило переслідувану меншість в Римській імперії, нове вчення викликало у багатьох людей неприйняття й глузування. У таких посланнях апологети почали піднімати та розробляти важливі світоглядні ідеї, серед яких: розуміння сутності Бога, характеру та змісту божественного творіння, природи, а також сутності віри, співвідношення віри та знання.

Етап апологетики (II-IV ст.) характеризується антагонізмом між психологією і богослов'ям, що було зумовлено несумісністю знання і віри. Християнству було необхідно довести свою унікальність і відтіснити інші релігії. З цим була пов'язана також нетерпимість до грецької міфології, до психологічних і філософських концепцій, які були тісно переплетені з язичницькою релігією і міфами. Внаслідок такого підходу більшість відомих шкіл (Лікей, Академія, Сад Епікура та ін.) було закрито до VI ст., а вчені, які берегли знання про античну науку, переїхали до Малої Азії та відкрили в грецьких колоніях нові школи.

Церква не терпіла жодного іншого мислення, ніякого сумніву в своїх догмах і суворо засуджувала тих, хто сумнівався в її істинах. Осуд і кара стосувалися навіть тих, хто робив спроби довести релігійні істини, обгрунтовуючи це тим, що прагнення до доказу відбувається від недостатньої віри. Недарма саме в той час з'явилося висловлювання відомого богослова Квінта Тертулліана (бл. 155-220 рр.): «Вірю, адже це безглуздо». Він хотів тим самим підкреслити, що сила істинної віри обернено пропорційна розумним доведенням людського розуму. Справжній віруючий не думає, наскільки відповідає дійсності те, у що він вірить. Мудрування учених на цьому шляху є не лише зайвими, а й шкідливими. Досягнення мети все ж можливе за умови дотримання аскези, самопізнання і, головне, віри в Ісуса Христа.

Зміни в суспільному стані християнства позначилися і на характері його ідеології: вже не потрібно було захищатися і обгрунтовувати своє право на життя, настав час самим людям віри вказувати шлях і вести занепадаючий світ до спасіння.

Активність апологетів зрештою поступилася діяльності отців церкви. **Етап патристики** (від лат. *pater* – отець) (IV-VIII ст.) відзначається тим, що богослов'я поступово починає звертатися до знань, накопичених в античності, адже після зміцнення сили християнської церкви виникла необхідність внести доповнення або трансформувати деякі положення християнства. До того ж необхідно було канонізувати постулати, що виходили з нових реалій, для того, щоб попередити розповсюдження ереси, що несла церкві розкол. До IX-X ст. гоніння на античну науку, особливо на теорії Платона й Аристотеля, закінчилось, багато концепцій повернулися до Європи, деякі вже в зворотному перекладі з арабської мови.

Психологія в цей час набуває етико-теологічного містичного характеру. Розвиток позитивних знань про психіку уповільнився, оскільки вивчення душевного життя підкорюється задачам богослов'я: показати, як дух людини потроху звеличується до царства благодаті. «Робота під знаком такого визначення цілі відбувалася в доволі тривалий проміжок часу між найвищими стадіями розвитку патристики і схоластики (400-1250)...» (Дессуар М.)

Наступним етапом розвитку релігійної думки став **етап схоластики** (від грец. *schole* – школа) (IX-XV ст.). На межі V і VI ст. почала складатися система середньовічної освіти, причому провідними центрами середньовічної культури й освіти стали деякі з перших монастирських і приходських шкіл. У цих закладах розпочалося викладання філософії, яка й дістала назву схоластики. Пізніше так почала називатися вся середньовічна філософія.

У розвитку західноєвропейської середньовічної схоластики можна виокремити два періоди:

- рання схоластика (IX–XII ст.);
- зріла, класична схоластика (XII–XV ст.).

Схоластика являла собою не лише пасивне засвоєння старого, а й активне тлумачення і модифікацію готового знання, розвивала уміння логічно мислити, наводити систему доказів і будувати нове мовлення. Той факт, що схоластика покликана оперувати готовими знаннями, що вона ґрунтується на використанні репродуктивного, а не творчого мислення, тоді мало кого непокоїв. Однак згодом схоластика почала гальмувати розвиток нових знань, набула догматичного характеру і перетворилася на набір силогізмів, які не давали можливості заперечувати старі, недоцільні в новій ситуації положення.

При оцінці загального внеску середньовічної філософії в розвиток наукової думки слід зважати на її неоднозначність і суперечливість. Проте все ж не можна однозначно називати Середні віки «темними», такими, що були своєрідним «проваллям», «зупинкою» в розвитку культури людства. Адже в епоху Середньовіччя було накопичено значну філософську спадщину, яка

сприяла подальшому розвитку наукової думки та суспільного буття в часи Відродження.

Проблема достовірності пізнання душі в учінні Августина Блаженного

Найбільш яскравим християнським мислителем цього періоду, що дуже добре знав попередню філософію і широко використовував близькі йому твори Платона і неоплатоніків, був один із західних «отців церкви» *Августин Аврелій* (*Блаженний Августин*).

Августин Аврелій (354-430) народився в Північній Африці (на території сучасного Алжиру).

До християнства прийшов не відразу (у 387 р.). Свій шлях до нього він описав у відомому своєму творі «Сповідь», яка дуже цікава для будь-якого психолога поглибленим внутрішнім аналізом життєвого шляху людини майже з моменту народження, боротьби зі своїми вадами й численними спокусами.

Цікаво, що першочергово в Августина прокинувся інтерес не до християнства, а до філософії, завдяки книзі Цицерона «Гортензій». Довгий час для нього ідеалом був сократівський «мудрець». Але згодом Августин зрозумів, що філософія – це «любов до мудрості», а сама мудрість – це Бог, і тому головною метою Августина у християнський період його творчості стало осягнення Бога й душі. Пізнання Бога й душі для нього було тотожним знанню взагалі.

Душа – знаряддя, яке править тілом. Основу душі утворює воля, а не розум. Тим самим Августин Аврелій став основоположником **волюнтаризму** (від лат. *voluntas* – воля). Виокремлюючи атрибути душі: пам'ять, розум і волю, а також аналізуючи її функції, мислитель виявляє новизну й оригінальність своїх позицій. Так, сутність душі він розглядає через її вольову діяльність, а не духовно-інтелектуальну функцію, чого до нього ніхто з мислителів не робив.

Акт волі, на думку Августина, завжди переує акту пізнання, а найвищим виявом волі є акт віри.

Мислитель переконаний, що індивідуальна воля залежить від божественної і діє в двох напрямках: керує рухом душі і звертає її до самої себе. Всі зміни, що відбуваються з тілом, стають психічними завдяки вольовій активності суб'єкта. Так, зі збережених органами чуття відбитків воля створює спогад. Знання не набувається, а дістається з душі завдяки спрямованості волі. Основою істинності даного знання є внутрішній досвід: душа повертається до себе, щоб осягнути з повною достовірністю власну діяльність та її незримі

продукти. Це означає, що міра істини – в нашій самосвідомості. Яким би великим не був сумнів, не доводиться сумніватися в тому, що ми живемо, рухаємося, існуємо, маємо судження, сумніваємося. Навіть той, хто сумнівається, володіє істиною, в якій він не сумнівається, і для її отримання немає необхідності виходити за межі душі. Повною мірою дані роздуми через певний час продовжив Р. Декарт, що стверджував: сумнів є доказом нашого існування.

Ідея про внутрішній досвід, відмінний від зовнішнього, але наділений вищою істинністю, мала в Августина теологічний смисл, оскільки передбачалося, що істинність дарується Богом. Богом дарується і воля – джерело активності людини. Людина без Божої допомоги не може прийти до моральності, до вищого щастя. Свобода волі дарується Богом. Хоча Августин і ставив віру вище розуму, оцінку її змісту він все ж залишав за розумом. Але воля передує розуму і пізнанню, тобто людина спочатку вирішує про щонебудь дізнатися, а потім починає досліджувати. При цьому головні відповіді дає дослідження себе, а не навколишнього.

Августин зосередився на питанні про пізнаваність суб'єктом власних психічних актів і станів, відмінних від сприйняття предметів за допомогою зовнішніх органів відчуттів, зупинивши таким чином увагу на проблемі самосвідомості. Він увів поняття про вроджену активність душі як основу розвитку душі. Саме активність, на його думку, формує пізнання і поведінку людини, є основою її волі. В подальшому дана ідея реалізувалася в концепції саморозвитку психіки, в якій стверджувалося, що генезис психіки не залежить від зовнішнього впливу і скеровується власною, вродженою активністю, спрямованою на розвиток.

Августин Блаженний різко засуджував насилля над дитиною, прагнення дорослих жорстко керувати її поведінкою та інтересами. Вольова активність скеровується лише Богом, причому дане керування здійснюється за допомогою самосвідомості.

Августин Блаженний висловлював прогресивні на той час ідеї щодо достовірності пізнання душі. Уривок з його роботи «Монологи» являє собою діалоги Августина із самим собою, зі своїм Розумом і нагадують ідеї Р. Декарта, який жив більш ніж тисячоліття пізніше за Августина. Так, Аврелій у своїх розумах підкреслює, що найбільш очевидним і тому достовірним знанням є лише знання про те, що я існую і про те, що я мислю. А от безсмертя душі не настільки очевидне, що його треба ще довести. Це він обґрунтовує через безсмертя ідей, які дійсно можуть пережити людину, у душі якої вони виникли, і живуть вже, як ми сказали б зараз, у суспільній свідомості. Для Августина існування ідей після смерті людини означає і існування її душі. Крім

того, ідеї Августина не «виникають» в душі, а існують з моменту народження так само, як і в Платона.

Уривок з «Монологів»

Розум: Ти, котрий бажаєш себе знати, чи знаєш ти, що існуєш?
Августин: Знаю.
Розум: Звідки ти знаєш?
Августин: Не знаю.
Розум: Простим чи складним ти себе відчуваєш?
Августин: Не знаю.
Розум: Чи знаєш ти, що ти рухаєшся?
Августин: Не знаю.
Розум: Чи знаєш ти, що ти мислиш?
Августин: Знаю.
Розум: Отже, чи те істинне, що ти мислиш?
Августин: Істинно.
Розум: Чи знаєш ти, що ти безсмертний?
Августин: Не знаю.

Августин підкреслює непротижність душі. Цікаво, що на цій підставі він порівнює душу зі справедливістю: адже ми не можемо сказати, якої товщини або довжини справедливість, а вона незмінно існує. Так і душа не має просторових характеристик.

Августин виокремлював також *7 ступенів душі*:

- ✓ загальна і у людини, і у рослини (харчування, ріст),
- ✓ загальна і у людини, і у тварини (душа «відчуває» і «бачить сни»),
- ✓ і наступні ступені притаманні тільки людині: пам'ять і мовлення,
- ✓ прагнення до добра, тобто до високих цілей людського суспільства,
- ✓ «очищена душа», яка вже вільна від страху смерті,
- ✓ прагнення до Бога, що є тотожним спогляданню істини,
- ✓ душа поглинена Богом, повне споглядання істини. Це і є істинна мета душі, якої досягає дуже рідко хто з людей.

Для звичайних людей, що переповнені вирішенням побутових справ, існує інший і навіть більш короткий шлях – віра в авторитет. Так і вийшло, що Августин відіграв важливу роль у зміцненні авторитету церкви.

Наукові погляди представників середньовічної схоластики

Іоанн Скот Еріугена (810-877) вважається батьком схоластики, оскільки жив у IX ст. і з формальної точки зору вважається першим середньовічним філософом.

Еріугена користувався значним авторитетом у світських колах. Проте сам, будучи світською людиною, консулював церковників з теологічних питань. Одного разу мислитель був запрошений єпископами на диспут з питання щодо призначення людини. Більшістю з присутніх вважалось, що всім людям Богом визначена доля: одним долею призначене пекло, іншим – спасіння в раю.

Свою позицію Еріугена висвітлив у написаному ним творі «Про божественне визначення», в якому доводив, що людині не може бути призначений рай або пекло, адже, головне, чим Бог нагородив людину, – це свобода вибору. Мислитель міркує так: оскільки Бог першочергово добрий, то він пропонує людині вибір Добра. Відтак у кінцевому випадку, всі, включаючи Сатану, повернуться до Бога. Подібні думки були нетрадиційними на той час, і робота мислителя визнана церквою єретичною.

Незважаючи на церковне засудження цього трактату та інших його творів, Еріугена отримав визнання і сприяв стимулюванню наукової думки для наступних поколінь науковців. Крім того, він продовжував користуватися милістю короля й при його дворі проводив свої філософські заняття. Філософ досліджував традиційне для Середньовіччя питання про взаємовідношення віри й розуму. На його думку, отримане людиною знання (науку) слід вважати не менш важливим авторитетом, ніж божественне одкровення. Виходячи з цієї позиції, він побудував і свої доведення свободи, яку отримує людина в процесі наукової діяльності.

Фактично відтворюючи аргументацію Платона, Еріугена стверджував, що загальне є первинним і передує одиничному. Оскільки загальне передує речам, то, відповідно, воно містить в собі всю їхню сутність і призначення. Те, що в Еріугени є «загальним», у Платона – «душею» або загальним поняттям, закріпленим у мовленні. Так, дану позицію можна вважати є однією з перших концепцій реалізму у філософській науці, згідно з якою проголошується первинність універсалій, які існують раніше за речі й незалежно від них, являючи собою думки та ідеї божественного розуму.

Велике значення Еріугена надавав розуму, що втілювалося в його концепції розвитку людини. На його думку, людина у своєму становленні проходить ті самі стадії, що і світ великий. Дані ступені в людському розвитку він пов'язував з етапами розвитку пізнання і називав їх так: розум, розсудок і внутрішнє чуття.

П'єр Абеляр (1079-1142) – французький вчений, який здійснив суттєвий вплив на розвиток науки того часу. У своїх працях «Так і ні», «Листування з Елоїзою» та інших він звертається до розуму не лише як до засобу популяризації християнського вчення, а і як до провідного інструменту і критерію в пошуках істини. Однак спроба філософа захистити християнське вчення з раціональних позицій цілком закономірно призводила до його критичного аналізу, що сприяло відкриттю шляху до поступового звільнення філософії з-під контролю теології. Тому вчення Абеляра було також засуджене як еретичне. Перу цього французького вченого належить також твір «Історія моїх лих», аналогічний «Сповіді» Августина за своїм сповідальним характером і за поглибленим аналізом психології життєвого шляху.

Наукова діяльність Абеляра слід аналізувати, виходячи з певних обставин філософських суперечок доби Середньовіччя. Саме до цього часу, коли жив Абеляр, і саме у тій країні, де він жив, склалися два напрями ранньої схоластики – номіналізм і реалізм, які, зокрема, зачіпали і проблеми людського пізнання. Вони поставили в центр своїх наукових дискусій проблему, що була актуальною і за часів античності: звідки беруться універсалії, тобто найбільш загальні поняття; чи існують вони об'єктивно, незалежно від людської свідомості, як платонівські ідеї, або ж вони є змістом загальних назв для схожих предметів, які даються людиною, а в дійсності «загальне» об'єктивно не існує. Ці протилежні напрями відображали боротьбу ідеалістичних і матеріалістичних тенденцій у розумінні світу й людського пізнання. Абеляр не був «крайнім», але його погляди були ближче до номіналізму, що викликало неприязнь з боку церкви. На його думку, універсалії не володіють самодостатньою реальністю, реальними є окремі речі.

Відомо, що на одному з церковних соборів церква прокляла відомого номіналіста того періоду, вчителя Абеляра – Іоанна Росцеліна. Те саме спіткало й самого Абеляра (у 1121 році собор звинуватив вченого в еретичності і змусив публічно спалити його власну працю, якою той особливо пишався). Відомі й інші ідеї Абеляра, що викликали осуд з боку церкви. На відміну від багатьох представників схоластики, Абеляр постійно підкреслював перевагу знань над сліпою вірою. Він говорив, що той, хто читає святі тексти, нічого в них не розуміючи, схожий на віслика з лірою, який вважає, що можна на ній грати без попередньої підготовки.

Це означало певною мірою сумнів в істинності писань отців церкви, хоча в авторитеті Святого письма Абеляр не сумнівався. Безумовно, така позиція відіграла свою роль у поступовому звільненні науки і філософії від полону

теології. П. Абеляр підкреслював пріоритет розуму, стверджуючи «розумію, щоб вірити», а не «вірю, щоб розуміти».

Цікавими є ідеї Абеляра про моральну відповідальність людини за свої вчинки. Так, філософ був переконаний в тому, що мораль людини не знаходиться цілком у руках Бога, як стверджувала більшість богословів, і що людина сама відповідає за свої вчинки. І головне: жоден вчинок сам по собі ані добрий, ані поганий. Таким його робить людський намір. На думку Абеляра, гріховним вчинком є той, що скоєний у суперечності з переконаннями людини.

У кінці XIII – на початку XIV століття, класична середньовічна філософія (і реалістична, і номіналістична) поступово вступає в кризовий період. Розпочинається етап «роздоріжжя», до якого її привели проблеми «віра-знання», «теологія- філософія». Так, схоластика ніби роздвоїлася на перетині «релігія-наука». Це яскраво демонструє філософське вчення *Роджера Бекона*.

Роджер Бекон (1214-бл. 1292) – англійський філософ і натураліст, який розкривав непотрібність і навіть шкідливість схоластичного методу, далекого від реальності. Він закликав вивчати природу шляхом спостереження і досвіду, наголошуючи при цьому на тому, що найціннішим у них є практична користь. Філософ захищав ідею єдності філософії й теології, зазначаючи, що вони не суперечать одна одній. Теологія вчить, для якої мети всі предмети призначені Богом, а наука – як і через що здійснюється це призначення. Однак цю єдність вчений мислить не як підпорядкування, а як визнання раціональної необхідності філософії, що розкриває властивості зовнішнього світу.

За свої досліди, інтерес до нетрадиційної філософії та алхімії його називали «дивовижним доктором» (Doctor Mirabilis). Він передбачив багато різноманітних винаходів, серед яких: автомобіль, мікроскоп, телескоп та ін. Бекон виступав за об'єктивне знання, покладаючи в основу всіх наук досвід, експеримент і математику.

Ось що він сам говорив про досвід як джерело пізнання: «Без досвіду нічого не можна зрозуміти достатньою мірою». «Досвідна наука – володарка споглядальних наук». Правда, мова ще не йде про досвідне пізнання душі. На думку Бекона, досвід може бути різним: життєвим, досвідом-доказом і духовним. Перший набувається людиною впродовж життя, другий – через зовнішні відчуття, третій вид досвіду отримується через містичне або внутрішнє осяяння. Так філософ пояснює, що весь свій досвід людина отримує або за допомогою зовнішніх відчуттів, або від інших людей. Але людині часто не вистачає досвіду відносно тілесних речей, оскільки процес пізнання є доволі складним, а надто тоді, коли справа стосується духовних речей. Тому необхідно, щоб розум людини діяв по-іншому. Відтак отці церкви і пророки, які

першими дали світові науку, набули внутрішнє осяяння, а не обмежилися зовнішніми відчуттями. Однак у Бекона можна зустріти й суперечливі судження, наприклад, коли він висловлюється в тому сенсі, що духовні поняття також пізнаються через «тілесне».

На думку філософа, відчуття є провідним психічним процесом, з якого народжується знання, а тому чисто вербальні методи, схоластичні роздуми не відповідають задачі розвитку інтелекту. Роджер Бекон був переконаний в тому, що неосвіченість є небезпечною, прогнати яку може лише знання. За деякими джерелами саме Роджеру Бекону належить фраза: «Знання – сила».

Ще одним яскравим представником XIII ст. був *Фома Аквінський*, концепція якого відрізняється насамперед тим, що він знову ставить теологію вище за філософію, демонструючи тим самим байдуже ставлення до вивчення природи.

Фома Аквінський (1226 (1225)-1274) (лат. Фома – Thomas) – італійський теолог і філософ, який мав доволі непогану репутацію на той час, однак його погляди розповсюджувались не без супротиву. Деякі з положень Фоми були засуджені незабаром після смерті теолога. Однак про авторитет Фоми Аквінського говорить той факт, що у XIX ст. студенти-богослови мали читати його праці.

Свою теологічно-філософську систему він виклав у численних працях (останнє Ватиканське видання його творів становить 28 томів), найвідомішими серед яких є «Сума проти поганців» (1264), «Сума теології» (1274) та ін. Він розробив концепцію, в якій немає місця вивченню природи як такої, а теологія знову ставиться вище за філософію. При цьому він намагається пристосувати теологію до запитів практики, використовуючи вчення Аристотеля.

У своїх творах Аквінський розробив власну систему «покатоличеного» аристотелізму – *томізм*, який стали називати за іменем його творця. У своїй системі він намагався не лише систематизувати накопичені на той час знання, але й примирити богослов'я з наукою, перш за все з античною теорією Аристотеля, послідовником котрого він був. Фома був переконаний, що аристотелівську філософію і католицьке богослов'я можливо об'єднати, причому без утисків як з одного, так і з іншого боку. Фома не вважав, що філософія і богослов'я здатні просто доповнювати одне одного. Він стверджував, що правильна філософія може надати значну допомогу богослов'ю. Мета Божої благодаті не порушити людську природу і не діяти відокремлено від неї, а удосконалювати її. Людський розум через використання філософії може відкрити безліч істинних знань про світ, людство і навіть Бога. Мета Божественного одкровення – удосконалити людську філософію.

Людина в доктрині Фоми Аквінського перебуває між духовним світом ангелів та природним світом і поєднує в собі матеріальне і духовне начала. Людина являє собою своєрідне психофізичне буття, що складається з душі й тіла. Фома був переконаний в тому, що людина, як «малий світ», має рушійну силу, тобто безпосередню причину життя та всіх життєвих процесів. На його думку, такою першопричиною є людська душа, яка є і принципом, і джерелом духовного та фізичного життя людини. Фома вважає, що саме душа в якості сутнісного першопочатку забезпечує не лише розумність людини, здатність відчувати, усі духовні процеси, але й зумовлює перетворення «першої матерії» на людське тіло, наділене фізичними та хімічними силами. У «Сумі теології» він пише: «душею називають первісний початок життя всього живого у нашому світі, так що ми називаємо живі істоти «одухотвореними», а мертві речі – «неодухотвореними»».

Як субстанційна форма існуючого, душа є незнищеною та безсмертною, оскільки здатна до життя і після роз'єднання з тілом. Душа потрапляє до тіла при народженні людини, після чого духовне та тілесне утворюють єдність. Фома категорично не погоджувався з ототожненням душі й тіла, адже душа виражає свою сутність тільки як акт тіла. Водночас мислитель вважав, що душа, як духовна і субстанційна основа буття людини, здатна реалізувати себе саме завдяки тілу.

Провідну для себе проблему душі й тіла Фома намагається вирішити з позиції аристотелівської інтерпретації християнського віровчення. Він не погоджується з ідеєю про те, що людське тіло є лише знаряддям душі та стверджує, що душа тоді особливо уподібнюється Богу і є найбільш досконалою, коли вона поєднана з тілом. Тому душа як «першооснова життя є не тілом, але актом тіла». «Відповідно, душа відноситься до тіла, як форма до матерії...». Так, використовуючи дихотомію форми та матерії Аристотеля, Фома доводить необхідність догмату про воскресіння тіла після Страшного Суду. Безтілесна душа твориться Богом для певного тіла і за життя є відповідною йому. Після смерті тіла душа як субстанційна форма, хоч і переживає тіло, але не втрачає своєї індивідуальності, а саме пам'яті про тіло. Повна особистість не може існувати доти, доки тіло (матерія) не відновить свою форму. «Душа не є повна особистість, і моя душа не є Я», – стверджує Аквінський. Але душа визначає, яким буде тіло, яку форму набуде матерія, щоб стати її тілом.

Як і Аристотель, Фома наполягав на єдності та неподільності душі. Проте функціонально душа може бути інтелектуальною, вегетативною, рослинною та чуттєвою. Інтелектуальна функція душі являє собою субстанційну основу духовного життя, вольових проявів та пізнавальної діяльності людини. Саме

інтелектуальна функція душі дозволяє людині проявитися як особистості та духовній істоті. Завдяки вегетативній та чуттєвій функціям душі забезпечуються такі життєво необхідні процеси як ріст, харчування, розмноження, а також можливі зір, смак, слух тощо.

Фома Аквінський не відокремлював інтелект від душі і не вважав його єдиним у всіх людей. На його думку, кожна людина наділена індивідуальним інтелектом. Водночас філософ засвідчив пріоритет інтелекту над волею і наголосив на тому, що воля не випереджає розум, а слідує за ним. У цьому ж контексті він міркував про так звану розумну волю, яка є більш важливою, ніж звичайна чуттєвість. Усі вольові дії, свобода волі людини зумовлені виключно розумом, який і окреслює дії цієї волі.

Визнавши домінуючу роль розуму над волею, Фома бачив причини зла саме у свободі людської волі. Людина, як вільна істота, здатна вчиняти погано або грішити, забуваючи або просто ігноруючи всезагальні закони та принципи, які диктує їй розум і які розкриваються у Божому представленні. Зрештою зло виявляється у своєрідному супротиві людини Богу, в її невідповідності вищій волі і, навіть у духовному розриві з Божою волею. Коріння зла міститься у деформації духу і у наявній свободі. Іншими словами, людина сама здатна обирати шлях, на якому можливі її відхилення від благих намірів, цілей та праведного життя, тобто вихід за межі, визначені Богом.

Так Фома Аквінський пояснював причину виникнення морального зла, яке є порушенням Божого закону і його найвищої волі саме через людську волю. Зло – це дефект, що є фактом відсутності добра і не є втіленням чогось позитивного. Таким чином, Фома, подібно до Августина, повністю позбавляє Бога відповідальності за зло, що панує в світі.

За таких обставин Фома Аквінський у своїй психоантропології виразно наполягав на тому, що прагнення людини до добра, до вищого, духовного, визначає смисл її буття і є головною спонукою праведного життя. На його думку, людське життєве кредо можна виразити так: «Роби добро, дій благочинно та уникай зла». Саме ця позиція суттєво підносить людину над усіма іншими живими істотами. До того ж людина від природи бажає вступити у духовний контакт з Творцем, а пізнання Бога та любов до нього визначають зміст найвищого пізнавального інтересу людини, сенс її життя на Землі.

На думку філософа, людина – це істота, що має певні цілі й наміри до реалізації своїх можливостей, які вона проектує на світ і здійснює на цій основі відповідну активність.

У питанні про співвідношення знання та віри у випадку протиріч між ними філософ визнає пріоритет віри над знанням. Фома Аквінський примирював позиції номіналізму і реалізму, говорячи про те, що універсалії є в

речах (як прояв загального), і до них – у Божому розумі, і після них – у розумі людини.

Іоанн Дунс Скот (бл. 1265-бл. 1308) – видатний представник середньовічної схоластики. Він був складним письменником і мислителем – складним як у сенсі сприйняття, так і в сенсі розуміння. Він отримав поважний титул «тонкий доктор», що означало тонку аргументацію, а також складне сприйняття його думок.

Погляди Дунса Скота суперечать томізму. Філософ чітко розрізняє теологію та філософію. На його думку, теологія, є наукою практичною (дає настанови для життя), а філософія – теоретичною. При цьому, філософію, або метафізику Дунс Скот розглядає в якості вищого знання. Філософія знаймається вивченням буття – абсолюту, до якого входить все існуюче, в тому числі, й Бог.

Крім того, Фома Аквінський ставив розум і знання над волею. Воля слідує за тим, що розум представляє їй як вище добро. Таким чином, волю Божу можна пояснити за допомогою розуму. Дунс Скот же навпаки, перше місце відводив волі. Розум демонструє волі її можливості, однак воля обирає із запропонованого. Свобода волі означає, що вона не сліпо слідує за тим, що пропонує їй розум.

На думку мислителя, пізнання має бути спрямоване на пізнання індивідуального, конкретного в кожній речі. Таке знання базується на чуттєвому досвіді, причому пізнавальний процес – процес активний. Тяжіння Дунса до індивідуального дає можливість відносити його до номіналістів, хоча у питанні про універсалії його позиція є неоднозначною. Вихідні засади філософа августианські, до того ж такі, що схиляються до платонізму. Переконавання в реальності універсалій дозволяє вважати його прихильником реалізму. Поряд із цим, Дунс Скот надавав великого значення чуттєвій інтуїції у виникненні знання, яка дає можливість встановити існування індивідуальної речі, пізнаючи її шляхом образу, в якому зафіксована індивідуальна конкретність речі. Таке абстрагування відбувається за допомогою відволікання від індивідуальних особливостей речей, сутність яких розуміється за допомогою чуттєвої інтуїції та загальних понять.

Досить часто дискутував у своїх роботах з Фоמוю Аквінським і розвивав ідеї Дунса Скота відомий англійський мислитель і представник пізньої схоластики **Вільям Оккам** (1285-1349). Багато з його поглядів було засуджено як еретичні.

Головною відмінністю вчення Оккама від середньовічної метафізики є радикальне ствердження існування індивідуума й

одиничних елементів. Він відмежувався від метафізики, яка, по суті, була спостереженнями і загальними ідеями про універсальні принципи родів і видів та запропонував нові докази на користь радикального емпіризму – миттєвого сприйняття і миттєвого спостереження певного факту.

Оккам наголошував на тому, що наші твердження – це лише концепти нашого розуму, тому єдиним місцем, в якому існують універсалії, є аніма, або душа людини. Роди і види, люди і тварини, якщо всі вони й існують, то лише в нашій душі і являють собою ментальні концепти. Універсалії – це розумові концепції, які не існують за межами людського розуму людини, яка міркує про них. У моєму мозку є лише концепція «людства». Це корисна логічна категорія, проте власної такої сутності або предмета немає. Висловлювання Оккама про універсалії є частиною цілої теорії, що формує основні принципи його учіння:

- принцип індивідуальності,
- принцип всемогутності Бога,
- принцип економії.

Принцип індивідуальності всього реального полягає в тому, що не існує універсальних реалій, оскільки все в світі – індивідуальне. Індивідуум настільки реальний, що його заперечення – це заперечення очевидного. При цьому, при створенні науки варто спиратися на універсальні речі. Однак зробити це складно, оскільки починати слід з одиничних елементів. Оккам вважає, що за умови реальності індивідуума не існує такого закону, що може бути вивчений ученим, але кожен із цих законів він втілює в процесі концептуалізації безлічі індивідуальних сутностей. Мислитель прагнув розробити науку, в основі якої лежали б різні погляди на індивіда, що слугувало б розвитку ідеї щодо всемогутності Бога.

Принцип всемогутності Бога полягає в тому, що в реальності він може створити всі речі, що не суперечитимуть одна одній. На думку Оккама, світ є таким, яким його воліє бачити Бог (йдеться саме про Божу волю, а не Божий розум). А оскільки Бог хоче бачити світ саме таким, то він міг би захотіти бачити його й іншим. Тому фактично світ є великою кількістю індивідів, що перебувають у певних відношеннях, хоча могли б бути і в інших відношеннях. У природі не існує такого закону, який перевищив би те, чого хоче Бог.

Принцип економії допомагає пояснити реальність, для чого не потрібно вдаватися ані до створення, ані до обожнення інших принципів, які тлумачать цю дійсність. З метою пояснення цієї реальності варто скористатися мінімальною кількістю принципів. На думку Оккама, ми можемо створити сутності, щоб пояснити інші сутності в світлі цих самих сутностей. У масовій свідомості зміцнилася метафора, що коротко пояснює цю філософію – «бритва Оккама». Так, лезо обрізає світ і обмежує тим самим кількість сутностей до

того мінімуму, без якого просто неможливо обійтися. Даний принцип ні в чому не суперечить принципу Божественної всемогутності. Бог може обрати найскладніший спосіб дії, але люди віддадуть перевагу найпростішому способу розвитку теорії про реальні речі.

Оккам наголошував на можливості вивчення природи і людини незалежно від теології. Він закликав до їх наукового дослідження шляхом досвіду і логіки. Для того, щоб зробити логіку придатнішою для пізнання конкретних явищ, необхідно очистити її від зайвих термінів схоластичного теоретизування за допомогою вищезгаданої «бритви Оккама»: «Сутності не потрібно приумножувати без необхідності». Цей принцип, зрештою, був спрямований проти схоластики з її прагненням до нескінченних логічних побудов.

Іншими словами, якщо в будь-якій науці все може бути розтлумачено без припущення тієї чи іншої гіпотетичної сутності, то й немає ніякої необхідності її припускати – це і є принципом бережливості, економії енергії. «Бритва Оккама» стає лозунгом емпіризму. Об'єктивно вона відіграла досить суттєву роль у відсічі поняття «душі» в подальшій емпіричній психології. Насправді те, що за відомими кожному з нас психічними явищами, криється певна «душа» як особлива сутність, не лише не допомагало їх поясненню, а й навпаки, породжувало все нові запитання. Крім того, як ми пам'ятаємо, під душею розумілися абсолютно різні речі: сукупність атомів в атомістичному матеріалізмі, безтілесна особлива сутність у платонівському ідеалізмі, сукупність функцій тіла, деякі з яких чомусь, на відміну від інших, не помирають разом із тілом.

Починаючи з Оккама, в європейській філософії все сильнішим стає дух критики, що в наступних століттях відіграє важливу роль у сферах наукової та філософської думки. Номіналізм та індивідуалізм мислителя вплинув на сферу знання та подальші антропологічні концепції.

Особливості арабомовної середньовічної психологічної думки в працях Авіценни, Альгазена та Аверроеса

У надрах арабомовної культури, розквіт якої відбувся у VIII-XII ст., спостерігається переорієнтація філософського мислення на зближення з позитивним знанням про природу. У той час, коли в Західній Європі домінуючими були релігійні уявлення, на Сході вирувало інтелектуальне життя. Твори Платона, Аристотеля та інших античних мислителів перекладалися арабською мовою, переписувалися і поширювалися по всій арабській державі – від Середньої Азії до Піренейського півострова й Африки.

Саме це стимулювало розвиток науки, насамперед фізико-математичної й медичної. Астрономи, математики, географи, ботаніки, лікарі створювали могутній культурний прошарок, з якого вийшли видатні вчені. Слід відзначити, що ознайомлення арабських учених з творами Платона та Аристотеля орієнтувало їх на ретельне вивчення поглядів останнього саме через природничо-науковий зміст його ідей.

Під впливом засвоєння і творчого переосмислення Аристотеля в арабомовній культурі склалося два найбільш яскраві філософські учіння Авіценни (Ібн-Сіни) та Аверроеса (Ібн-Рушда). У них були сконцентровані й отримали інтегрований вираз головні наукові досягнення арабського світу в різних галузях знань, переважно в природничих науках. Узагальнивши праці та накопичені наукою дані досвідного пізнання вчених і лікарів Сходу, Ібн-Сіна та Ібн-Рушд створили учіння, в основі яких лежали такі постулати:

- природа вічна (співвічна) Божеству, її закони не можуть змінюватися довільно;
- душа обумовлена діяльністю тіла;
- індивідуальна душа не є безсмертною;
- психічні якості людини детерміновані умовами життя, природними причинами і вихованням.

Ібн-Сіна (Авіценна) (980-1037) – видатний середньоазіатський вчений-енциклопедист. Коло його наукових інтересів було надзвичайно широким і включало в себе філософію, медицину, психологію, логіку, астрономію, фізику, математику, хімію, етику, філологію музику. Головними ж сферами його діяльності були філософія і медицина.

Він розділяв частини свого учіння, висловлюючи дві точки зору на душу, які не збігаються між собою – медичну (природничо-наукову) та філософську, кожна з яких має свою власну логіку розвитку. Таким чином, ним здійснювалася спроба розмежування природничо-наукового знання про душу від релігійного.

Авіценна створив близько 450 праць, з яких до нас дійшло близько 240. Його основними філософськими творами є «Книга зцілення», «Вказівки й настанови», «Книга знання». Філософія Ібн-Сіни вважається вершиною теоретичної думки східних країн у ранньому середньовіччі. Головним же медичним трактатом цього вченого є «Канон лікарської науки» (1012-1024), що забезпечив йому «самодержавну владу в усіх медичних школах в середні віки». У цій та інших медичних роботах представлено анатомічний опис людини, дається характеристика її тілесної структури, розглядаються проблеми нервових і психічних хвороб та їх лікування. Вченим вивчається також

взаємозалежність між патологічними відхиленнями у функціонуванні організму та психічними станами хворого.

Об'єктом медицини, на думку Ібн-Сіни, є тіло людини, а головними задачами – дослідження причин її здоров'я та нездоров'я. Матеріальними причинами стану тіла є закладені в ньому основи (елементи, пневма, соки), дієвими причинами – підтримуючі життя організму фактори (повітря, вода, їжа, стан житла, вікові та статеві відмінності, звички, сфера професійних занять, час бадьорості та сну, душевний спокій).

Вихідним філософським постулатом Авіценни було визнання вічності матерії та її ролі як першооснови речей. Сам він не був чистим матеріалістом, але спрямованість його світогляду можна охарактеризувати як матеріалістичну. В основу психологічної концепції Ібн-Сіни покладено учіння Аристотеля про форму та матерію. Душа є формою тіла, її живильною силою і джерелом розвитку. Але якщо Аристотель – прихильник серцецентристської концепції, то Авіценна погоджувався з думкою Галена про зв'язок вищих психічних функцій з мозком. Серце в нього є центром емоційної сфери людини, а здібності рослинної душі зосереджені в печінці.

Найбільш цінною та новаторською частиною вчення Ібн-Сіни є *психофізіологія*. Він продовжує розвивати думку про пневму як фізіологічну основу, субстрат усіх життєвих і психічних явищ. Пневма – матеріальна летюча субстанція, що зароджується з пароподібних 4-х головних соків організму (кров, слиз, чорна і жовта жовч). Авіценна вбачає в цьому тілесний процес, позбавлений ознак психічного, але при цьому він є таким, що являє собою його основу. Таким чином, Ібн-Сіна використовує поняття пневми для обґрунтування природного підґрунтя психіки.

Учіння про пневму в психології багаторазово трансформувалося, набуваючи матеріалістичного або ідеалістичного трактування. Наприклад, ідеалістичне обґрунтування: пневма – це дихання божества.

Виокремлюються *три види пневми*: природна (натуральна), тваринна і душевна. Їм відповідають *три сили (здатності) душі*:

- природна (знаходиться в печінці та яйцеклітинах);
- тваринна (міститься у серці, посідає проміжне місце між натуральною та душевною і є основою життєвих сил);
- розумна (знаходиться в мозку внаслідок потрапляння туди тваринної душі та є основою осягнення всього того, що усередині та ззовні).

Сприймаючі сили включають в себе:

- «зовнішні сили» (які досягають ззовні): чуттєві здатності: зорові, слухові, нюхові, смакові, дотикові, що лежать в основі діяльності 5-ти органів чуття: очей, вух, носа, ротової порожнини, шкіри;
- «внутрішнє відчуття» (які досягають усередині): сила здогадки, сила пам'яті, уяви.

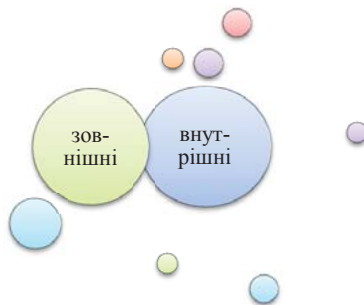

Рис. 1. 10. Сприймаючі сили за Авіценною

До душевних сил відносяться також «рушійні сили пристрасті та гніву», які спричиняють рух різних тілесних органів.

Так, Ібн-Сіна стверджує, що всі психічні процеси, такі як відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, афекти обумовлені анатомо-фізіологічно і залежать від тілесних процесів в організмі. Тим самим він виводив явища психіки з-під духовного впливу і включав їх у закономірності природного світу.

Спостерігаючи за психічними порушеннями, які виникають при пошкодженні мозку, Авіценна доводив, що тілесним субстратом душевних сил є саме цей орган людини. У «Каноні» Ібн -Сіна говорить про локалізацію різних душевних сил (здібностей душі) в різних частинах мозку: відчуття, сприйняття, уява, пам'ять пов'язані з переднім шлуночком мозку, рухові здібності – із заднім, мислення – із середнім.

Афекти, на думку Авіценни, являють собою сили, що живлять внутрішнє життя людини, виконують регулятивну функцію, визначаючи таким чином її дії та вчинки. Вчений вважав, що за умови впливу на афективну сферу можливо керувати діяльністю людини. Афективні явища залежать від тіла й одночасно здійснюють зворотний вплив на організм, викликаючи тілесні зміни. Так, у процесі виховання, змінюючи чуттєву сферу дитини, дорослі здатні цілеспрямовано впливати на динаміку фізіологічних процесів в її організмі та формувати таким чином натуру малюка. Він розрізняє природу людини та інших живих істот; природу осіб різних вікових періодів, статей, народностей.

Найбільш оптимальною є натура людей середнього віку. У дітей гараче і вологе тіло, що забезпечує ріст, у старих людей – холодне й сухе. У жінок натура холодна і волога.

Як і Аристотель, Ібн-Сіна виокремлює в розумній душі дві сили: практичну й теоретичну.

Практична сила душі («практичний розум») має відношення до практики і

спрямована на вироблення моральних принципів, що не мають відношення до істини чи брехні. Такий розум скеровує людину відносно тих дій, які вона має намір здійснити. Теоретична сила («спогладальний розум») спрямована на пізнання істини.

Вивчаючи афекти, Ібн-Сіна використовував метод експерименту. За свідченнями, які дійшли до нас, він визначив причину тілесного виснаження юнака за пульсом. По суті, це був перший в історії психології випадок психодіагностики, що передбачив асоціативний експеримент, детектор брехні та інші прийоми експериментального вивчення емоційного стану людини за показниками вегетативної сфери.

Доволі цікавими є міркування Авіценни стосовно особливостей людини як носія душевних сил, її відмінності від тварин.

Людина здатна ставити цілі й досягати їх	Людина - істота суспільна	Людина - істота діяльна
Людина прагне до пізнання інших, а через них - самої себе	Важлива роль в розвитку людини належить "звуку" (слову, мовленню)	Людина має спрямованість діяльності (потреби індивіда переважають над потребами виду)
Людина здійснює моральну регуляцію вчинків і поведінки	Людина має душевний стан передчуття (побудова планів, надія, здатність до антиципації)	Людина здатна до "всезагального споглядання" і міркування

Рис. 1. 11. Відмінності людини від тварин за Авіценною

У роботах вченого дається вікова періодизація розвитку людини. Ним виділяються 4 основні вікові періоди:

Рис. 1. 12. Вікова періодизація розвитку людини за Авіценною

- вік «росту» («юність») включає в себе немовлячий період, дитинство, підлітковий та юнацький вік;

- вік «зупинки росту» («молодість»);
- вік «зниження при збереженні частини сил» («зрілість»);
- вік «занепаду при послабленні сил» («старість»).

Ібн аль-Хайсам (Альгазен) (965-1038) – арабський вчений, більшість творів якого присвячені математиці, астрономії, оптиці та механіці. Він поєднував у своїх наукових заняттях ретельні експерименти з чіткими математичними доказами. Ібн аль-Хайсам є творцем психофізіологічного учіння про зір, за що його називають «батьком оптики». У своїй праці «Оптика» він розглядає око в якості найтонкішого оптичного приладу, математично й експериментально обґрунтовує закони відображення і преломлення світла, визначаючи їх в якості причини виникнення чуттєвого образу.

Предметом його дослідження були різноманітні феномени зорового сприймання: бінокулярний зір, змішування кольорів, контраст, м'язові рухи очей та ін. У кожному зоровому акті вчений розрізняв, з одного боку, безпосередній ефект відображення зовнішнього впливу, з іншого боку – роботу розуму, що приєднується до цього ефекту, завдяки якому встановлюється подібність і відмінність видимих об'єктів.

Одним із перших Ібн аль-Хайсам ставить питання щодо тривалості психічних актів, стверджуючи, що між подразненням зорового органу та суб'єктивним відчуттям існує певний проміжок часу, необхідний для передачі збудження по нервових провідниках.

Відчуття відноситься Альгазеном до розряду незадоволень: це стає зрозумілим при більш інтенсивних подразниках (наприклад, надсильне світло чи надто голосний звук здатні викликати неприємні емоції). До відчуття приєднується також здатність до розрізнення, яка допомагає відрізнити колір від заповненого простору, відмінність – від схожості. Дана здатність особливо чітко усвідомлюється нами при кожному першому погляді на предмет. У випадку повторення розрізнення окремих моментів враження відбувається шляхом додаткових образів спогаду, що виникають усередині людини.

Не менш цікавими є уявлення Альгазена щодо несвідомих висновків, в яких він стверджує, що навіть дитина несвідомо обирає з двох запропонованих їй яблук більш красиве.

Ібн-Рушд (Аверроес) (1126-1198) – відомий арабський мислитель, прихильник досвідного й точного знання. Він наголошував на думці про те, що матерія вічна і нестворювана, а також заперечував потойбічний світ і безсмертя індивідуальної душі. Аверроес досліджував

зорове сприймання і показав, що чуттєвим апаратом ока є не христалик, а сітчаста оболонка.

Ібн-Рушд став відомим переважно завдяки коментарям до творів Аристотеля, за що й отримав прізвисько «коментатор». Про нього говорили: «Аристотель пояснив природу, а Аверроес – Аристотеля». Глибокі коментарі Ібн-Рушда до праць Аристотеля допомогли познайомити Європу з античною думкою. Аверроес запропонував нове трактування аристотелівського учіння про душу, про її вищу здатність – розум (нус).

Аристотель говорив про «пасивний» і «активний» розум як про матерію та форму, можливість та дійсність. «Пасивний» розум під впливом «активного» набуває форми, і в ньому актуалізується те, що дано потенційно. Аристотель поділяв душу на дві частини – *чуттєву*, яка виникає, розвивається і зникає разом зі смертю тіла, і *розумну*, безсмертну.

Проблему співвідношення активного і пасивного розуму, закладену Аристотелем, намагалися вирішити багато хто з його послідовників.

Ібн-Рушд запропонував своє

Наприклад, Олександр Афродизійський вважав, що «пасивний» розум індивідуальний і створюваний під впливом божественного розуму. Проте божество при цьому носить умовний характер. Відтак особисте безсмертя заперечується, із знищенням тіла зникає й душа.

Фелісій стверджував, ніби «потенційний» та «активний» розум є однією божественною субстанцією. Вона тимчасово проявляється в тілі й зберігається після його загибелі. Так доводилося індивідуальне безсмертя душі.

вирішення даного питання, створивши власне учіння – *аверроїзм*. Вчений вважав, що «потенційний» та «активний» розум – єдина субстанція, що існує поза індивідом. Найважливішою властивістю душі є чутливість, за допомогою якої вона сприймає «нус». Як сонце, що впливає на зір, «нус» так само висвітлює індивідуальні душі. В них проявляється як потенційний, так і актуальний розум. Зі зникненням тіла і відповідно – чутливості набуває божественним розумом у результаті його актуалізації в даній душі не зникає без сліду, а поглинається ним та існує як явище універсального розуму, властивого всьому людському роду. Це – певне божественне витікання, еманация. Таким чином, заперечується ідея індивідуального безсмертя душі.

Несумісним із Кораном було також твердження Ібн-Рушда щодо богоподібності людини. Співвіднесення людської істоти з вищими духовними сутностями пояснювалося Аверроесом через здатність людини до сприйняття божественного розуму. Наявність універсального всезагального розуму приводило мислителя до висновку в рамках гуманістичного підходу про рівність людей за інтелектуальними здібностями. Дана ідея вступала у

суперечність з духом феодального суспільства, якому притаманні принципи станової будови.

Аверроес відстоював право науки на незалежність від догм релігії, наголошував на можливості досягнення сутності достовірного пізнання істини за допомогою розуму.

Отже, прогресивна арабомовна культура повернула до Європи істотно збагачені інтелектуальні цінності античності. Праці арабських мислителів сприяли формуванню інтересу до людини та її психічного світу, стверджували в науковій думці Європи ідеали досвідного пізнання.

Загальна характеристика епохи Відродження.

Основні напрями розвитку антропологічних і психологічних ідей

Рух Відродження (Ренесансу) розпочався в XIV ст. у північній та середній Італії, в XV ст. досяг розвитку, а в XVI ст. став загальноєвропейським явищем. Цей час відзначається народженням капіталістичної економічної системи, великими технічними та географічними відкриттями. Це в свою чергу спричиняє бурхливий розвиток торгівлі та виробництва, зміни соціально-класової структури суспільства тощо. Безумовно, суспільно-економічні трансформації цієї доби позначилися й на науці як складової культури епохи Відродження.

Характерні ознаки культури цього періоду такі:

1. Рух у напрямку до звільнення від панівної ролі релігії та церкви в усіх сферах суспільного життя.

2. Повернення до майже повністю забутої в Середні віки культурної спадщини Античності. Звідси походить в сама назва епохи – Відродження.

3. Центром уваги стає проблема людини. На відміну від античності, коли науковий інтерес викликало природно-космічне життя, та Середніх віків з провідними ідеями про Бога і пов'язаною з ним проблемою про спасіння, філософське мислення епохи Відродження характеризується антропоцентричністю.

4. Поява гуманізму як ідейного руху.

5. Зростання інтересу до природи і розвиток натурфілософії.

Основні напрями розвитку антропологічних і психологічних ідей в культурі Відродження:

- моральна філософія,
- сфера педагогічних уявлень,
- література та мистецтво,
- схоластика,

➤ природничо-наукові сфери знання.

Моральна філософія потрапляє до центру гуманістичних знань, в якій чітко визначаються нові ідеї світської логіки, що формується. Головними її проблемами стають проблема гідності людини, її свободи і шляхів удосконалення. Наголос робиться не на походженні, а на перевагах людини, її високих моральних якостях і здатності до особистого самовдосконалення. В епоху Відродження здійснюється переоцінка праці, творчості та вольової активності людини. Яскравим прикладом цього є трактат *Поджо Браччоліні (1380-1459) «Про шляхетність»* (1440). У ньому доводиться, що однією з головних умов переваги людини та основою розвитку суспільства і культури є праця. Причому автором стверджується пріоритет активного життя порівняно зі споглядальним, усамітненим способом існування. Шляхетною ж є «людина-творець».

Не заперечуючи значення знатності роду, Браччоліні наголошує на особистій доброчесності, що досягається самою людиною в праці й праведних справах. Одночасно він різко критикує бездіяльність, вважаючи її проявом аморальності.

Про це саме пише й *Леон Баттиста Альберті (1404-1472)*, для якого предметом міркувань є «людина діяльна». Він не погоджується з думкою Епікура про те, що вище щастя – «нічого не робити» і стверджує, що найбільша вада – неробство і нікчемність. Основне призначення людини та її головна відмінність від тварини полягає в творчості. Причому остання розуміється ним доволі широко: це може бути творчість як у художній діяльності, так в праці ремісника чи науковця.

Проблемі гідності людини, її можливостям присвячує спеціальну працю «Про достойність та перевагу людини» (1450) *Джанноццо Манетті (1396-1459)*. Людина, на його думку, має безмежні творчі можливості й потенції. Відстоюючи людські інтереси, Манетті активно виступає проти аскетизму. Він дотримується ідеї про багатство емоційного світу людини, що дає їй право на чуттєві задоволення. Така позиція виявляла новий погляд на людину, оскільки античність знецінювала чуттєвість, на противагу розуму, а середньовічна схоластика заперечувала її як гріховний прояв людини з позицій ідеї аскетизму.

Джованні Піко делла Мірандола (1463-1494) – італійський філософ-гуманіст, прихильник аверроїзму, автор трактату «Мова про гідність людини» (1486). Основа його поглядів – антропологічне учіння про свободу волі людини як головну людську чесноту. Людина, на його думку, наділена абсолютною свободою самоформування. Вона – основа, вузол світу, що пов'язує матерію та дух. «Немає нічого більш чудового, ніж людина», – пише мислитель. Як самодіяльна істота людина сама визначає шлях свого розвитку. Вона може

завдяки силі розуму або піднятися до висоти світового інтелекту, або ж опуститися до рівня низемних істот. Звідси формулюється важливий висновок – людина несе відповідальність за свої дії та свободу визначення власного життєвого шляху. Відповідно головними засобами виховання є розвиток знань, розуму, здатності до пізнання.

Питання навчання і виховання розглядалися в роботах П'єтро Верджеріо, Леонардо Бруні та інших гуманістів. Головною метою виховання було визначено формування людини-громадянина з високорозвиненою свідомістю й патріотичними переконаннями. Пріоритетним було завдання формування вільної, всебічно розвинутої людини (фізично й духовно гармонійної), здатної до самостійного мислення. Проте навчання здійснювалося, як і раніше, переважно в межах схоластики і було спрямоване на тренування пам'яті, розвиток ораторського мистецтва, здатності до інтерпретації текстів. Учні поставали в якості пасивних провідників чужих думок. У цьому контексті особливо значущою виявлялася діяльність гуманістів і видатних педагогів періоду Відродження, що виступали за створення нової педагогіки.

Яскравим прикладом є творчість *Еразма Роттердамського (1466-1536)*, який стояв на позиції захисту дитини й дитинства, що було принципово новим у розумінні даної вікової епохи і новаторським у педагогіці. Він вважав, що дитина має право на правильне виховання. Її внутрішній світ – це божественний світ, і до нього не можна ставитися жорстоко. Вчений наголошував на тому, що вчити треба граючись. Він пропонував різні ігри для навчання письму, читанню, вимагаючи враховувати власну дитячу активність й діяльність.

Однак проблема психічного розвитку дитини на той час все ще не була актуальною. В основі пошуку методів навчання був не внутрішній світ малюка, а зовнішій світ, природа, методи та принципи навчання, а саме: перехід від простого до складного, використання наочності та ін. Не виокремлювалися та не досліджувалися стадії розвитку дитячої психіки.

Важливу роль у ствердженні нового погляду на людину відіграло *мистецтво* періоду Відродження. Більше того, мистецтво раніше за науку взялося за вирішення задач гуманістичного переосмислення дійсності. Орієнтиром для розвитку мистецтва даної доби стає античне мистецтво. У цей час з'являється портрет, що стверджував значення індивіда; виникають монументальні форми живопису, що прославляють людину. У літературі відроджуються забуті жанри діалогу, комедії, трагедії; виникають нові літературні форми: новелла, сонет, розвивається лірична та епічна поезія.

Одним із перших «гуманістів» був видатний поет і мислитель *Данте Аліґ'єрі (1265–1321)*, що жив і творив у «столиці»

італійського Відродження – Флоренції. Данте одним із перших проголосив людину «найвеличнішим чудом із усіх проявів божественної мудрості». Проте справжнім засновником і «батьком гуманізму» вважається Франческо Петрарка.

Франческо Петрарка (1304-1374) закінчив юридичний факультет в Болонському університеті, прийняв духовний стан, але став всесвітньо відомим завдяки ліричній поезії («Книга пісень»), у якій прославляється краса земної жінки і сила кохання. На його думку, наука має бути сконцентрована на людині, причому особливо важливими слід вважати поезію, риторику та моральну філософію. Петрарка вказував також і на необхідність оволодіння культурним досвідом попередників, який допоможе досягти єдиної правильної цілі виховання високодуховної та морально досконалої людини, що керується розумом і високими нормами доброчесності.

Відомим італійським письменником-гуманістом був *Джованні Боккаччо (1313-1375)* – автор видатного «Декамерона». Зібрання новелл пронизане вільнолюбством, гумором та ідеями гуманізму і відображає розмаїття життя з багатством людських характерів і побутових обставин.

Втіленням гуманістичного ідеалу всебічно розвиненої особистості епохи Відродження був *Леонардо да Вінчі (1452-1519)* – вчений-енциклопедист, художник, мислитель. Він стверджував важливе значення чуттєвого пізнання, наголошував на тому, що створені людиною цінності, які сприймаються на чуттєвому рівні, є засобом пізнання закономірної будови речей.

Предметом його посиленої уваги стає людське око як особливий орган чуттєвого пізнання, що дає можливість сприймати природу в її внутрішніх зв'язках. До того ж даний орган чуття бере активну участь у створенні спільно з рукою в процесі живописної творчості зображень, що являють собою образні творіння. Саме вони, а не слово, відображають реальність і постають в даному випадку в якості посередників між нею та свідомістю. Зорова уява вважається ним важливим засобом практичного перетворення дійсності, а живопис – основою техніки та інженерії. Саме в таких уявленнях проявилось прагнення Леонардо да Вінчі поєднати природничі знання з мистецтвом.

Слід відзначити, що фантазія, починаючи з античності, вважалася «дурною суб'єктивністю». Пізнавальна цінність надавалася виключно розуму, що має божественну природу. Леонардо да Вінчі в якості вищої цінності проголошує витвори суб'єкта, вигадані ним на основі наслідування природі. Сутність людини виражається в її творчій діяльності. Мислитель багато також розмірковував про пізнання, вважаючи досвід головним джерелом знань про людину та світ. «Мудрість – дочка досвіду», – говорив він. Пізнання, яке не пройшло черед досвід і відчуття, з яких воно починається, не дають істини про

дійсність. Під досвідом Леонардо розумів багато чого: звичайні спостереження за природними явищами, фізичний експеримент, малюнок, інженерну конструкцію. Він висуває також ідею про єдність теорії та практики.

Його міркування про природу дозволяють вважати Леонардо да Вінчі пантеїстом, адже він стверджував, що в природі розмитий «розумний божественний початок, відкритий людині як частині природи». Вчений вірив також у силу людського розуму і знання, у створювальну міць людини. Особливо значними, на його думку, є можливості художника, який творить дещо нове, й прирівнюється таким чином до вченого.

Найбільш яскравим прикладом філософської думки Відродження, що розвивалася в руслі схоластики, є діяльність видатного схоласта **П'єтро Помпонаці** (1462-1525). Його творчість являла собою народження нового філософського змісту, але в застарілій формі. Помпонаці – активний учасник ренесансної філософської думки, який наполягав на необхідності «оновлення філософії». Він обвинувачував схоластику в самовпевненій неосвіченості, повторюючи слідом за Сократом: «Я знаю, що я нічого не знаю». Свій трактат «Про фатум, свободу волі та приречення» він написав для того, щоб подолати «власну неосвіченість». Він страждає, сумнівається, шукаючи істину. Тим самим у його творчості з'являється нове ставлення до пізнання, не властиве схоластиці.

Однією з головних проблем Помпонаці є співвідношення розуму та віри. Від відстоює ідею «подвійної істини» і вважає, що поряд з істиною, яка є прерогативою філософії, існує віровчення, яке являє собою мораль. Віровчення не повинно повідомляти відомості про світ, тому «істина істині не суперечить». Отже, на його думку, істини філософії раціональні й не потребують зміни або викривлення заради узгодження з положеннями віри. Віровчення як закон встановлення моральності в народі не містить у собі «ані істини, ані брехні». Відтак Помпонаці говорить про те, що релігія і філософія мають різні задачі.

У 1516 році він пише «Трактат про безсмертя душі» (який було спалено інквізицією). Помпонаці вважає, що душа індивіда, включаючи інтелект, знищується разом із тілом. Душа матеріальна і смертна. Відомо, що найбільш суперечливий момент в Аристотеля та Ібн-Рушда – залежність мислення від тіла. Помпонаці вважав, що мислення передбачає тілесні процеси і неможливе без них. При цьому він посилається на Аристотеля і підкреслює, що, оскільки душа є формою тіла, то і розум є «актом органічного, фізичного тіла і, відповідно, у всілякій своїй дії залежить від органа». Висновок Помпонаці – розум невіддільний від матерії, від тіла. «...Людська душа, вища й найбільш досконала з матеріальних форм, починає й припиняє своє існування разом із

тілом...». Але в певному сенсі душа, вважає мислитель, нематеріальна: коли людина, підносячись над тваринами, проявляє здатність до мислення, рефлексії, утворення загальних понять, які не залежать від її індивідуальних актів. З цієї точки зору Помпонацці досліджує місце людини в ієрархії сутностей.

Рис. 1. 13. Структура світобудови за П. Помпонацці

Він вважає, що людина, наділена «не простою, а множинною, не твердо встановленою, подвійною природою, має бути розміщена посередині смертних і безсмертних сутностей».

У структурі світобудови знаходиться три види живих істот:

- вищі сутності – небесні (нематеріальні, духовні, здатні до вищого знання, осягнення всезагального без допомоги відчуттів; не потребують тіла та органів);
- нижчі сутності – тварини (потребують тіла для того, щоб пізнавати, проте лише часткові влативості та якості);
- людина, що посідає проміжне місце (залежить від тіла не як від суб'єкта, а як від об'єкта; не споглядає всезагальне саме по собі, але пізнає не лише часткове, а й «осягає всезагальне в частковому»).

Приналежність людини до божественного Помпонацці виводить з етичних ідей. Він говорить, що коли людська душа чинить справи, в яких сходиться з духовними сутностями, вона перетворюється на Бога і вважається божественною; коли ж вчиняє як тварина, то й набуває звіриного вигляду.

Зважаючи на те, що душа смертна, Помпонацці цікавиться сенсом (ціллю) людського щастя в земному житті. На його думку, такою метою є осягнення вищих, надіндивідуальних благ (благ усього людства).

Для досягнення даної мети людина повинна бути наділена *3-ма видами розуму:*

- ✓ споглядальним (для розумного пізнання світу);
- ✓ практичним (для розрізнення добра і зла);
- ✓ дієвим (для розвитку механічних мистецтв).

У роботі «Про причини природних явищ, або про чарування» (1520) Помпонацці постає проти релігійних уявлень та забобонів і доводить, що всі події в світі мають раціональне, розумне пояснення. Зрозуміло, що він заперечує демонів та їх контакти з людьми. «Дивні» явища пояснюються ним

природними причинами: впливом лікувальних трав, мінералів, випаровуваннями, чутливістю людської психіки. Помпонацці говорить про всезагальну причинність природних явищ, про космічний детермінізм, що постає у вигляді філософії вічного колообігу. «Закон руху – це закон вічного повторення і немає нічого, чому подібного не було в минулому і не буде в майбутньому; нічого не буде, чого б не було, і нічого не було, чого не буде знову».

Помпонацці заперечує існування випадкових (безпричинних) подій, наголошуючи на тому, що і людська поведінка включена в загальну сукупність причинно-наслідкових зв'язків. Воля, вибір людини визначається як зовнішніми об'єктами, так і самою її природою. Поведінка людини ініціативна й детермінована. Помпонацці заперечує ідею про божественне всевідання і наголошує на особистій відповідальності людини.

Психологічні погляди Б. Телезіо, Х. Л. Вівеса та Х. Уарте

Як уже було сказано, характерною ознакою культури епохи Відродження було зростання інтересу до природи і розвиток натурфілософії. Безперечно, натурфілософські ідеї відіграли велику роль у боротьбі проти схоластики. Стимулом для розвитку природничих поглядів стало звернення мислителів цієї доби до наукових знань давнини і запозичення співзвучних духу Відродження ідей чуттєвого пізнання дійсності та емпіризму.

На чолі емпірично-натуралістичного напрямку в Італії стояв **Бернардіно Телезіо** (1509-1588). Намагаючись пояснити психічне з природних законів, він створив у Неаполі Товариство (Академію) натуралістів, які вивчали природу в усіх її складових і пояснювали її з неї самої. Відома праця Телезіо «Про природу речей» (1565-1586).

У концепції Телезіо Бог виносився за межі фізичної картини світу, хоча й визнавався його творцем. Створивши природу, він дає їй можливість розвиватися далі самостійно. Таким чином, відповідно до натурфілософських поглядів, природа розвивається за своїми власними законами. Вивчення природи, стверджував вчений, має відбуватися згідно з її власними початками, без опору на теологію.

Телезіо – прихильник досвідного пізнання і вважав, що пізнання дійсності, властивостей речей має спиратися на відчуття та досвід. У цьому проявлявся емпіризм і сенсуалізм науковця.

Він стверджував, що в основі природи лежать 2 начала:

- тепло (розширення, розрядження),

- холод (стискання, конденсація),

які постають в якості основних протидіючих принципів. Тепло виробляє рух і життя, будучи матеріальним носієм психічних процесів. Телезіо стверджував: ці сили перебувають у взаємному проникненні та сприяють появі нових утворень. Боротьба протилежностей постає в якості джерела будь-якого розвитку.

Телезіо відновлює ідею пневми. Божественна пневма, або «життєвий дух» втілюється в розвитку світу (макрокосмосу), а потім через легені, артерії мозок стає матеріалом душі, що розуміється ним як особлива тонка речовина, що називається «духом».

Все пізнання базується, згідно з його підходом, на зовнішньому досвіді – закарбуванні та відтворенні тонкою матерією душі зовнішніх впливів. З порівнянь та чуттєвих вражень утворюється розум. Задоволення він називає розширенням душі, незадоволення – її звужуванням. Багато думок Телезіо висловлює в душі старих шкіл, проте є в його міркуваннях дещо нове. Наприклад, він стверджує, що для відчуття недостатньо руху духів життя, потрібно, щоб останні були «вловлені». Так само і мислення – це вловлювання, усвідомлення внутрішніх змін, які в свою чергу являють собою лише знаки зовнішніх явищ, усвідомлення фрагментарних даних в їхній цілісності.

Скерована силами розрядження й конденсації матерія діє доцільно й орієнтована на збереження досягнутого стану. Оскільки психічне являє собою певний стан матерії, то розум і почуття також підкорюються природному закону самозбереження. Таким чином, вважається, що саме в концепції Телезіо вперше описано *ідею гомеостазу*. Розвиток психіки, на його думку, також підкорюється закону самозбереження, а розум і емоції регулюють цей процес. Позитивні емоції сприяють прояву сили душі, а негативні переживання – її слабкості, що заважає самозбереженню. Розум же здійснює оцінку ситуації з даної точки зору. Зіставивши цю позицію Телезіо з наступними психологічними концепціями, в яких доводиться зв'язок розуму й емоцій з прагненням організму до адаптації, можна побачити їх схожість. Подібні збіги можна пояснити бажанням мислителів розтлумачити все психічне тим, яку роль воно відіграє в підтриманні життєдіяльності організму. Проте якщо надалі в таких поясненнях можна віднайти не лише переваги, а й недоліки, то концепція Телезіо на той час була новаторською щодо нових пояснювальних принципів, що роблять психологію об'єктивною наукою.

Він відстоював погляд на людину як на вищу цінність і, незважаючи на свою природничо-наукову орієнтацію, вважав, що одним рухом матерії не можна пояснити особливого положення людини, яку відрізняє безсмертна душа, дарована Богом.

На необхідності розвитку природничо-наукового підходу до досліджень психіки наголошував також іспанський вчений, лікар **Хуан Луїс Вівес** (1492-1540). У своїй праці «Про душу й життя» Вівес обґрунтував новий підхід до психології як емпіричної науки, що базується на аналізі чуттєвого досвіду.

Вівес не досліджував сутності душі, а вивчав лише її властивості і те, як вона функціонує. Правда, він ще мав припущення щодо впливу янголів на наші почуття, вірив в існування душі і в серці, і в мозку і взагалі приймав вигадане за точні факти, проте все ж він прокладав новий шлях в науці.

З метою правильного формулювання понять він пропонував індукцію в якості нового способу узагальнення чуттєвих даних. Хоча операційно-логічні способи індуктивного методу були згодом ретельно розроблені Ф. Беконом, Вівес спробував довести можливість і обґрунтувати логічний перехід від часткового до загального. Основою даного підходу, на його думку, є асоціативні закони, трактування яких він запозичив у Аристотеля. Так, природа пам'яті, на його думку, визначається асоціацією вражень. На цій самій основі виникають найпростіші поняття, що є матеріалом для всієї подальшої роботи інтелекту. Вівес вважав, що не лише сенсорна сторона душевної діяльності має важливе значення, а й емоційна складова також є значущою. Причому Вівес одним із перших дійшов до висновку, що найефективнішим способом подолання негативного переживання є його витіснення іншим, більш сильним переживанням, а не його стримування і придушення розумом.

Не менше значення для психології мала й діяльність іншого іспанського психолога і лікаря **Хуана Уарте** (1530-1592). Він є автором книги «Дослідження здібностей до наук» (1575), яка вважається однією з перших психологічних робіт, в якій в якості спеціальної задачі висувалося з'ясування індивідуальних відмінностей в здібностях людей з метою їх професійного відбору.

У праці було поставлено 4 основні запитання:

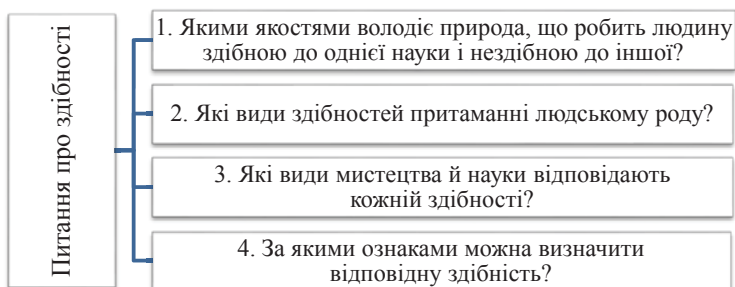

Рис. 1. 14. Питання щодо здібностей людини (за Х. Уарте)

Уарте аналізував здібності, зіставляючи їх із сумішшю 4-х елементів в організмі (темпераментом) і сферами діяльності (медицина, військове мистецтво, юриспруденція та ін.).

До основних обдарувань він відносив пам'ять, уяву (фантазію) та інтелект, кожна з яких пояснювалася певним «темпераментом» мозку, тобто пропорцією, в якій «в ньому змішані головні соки» (першоелементи природи: вогонь, земля, повітря, вода). Психологічний аналіз діяльності лікаря, полководця, юриста, теолога та ін. привів Уарте до думки про те, що кожна сфера діяльності вимагає кращого розвитку певної здібності. Він вважав, що успішність людини в певному виді мистецтва чи професії залежить від таланту, даного їй природою. Однак, це не означає, на його думку, даремності виховання та праці. Важливу роль при цьому відіграють індивідуальні та вікові відмінності. Крім того, не менш значущими для формування здібностей є фізіологічні фактори, зокрема харчування.

Уарте припускав, що певні якості мозку визначають характер обдарувань людини, а тому особливо важливим завданням є встановлення зовнішніх ознак, за якими їх можна було б розрізнити. Вчений мав власні спостереження щодо відповідності між тілесними ознаками і здібностями. Наприклад, він виокремлював в якості таких ознак особливості сміху, жорсткість волосся людини тощо. І хоча уявлення Уарте були доволі наївними, ідея про зв'язок між зовнішнім і внутрішнім була, як показав подальший шлях диференціальної психології, досить раціональною.

Уарте мріяв зробити організацію професійного відбору справою державного масштабу: «Для того, щоб ніхто не помилявся у виборі тієї професії, яка більше за все підходить до його природних здібностей, государю необхідно було б виділити вповноважених людей великого розуму і знання, які відкрили б у кожного його здібності ще в ніжному віці; вони тоді змусили б його обов'язково вивчати ту сферу знання, яка йому підходить».

Отже, період Відродження сприяв поверненню до досліджень проблем, які були провідними в античності. Це було пов'язано з поступовим звільненням від панівної ролі релігії та церкви у багатьох сферах суспільного життя, що зробило доступними праці багатьох античних учених (а не лише вибрані твори Платона й Аристотеля), а також з відродженням інтересу до вивчення процесу пізнання, здібностей людини, в тому числі, й здібностей будувати об'єктивну картину світу та усвідомлювати його як єдине ціле. Дані проблеми продовжують бути провідними і надалі, в XVII ст., який в історії називається Новим часом.

ЗАПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ I

Перевірте свої знання, відповідаючи на тестові запитання:

1. Які з перерахованих нижче методів дослідження (2) відносяться до організаційних методів історії психології?
  - а) структурно-аналітичний метод, б) порівняльний метод,
  - в) метод аналізу продуктів збору, г) метод історичної реконструкції.
2. Як називається теорія, згідно з якою прогрес та зміни в науковій історії залежать від «духу часу»?
  - а) персоналістична, б) натуралістична, в) політична, г) детерміністична.
3. Який з перерахованих нижче принципів є основоположним в історії психології:
  - а) конструктивно-позитивного аналізу, б) детермінізму,
  - в) періодизації та наступності, г) історизму.
4. З чим насамперед пов'язане виокремлення етапу власне наукової психології?
  - а) з накопиченням достатньої кількості психологічних знань,
  - б) із запровадженням експериментального методу;
  - в) з можливістю використання інтроспекції, г) з розвитком медицини.
5. Кому з представлених нижче філософів належить вислів «Все тече, все змінюється»?
  - а) Геракліту, б) Демокриту, в) Піфагору, г) Протагору.
6. Як називається учіння, характерне для грецької філософії, в якому природа усвідомлювалася як єдине матеріальне ціле, наділене життям:
  - а) антропологізм, б) гілозоїзм, в) анімізм, г) емпіризм.
7. Який принцип психології розкривається Демокритом у твердженні, що «в світі не існує випадковостей, ... люди вигадали ідею випадку, щоб прикрити незнання справи або невміння керувати»?
  - а) розвитку, б) системності, в) детермінізму, г) єдності свідомості та діяльності.
8. Хто з представників античної психології розробив атомістичну теорію?
  - а) Демокрит, б) Геракліт, в) Емпедокл, г) Фалес.
9. Який філософ був переконаний, що істинне знання є лише результатом «пригадування душі» про світ ідей, який вона споглядала до свого земного втілення?
  - а) Сократ, б) Платон, в) Аристотель, г) Зенон.
10. Яка ще є душа, окрім тваринної та розумної, за Аристотелем?
  - а) примітивна, б) рослинна, в) людська, г) вища.
11. Засновником якої школи був Піррон з Елліди?

- а) кінійської, б) епікурейської, в) скептичної, г) стоїчної.
12. Ідеї якого античного філософа розвивали представники стоїцизму?
а) Платона, б) Геракліта, в) Демокрита, г) Аристотеля.
13. Як називається напрям середньовічної схоластичної філософії, який заперечував існування загальних понять, вважаючи їх лише назвами, іменами?
а) реалізм; б) сенсуалізм; в) томізм; г) номіналізм.
14. Що в перекладі з грецької мови означає «схоластика»?
а) давній, б) священний, в) божественний, г) шкільний.
15. Хто з представлених нижче діячів розробив теорію двох істин?
а) Ібн-Рушд, б) Сократ, в) Епікур, г) Ібн-Сіна.
16. Хто з представників Середньовіччя «пояснив Аристотеля»?
а) Аверроес, б) Альгазен, в) Авіценна, г) І.-С. Еріугена.
17. Що, на думку Августина Аврелія, утворює основу душі?
а) розум, б) воля, в) почуття, г) тіло.
18. Як називається термін середньовічної філософії, що позначає загальні поняття?
а) універсалії, б) уявлення, в) поняття, г) логос.
19. Яка з перерахованих нижче особливостей характеризує епоху Відродження?
а) анімізм, б) сакральність, в) гілозоїзм, г) антропоцентризм.
20. Хто з представників епохи Відродження здійснив першу спробу вивчення індивідуальних відмінностей між людьми з метою визначення їх профпридатності?
а) Б.Телезіо, б) Х.Л. Вівес, в) Х. Уарте, г) Н. Макіавеллі.

Розв'яжіть психологічні задачі:

1. «Наука буває 3-х родів: дієва, виробнича, споглядальна. Архітектура та кораблебудування – науки виробничі, адже їхні витвори видно відразу. Політика, гра на флейті та ін. – науки дієві, адже в них відсутні видимі витвори, однак є дія. Нарешті, геометрія, астрономія – науки споглядальні, оскільки в них відсутні як витвори, так і дії. Так, геометр займається спогляданням відношень між лініями, астроном – спогляданням світил, всесвіту...» [Діоген Лаертський].

Оцініть дану точку зору і спробуйте знайти місце психології в даній системі (як би це зробив Діоген Лаертський) і як би це було можливо з Вашої позиції.

2. Філософський етап історії психології тривав кілька століть. За цей час інші науки, що також виникли в лоні філософії (наприклад, природознавство), перетворилися на розгалужену систему знань. Психологія ж пізно стала самостійною наукою.

Який зв'язок існує між психологією та філософією? Про що свідчить те, що психологія доволі пізно стала на самостійний шлях розвитку? Коли саме це відбулося?

3. Першою і довгий час єдиною наукою була філософія, а головним об'єктом дослідження якої – людина. Згодом людина почала вивчатися різними науками, в тому числі медициною, педагогікою, фізіологією, психологією. У наш час можна відмітити поглиблення їх міждисциплінарних зв'язків.

Про що свідчить ця тенденція? Чи існує ймовірність того, що психологія в майбутньому стане наукою, подібною до філософії на початку її становлення?

4. Чому Г. Еббінгауз якось сказав про психологію: «У неї велика передісторія, проте дуже коротка історія»? *Чи погоджуєтесь Ви з такою думкою?*

5. «Людина є не тільки буття, а й становлення. Людина може стати і рослиною, і твариною, але вона може стати і ангелом, і сином Божим... Людина не є чимось замкненим і готовим, вона незавершена і відкрита» (П. Мірандолла).

Представником якої епохи є П. Мірандолла? Спробуйте своїми словами пояснити і розвинути думку науковця.

6. «Утворення понять, логічний висновок не мають розумітися як позаісторичні категорії психології. Вони формуються в конкретних суспільно-історичних умовах і мають принципово різну структуру в умовах домінування різних форм діяльності» (Лурія О. Р. Психологія як історична наука). *Наведіть приклади подібних явищ.*

7. «Історик не той, хто знає. Історик – той, хто шукає». Такий афоризм ми можемо зустріти у Люсьєна Февра – одного з найбільш авторитетних істориків ХХ ст.

Чи можна даний афоризм перенести на психолога? Відповідь аргументуйте.

8. Уявіть ситуацію, коли до Вас звертається допитливий школяр із запитанням: «Я дійшов висновку, що люди минулих століть перебували на дуже низькій стадії розумового розвитку. Примітивні міркування, здогадки, не підкріплені чіткими фактами, перешкоджали науково-технічному прогресу, який почався так пізно. Думаю, що люди минулого були менш здібними, ніж наші сучасники, і саме через це розвиток науки, техніки і культури тривалий час гальмувався. Ви так не думаєте?»

Яку відповідь Ви дасте цьому учневі?

9. *Ознайомтеся з представленими нижче міркуваннями та спробуйте визначити, кому з філософів могли б належати такі думки? Відповідь обґрунтуйте.*

«Коли ми говоримо, що задоволення є кінцева мета, то ми розуміємо не задоволення розпусників і не задоволення, що полягають в чуттєвих насолодах, як думають деякі, але ми розуміємо свободу від тілесних страждань і від душевних тривог. Ні, не пиятика і не гульня суцільна, ні насолода жінками чи їжею, що породжують присмне життя, але тверезе розмірковування, що досліджує причини усілякого вибору та уникання і таке, що виганяє помилкові думки, які викликають в душі величезне сум'яття».

10. *Прочитайте фрагмент одного з найбільш відомих творів епохи античності та спробуйте визначити, кому з філософів могли б належати такі міркування? Відповідь обґрунтуйте.*

«... ми стверджуємо, що живе відрізняється від неживого наявністю життя. Але про життя говорять у різних значеннях, і ми стверджуємо, що дещо живе і тоді, коли у нього є хоча б одна з таких ознак: розум, відчуття, рух і спокій у просторі, а також рух у сенсі харчування, занепаду і росту. ... одним

істотам притаманні одні властивості душі, другим – деякі з них, третім – лише одна. Ми визначили рослинну здатність, здатність прагнення, відчуття, просторового руху, міркування. Рослинам притаманна лише рослинна здатність, іншим істотам – і ця здатність, і здатність відчувати..., ... деяким живим істотам притаманна здатність до руху в просторі, іншим же, наприклад, людям, – здатність розмірковувати, тобто розум...».

Розділ II. Психологічна думка Нового часу та епохи Просвітництва

4. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В XVII СТОЛІТТІ

Загальна характеристика психології у XVII ст. Основні теорії Нового часу

Термін «Новий час» такий же умовний, як і поняття «Відродження». Вживаючи його, слід мати на увазі час зародження і утвердження буржуазного суспільного ладу, який висуває і обґрунтовує нові цінності й засади людського буття у порівнянні з феодалізмом. Машинне виробництво, поступово витісняючи ремесло, потребувало розвитку точних знань про закономірності природи. Внаслідок цього перед суспільством постала проблема розробки методів, шляхів і прийомів вивчення природи.

XVII ст. – епоха потужних змін у соціальному житті Західної Європи, століття наукової революції і перемоги нового світогляду. Початок Нового часу характеризувався розквітом наукової думки. Революція в

У XVII ст. відбувається організаційне оформлення науки: на відміну від університетів, які контролюються церквою, виникають нові центри наукових досліджень – наукові академії:
Академія у Римі (1603),
«Лондонське Королівське товариство розвитку природничих наук» (1645),
Королівська академія наук у Франції (1666)

науці призвела до кардинальної зміни уявлень про те, що таке знання та наука і якими є їхні задачі та місце в суспільстві. Наука, за Г. Галілеєм, здобуває власний об'єкт і нове поле діяльності – дослідження і розкриття законів розвитку світу природи. На хвилі критики схоластики поступово відбувається емансипація науки, отримання автономії від віри та багатьох філософських концепцій.

Розпочинається період розвитку психології в рамках філософських вчень про свідомість. Становлення психології у цей час характеризується появою нових підходів до побудови науки, що пов'язані з прагненням зробити теоретичні положення якомога більш раціональними й доказовими. Психологія в XVII ст, так само як і на початкових стадіях розвитку античної науки, зміцнила свій зв'язок із філософією. Пояснити це можна тим, що зосередження психології на вивченні душі (подібно релігії) не дозволило б науці, що зароджувалася, позбавитися від схоластичних догм і відокремитися від богослов'я. Однак орієнтація на філософію також спричиняла для психології

певні складності, а саме: предмет психологічної науки розумівся доволі вузько, оскільки розглядалися переважно загальні закономірності розвитку людської психіки, а не тваринного світу в цілому. Розвиток природознавства на тому етапі також ще не міг створити об'єктивного підґрунтя для вибудови на його основі повноцінної концепції психічного.

Однак міцний зв'язок із філософією не був свідченням того, що психологія не намагалася віднайти власний предмет дослідження і нарешті визначитися зі сферою своєї діяльності. Остання розумілася перш за все як вивчення шляхів вироблення у людини картини світу й самої себе. Причому дана картина, як уявлялося, мала бути усвідомленою. Саме в усвідомленості душі й розумі так само, як і мислителі Середньовіччя, філософи Нового часу бачили відмінність людини від інших живих істот. Так, уточнення набував предмет психології, який врешті-решт втілюється в свідомості. Крім того, серед найбільш значущих питань, актуальних і для античної психології, – про пізнання, механізми регуляції поведінки, рушійні сили і закономірності функціонування психіки, на перший план у XVII ст. виходять переважно проблеми пізнання.

Таке спрямування науки було зумовлено декількома причинами і насамперед, прагненням філософів довести реальні можливості людини в осягненні істини на основі знання, а не віри. Абсолютно закономірними в цьому зв'язку були питання про послідовність формування знання, його об'єктивність і співвіднесення образу, який вибудовує людина в своїй свідомості, з реально існуючою картиною світу.

На жаль, те, що предметом психології стає свідомість, сприяло обмеженню кола досліджуваних явищ, і як наслідок – виводило зі сфери психічного зовнішню активність і поведінку людини, що розглядалися психологами античності в якості однієї зі складових душевного життя. Таким чином, з центру наукових досліджень на деякий час випадали проблеми рушійних сил і регуляції зовнішньої діяльності. В той же час вивчення змісту і функцій свідомості поступово привело вчених до встановлення її ролі в житті людини, а відтак – і в її поведінці. Перед психологією знову поставала необхідність аналізу різниці між розумною і нерозумною (афективною) поведінкою, вивчення меж свободи людини. Важливо відзначити, що якщо спочатку на перший план виходили проблеми предмета психології, об'єктивності методів дослідження психіки та аналізу отриманих даних, які були центральними для теорії Ф. Бекона, то, починаючи з Р. Декарта, не менш значущими стають проблеми функцій душі, її ролі в пізнанні й поведінці людини.

Обмеження предмета психології свідомістю сприяло також удосконаленню інтроспективного методу дослідження, який, можливо, й був доцільний для вивчення людиною усвідомлюваного нею внутрішнього світу, однак не міг сприяти його об'єктивному пізнанню.

Не слід забувати також і про те, що розвиток будь-якої науки, в тому числі, й психології відбувається у взаємозв'язку зі становленням інших наук, які, на перший погляд, можуть здаватися надзвичайно далекими від психології. Так, задовго (за 200 років) до виходу психології на шлях самостійного розвитку, у світі надзвичайно потужно розвивається фізика й механіка, які дійсно є доволі віддаленими від дослідження природи людини. Тим не менше зв'язок між фізикою, механікою і психологією все ж існував, оскільки ті самі принципи, що використовувалися для роботи різних механізмів і визначили собою розвиток психологічної науки. Провісником нового етапу розвитку психології був *Галілео Галілей (1564-1642)*. Він вчив, що природа є системою рухливих тіл, які не володіють ніякими властивостями, крім геометричних та механічних. Усе, що відбувається у світі, варто пояснювати тільки цими матеріальними властивостями, тільки законами механіки. Панівне століттями переконання в тому, що рухами природних тіл правлять безтілесні душі, було переборено. Цей новий погляд на світобудову здійснив повний переворот у поясненні причин поведінки живих істот.

Основною ідеєю культури XVII ст. – як у сфері філософії, так і психології, що перебувала під її впливом, – був дух механіцизму – уявлення Всесвіту у вигляді велетенської машини. Дана концепція базувалася на твердженні, що всі природні процеси визначені на механічному рівні й можуть бути пояснені на основі законів фізики.

Уявлення Всесвіту, складеного з рухливих атомів, приводило вчених до думки, що будь-яке фізичне переміщення атома відбувається внаслідок чогось, а саме викликається безпосередньою причиною (рухом іншого атома, який співударяється з першим). Результат такої взаємодії можна виміряти, а отже – передбачити. Всесвіт повністю впорядкований і працює в прямому сенсі як годинник. Світ створений Богом найбільш досконалим чином – у XVII ст. саме Богу приписувалося створення всіх причинно-наслідкових зв'язків, – і як тільки вчені зможуть відкрити закони функціонування світу, вони зможуть абсолютно точно передбачати все, що відбудеться в майбутньому.

Методи і досягнення науки зростали в цю епоху паралельно з розвитком технології, при цьому взаємодоповнюючись. Спостереження та експеримент, що супроводжувалися точними кількісними вимірювальними методами, стали необхідними рисами науки. Проте психології поки що це не стосувалося. Саме в цей час з'явилися доволі досконалі термометри, барометри, логарифмічні

лінійки, маятникові годинники та інші механічні прилади, характерні для століття механіки. Ці події, в свою чергу, сприяли формуванню переконання в тому, що абсолютно будь-яке явище у Всесвіті піддається кількісному вимірюванню, в тому числі, й людина.

Метафора годинника доволі наочно виражає собою дух механіцизму XVII ст., а тому годинниковий механізм по праву може бути названий найвеличнішим витвором усіх часів. Жоден механічний прилад не здійснив такого великого впливу на людську думку на всіх її рівнях. До XVII ст. годинників уже була велика кількість, до того ж, вони були доволі доступні багатьом людям.

Науковці, у тому числі Р. Декарт, стверджували, що Всесвіт є ніщо інше, як «чудовий зразок годинникового механізму». Якщо Всесвіт – це машина, подібна до годинникового механізму, колись створеного Богом і запущеного ним у роботу, це означає, що вона могла існувати надалі без будь-якого втручання ззовні. Таким чином, метафора світу як годинника проклала дорогу ідеї детермінізму – вірі в те, що кожна подія в світі заздалегідь визначена минулими подіями. Якщо можна пізнати послідовність роботи годинникового механізму, так само можна зрозуміти особливості функціонування окремих частин Всесвіту і передбачити все майбутнє в ньому події. Розібратися в будові та роботі годинника нескладно, що призводить до ідеї редукціонізму (учіння, що пояснює складні явища більш високого рівня в термінах простих явищ нижчого рівня). Редукціоністський підхід притаманний для будь-якої науки, включаючи і нову психологію.

Так, у XVII ст. ствердився новий погляд на Всесвіт і природу як велетенський механізм. Подібний підхід розвивався і в учіннях про людське тіло, яке розглядалося як своєрідна машина-автомат, що функціонує за принципом будь-якого механізму за суворими законами фізики. Цей новий пояснюючий принцип отримав назву *механістичний детермінізм*, і саме він є провідним в психології даного періоду.

Слід відзначити, що в XVII ст. беруть початок ті тривалі процеси, яким завдячує своїм існуванням сучасна наука. Раніше мислителі намагалися віднайти відповіді на всі питання в минулому, звертаючись за роз'ясненнями до Аристотеля та інших філософів, до Біблії. У своїх дослідженнях людина мала керуватися або думкою авторитетних авторів, або догмою і настановами церкви. Тепер же визначальним стає нове методологічне підґрунтя – емпіризм, побудова процесу пізнання на основі спостереження та експерименту. Знання, орієнтоване лише на традицію та авторитет, тепер сприймалися як дещо, що слід піддавати сумніву.

Зміна предмета психології, інтерес учених до об'єктивних методів дослідження позначилися й на розумінні новим поколінням поняття «душа». Для тлумачення фактів психічного життя вже недостатньо було звертатися до цього поняття, виникла необхідність в знаходженні іншого підходу для пояснення активності тіла й виявлення нового джерела енергії для внутрішньої та зовнішньої активності. Цьому якраз і допомогли розкриті принципи механіки і закони І. Ньютона. Саме вони й були використані Декартом для обґрунтування першої в історії психології теорії рефлексу, яка поступово отримувала все більше обґрунтування у відкриттях в суміжних з психологією сферах науки, і стала одним із постулатів сучасної психології.

Надзвичайно важливою для подальшого розвитку психології була концепція Лейбніца про душі-монади, в якій він доводив, що свідоме – це лише одна з її складових, окрім якої існує ще сфера підсвідомого. Згодом, особливо в німецькій психології, подібне припущення буде виникати і в учіннях інших авторів, що безперечно сприятиме розширенню предмета психології і його виведенню за рамки лише свідомості.

Як вже було сказано вище, на першому плані у XVII ст. поставала проблема пізнання. При цьому, вчені виходили з різних наукових позицій в її дослідженні. Одні були переконані, що основою всіх знань людини є відчуття, інші більш значущим вважали мислення.

Сенсуалізм

- "Немає нічого в розумі, чого не було б раніше у відчуттях"

Раціоналізм

- "Немає нічого в розумі, чого не було б раніше у відчуттях, за виключенням самого розуму"

Рис. 2. 1. Основні теорії Нового часу

Сенсуалізм (лат. *sensus* – відчуття, сприймання) – напрям у теорії пізнання, що головною формою достовірного пізнання світу проголошує відчуття. Сенсуалістичний підхід ґрунтується на провідній ролі чуттєвого пізнання дійсності, представленого не лише відчуттями і сприйняттями, а й уявленнями людини. На думку представників даної теорії, пізнавальний процес – єдиний і охоплює рух від відчуттів до мислення (тобто відбувається сходження від часткового до загального, поступового узагальнення окремих предметів у класи і виведення поняття на основі логіки). Сенсуалісти стверджували: у розумі не існує нічого, що не представлено у відчуттях, наголошуючи при цьому на узагальненні розумом даних, отриманих органами чуття. Представники сенсуалізму були переконані в тому, що вроджених ідей не існує, і всі поняття виникають у процесі навчання. Крім того, відчуття

пасивні, тому суб'єктивність відчуттів призводить до виокремлення первинних і вторинних якостей. Звідси – заперечення сенсуалістами можливості абсолютної пізнаваності світу.

Раціоналізм (лат. *rationalis* – розумний) – вчення про те, що в основі психіки людини лежать або вроджені поняття, або ті, що розвиваються на основі задатків і нахилів, але також вже наявних у свідомості людини при народженні. Представники даного напрямку вважали, що отримання понять неможливе шляхом узагальнення чуттєвих вражень.

Раціоналісти не відкидали значення відчуттів, але це стосувалося лише розуміння одиничних об'єктів і явищ. Також вони погоджувалися з тим, що знання властивостей і якостей окремих предметів і явищ ґрунтуються переважно на чуттєвому досвіді. Коли йдеться про загальні поняття, то вони досягаються тільки за допомогою розуму. Раціоналісти стверджували: жодне логічне узагальнення даних, отриманих при чуттєвому сприйнятті, не може проникнути в сутність речей. Так, пізнання складається з 2-х етапів:

1) сходження від часткового до загального, від сприймання до логічного мислення (як у сенсуалізмі),

2) інтуїтивне мислення, що отримує істинне знання з розуму, в якому відбувається миттєва актуалізація поняття, сформульоване на основі усвідомлення всезагальних законів і властивостей предметів.

Саме інтуїтивне мислення, на думку представників раціоналістичного підходу, дає можливість істинного пізнання світу. Виокремлення раціоналістами другого етапу в процесі пізнання пояснюється тим, що, на відміну від сенсуалістів, вони не вважали сформоване поняття остаточним і, головне, об'єктивним і таким, що передає істотні властивості оточуючого світу. Для досягнення загального не достатньо чуттєвого досвіду, тому виокремлення другого етапу в процесі пізнання дійсності є просто необхідним.

Звідси абсолютно закономірним є заперечення раціоналістами твердження представників сенсуалізму про те, що психіка дитини є «чистою дошкою», адже, на їх думку, на основі індивідуального чуттєвого досвіду неможливо вивести основні поняття і закони, які можуть пояснити навколишню дійсність.

Слід зазначити, що на початку Нового часу більш розповсюдженим був раціоналізм, який розроблявся Р. Декартом, Б. Спінозою, Г.-В. Лейбніцем та ін. Багато в чому пріоритет даного підходу був пов'язаний з провідною роллю розуму в процесі істинного пізнання світу, якому під силу допомогти філософії та психології позбутися наслідків схоластики. Однак вже в середині століття інтенсивний розвиток точних наук, промисловості зробив очевидною необхідність враховувати в психології й нові вимоги часу, а тому все більшого

розповсюдження в науці почав набувати сенсуалізм, представлений на той час концепціями Д. Локка і Т. Гоббса. Ідея про те, що всі люди від природи мають однакові можливості, що зі знанням не можна народитися, воно формується в процесі навчання і виховання, стає домінуючою і пізніше, в епоху Просвітництва (XVIII ст.).

Вплив Ф. Бекона та Р. Декарта на розвиток психології

Уже наприкінці XVI – поч. XVII ст. у науці закладаються два основні підходи у теорії пізнання, пов'язані з іменами видатних мислителів – Ф. Бекона і Р. Декарта. Ф. Бекон став засновником емпіризму з орієнтацією на чуттєве пізнання, досвід та експеримент, Р. Декарт втілював раціоналістичний підхід у науці.

Френсис Бекон (1561-1626) – англійський філософ і видатний політичний діяч, який за своїми науковими поглядами був близький до філософії доби Ренесансу. В основі його вчення лежить гуманістичний світогляд епохи Відродження, що втілений у вірі вченого в безмежну могутність людини, її панування над природою. Однак, на думку Бекона, ця людська сила зумовлена досягненнями науки і техніки, що й дозволяє віднести мислителя вже до нової епохи. Найбільш відомими роботами філософа є: «Досліди або повчання моральні й політичні» (1597), «Новий органон (1620), «Про гідність і примноження наук» (1623), «Нова Атлантида» (1627) та ін.

Ф. Бекон один із перших відобразив загальну для філософії Нового часу орієнтацію на науку як найвищу духовну цінність. Вчений не заперечує Слова Божого, однак на відміну від схоластів, вважає, що віра не вище за знання, а навпаки, вона підкріплюється знанням, тобто залежить від нього. Критикуючи схоластичний спосіб мислення, який повністю заперечує досвід, науковець стверджує, що «найкращий з доказів – це досвід, який міститься в експерименті».

Ф. Бекон вважають засновником *емпіризму* – напряму, що на відміну він сенсуалізму, стверджував, що істинне знання ґрунтується не лише на чуттєвому досвіді, а й на експерименті, коли дані, отримані нашими органами чуття, мають перевірятися і доповнюватися результатами експерименту. Вчений був переконаний, що знання не можна отримати в готовому вигляді, його потрібно відкривати, здобувати дослідним шляхом. Саме те, що емпіризм Бекона являє собою не просто чуттєве сприйняття, а досвід, заснований на експерименті, дає підстави вважати науковця *засновником емпіричної, експериментальної науки*.

Важливою передумовою для побудови нової науки, а також для об'єктивного пізнання дійсності, на думку Бекона, є очищення розуму від **ідолів**, або примар (тобто помилок, недоліків людського розуму):

Рис. 2. 2. «Ідоли» (помилкові судження) за Ф. Беконем

«*Ідоли роду*» – це перешкоди, зумовлені природною недосконалістю самого людського розуму, властивою всім людям; «*ідоли печери*» – помилки, спричинені індивідуальними особливостями розуму індивідів; «*ідоли площі*» – спотворення, що виникають внаслідок спілкування між людьми; «*ідоли театру*» – перешкоди, породжені вірою людей в авторитети, стародавні традиції, які можуть містити не лише істину, а й хибні міркування.

На думку Ф. Бекона, ідоли роду і печери є вродженими, інші – набутими. Звільнення від таких ідолів-помилко людини дасться дуже важко, але все ж це можливо завдяки філософії, коли вдається озброїти людський розум знаряддями пізнання, одним із яких є індуктивна логіка. Цей новий метод (індуктивну логіку) Бекон назвав *органон*, значення якого порівнював з можливістю використання лінійки й циркуля для креслення рівних ліній і досконалих кіл людьми, що наділені різними здібностями. Він був переконаний, що оволодіння цим методом сприятиме однаковим можливостям людей у пізнанні істини. Таким чином, Ф. Бекон робить науку доступною кожному.

Для того, щоб запобігти й уберегти мозок від передчасних узагальнень, філософ пропонує три типи таблиць-впорядкувань: таблиця наявності, таблиця відсутності, таблиця ступенів, укладання яких є підготовкою до індукції. Так, усі випадки, в яких виявляється досліджуване явище, мають вноситися дослідником до першої таблиці. Приклади, в яких відшукуване явище не спостерігається, повинні потрапляти до таблиці відсутності. Випадки, які відображають ступінь посилення або послаблення досліджуваного процесу (явища), розміщуються в таблиці ступеня. Після того, як розум відзначить розмаїття фактів, слід здійснити пошук такої особливості, яка була б наявна, відсутня або змінювалася одночасно з досліджуваним явищем, що зрештою і має завершитися встановленням загальних причин і аксіом.

Вчений наголошує на тому, що є різні види наук. Одні з них отримують дані на основі чуттєвого пізнання, тому методом доказу має бути експеримент. Інші ж, теоретичні науки застосовують нову індукцію, що являє собою поступове і сходження від «відчуттів і частковостей» до загального на основі

спостереження і зіставлення максимально можливої кількості позитивних і негативних фактів, що сприяє уникненню помилкових суджень. Таким чином, Ф. Бекон виступав за можливість вироблення та використання дослідно-індуктивного методу, який допоможе побудувати нову, об'єктивну науку.

Для проведення експерименту важливо вар'ювати його, повторювати, переміщувати з однієї сфери в іншу, змінювати умови на протилежні, припиняти дослід, пов'язувати його з попередніми. Після цього, вважає Бекон, можна перейти до вирішального експериментального дослідження.

Емпіричний метод Бекона відрізняє те, що він передбачає використання розуму під час аналізу фактів. Даний спосіб пізнання він порівнював з мистецтвом бджоли, яка після отримання квіткового нектару за допомогою власних умінь перетворює його на мед. Маючи на увазі алхіміків, учений

Ф. Бекон: «Ті, хто займався науками, були або емпіриками, або догматиками. Емпірики, як мурахи, тільки збирають та задовольняються зібраним. Раціоналісти, як павуки, відтворюють тканину із самих себе. Бджола ж обирає середній спосіб: вона витягає матеріал із садових і польових квітів, але розташовує і змінює його згідно зі своїми уміньми. Не відрізняється від цього й істинна справа філософії. Адже вона не базується лише або переважно на силах розуму і не відкладає у свідомості неперероблений матеріал, отриманий з природної історії та з механічних дослідів, але змінює його і переробляє в розумі. Отже, слід сподіватися на більш міцний і непорушений союз цих здібностей – досвіду й розуму».

засуджував грубих емпіриків, які подібно мурахам, збирають все, що трапляється на їхньому шляху. Схоласти, на його думку, – це споглядальні догматики, що як павуки плетуть павутиння-знання із самих себе.

На думку Ф. Бекона, задача науки полягає у підкоренні природи і вдосконаленні людини. З цією метою він розробив програму перебудови всієї системи наукового знання, яка має бути орієнтована на боротьбу із сакральністю, схоластикою та догматизмом. Вчений розробив класифікацію наук, виходячи з положення про те, що наука і релігія являють собою самостійні сфери, змішування яких призведе до появи фантастичної філософії або еретичної релігії.

Підтверджуючи ідею «подвійної істини», він висловлювався за існування двох істин – божественної та наукової (філософської). Деїзм Бекона спостерігався також і в його поглядах на «двоїстість» душі». У ті часи дана позиція носила прогресивний характер. Так, учений відверто висловлювався про те, що оскільки поряд із божественним духом існують і безсмертні душі, вони є предметом теології, а психологія має справу лише з фактами свідомості. Існуюче на той час практикування змішування обох наук про душу видається

йому неприпустимим і неприродним. Спробою виділити різні види душі вченим відстоюється науковий підхід до вивчення психіки людини. Бекон вважає, що чуттєва душа притаманна і тваринам, і людям. Але якщо у тварин вона – основна, а її орган – це тіло, то чуттєва душа у людини є органом думуючої душі.

У своїй психології він визнає три головні сили: пам'ять, уяву і розум, або три роди діяльності людського тіла, які відрізняються поки незрозуміло чим від діяльності тілесних елементів. Окрім основних здібностей душі, психологія, на його думку, повинна вивчати подразливість, відчуття і довільні рухи.

Отже, вчений сформулював принципи, які стали загальними методологічними принципами побудови науки Нового часу, в тому числі, й психології. Надзвичайно важливою для психологічної науки була також висловлена Беконом ідея про можливість істинно наукового вивчення психіки людини.

Бекон відрізнявся схильністю до вироблення програм і окреслення планів. Так, наприклад, розроблений ним план психологічних досліджень знайшов своє продовження в роботах його послідовників (Т. Гоббса, Дж. Локка).

Рене Декарт (лат. Ренат Картезії) (1596-1650) – французький філософ, фізик, фізіолог, математик. Від латинізованого імені Декарта пішов термін картезіанство, що позначає напрям, сформований під впливом його ідей.

Основні філософські ідеї Декарта знайшли своє відображення в працях: «Правила для керівництва розуму» (1628-1629), «Міркування про метод» (1637), «Роздуми про першу філософію» (1641), «Засади філософії», «Пристрасті душі» (1649) та ін.

Характерною рисою філософського світогляду Декарта є *дуалізм*. Мислитель припускав існування двох незалежних одна від одної субстанцій, матеріальної та духовної, кожна з яких наділена певними властивостями. Матеріальну субстанцію Декарт ототожнював з природою і вважав, що все в природі підкорюється механічним законам, які можна дослідити за допомогою механіки.

Слід відзначити, що у часи, коли жив Декарт, загальноприйнятою була думка, згідно з якою взаємодія душі та тіла носить однонаправлений характер: душа, розум може здійснювати істотний вплив на тіло, однак зворотний вплив зовсім незначний. Сучасні історики пропонують таку аналогію: ляльковод – це душа, а лялька – тіло. Декарт же зайняв іншу позицію в цьому питанні. На його думку, душа і тіло дійсно мають різну природу, проте не лише душа впливає на тіло, а й тіло здатне істотним чином вплинути на стан душі. Ця ідея була доволі радикальною на той час і мала ряд важливих наслідків як для філософії, так і

для розвитку науки взагалі. Після публікації Декартом цих ідей багато хто з науковців прийшов до висновку, що більше немає підстав вважати душу єдиними володарем обох сутностей і що вона не є повністю залежною від тілесної субстанції. Причому роль тіла почали сприймати по-іншому: ті функції, які приписувалися тільки душі, тепер почали відносити до тілесних функцій. У Середні віки, наприклад, вважалось, що душа відповідальна не лише за процеси мислення і здоровий глузд, а й за сприймання, рух і репродуктивну діяльність. Декарт відкинув ці уявлення і зазначив, що душа має одну-єдину функцію – мислення, а решта функцій носять тілесний характер.

Отже, за Декартом, тіло і душа – це дві самостійні субстанції, кожна з яких характеризується своїми особливостями. Так, властивостями матерії є розмір, форма, рух, обумовлені просторовою протяжністю. Різні роди діяльності – відчуття, пізнання, воля зумовлені особливостями іншої субстанційної основи, для означення якої Декарт використовує багато назв (лат. *cogitatio*, *perceptio*, *conscientia*). Ми ж можемо говорити про свідомість. «Мислячу субстанцію» він визначає так: всі її змістові наповнення приводяться у співвідношення з тією єдністю, яку ми називаємо «Я», що означає, що ми помічаємо зміст безпосередньо через нас самих. Психічним актом є не довільний рух рукою, а лише усвідомлення цього руху, тобто та частина загального процесу, яка найближче до нечуттєвого мислення.

Так, філософ зосередив увагу на проблемі так званого психофізичного дуалізму, заперечив спекулятивні теологічні міркування про душу і заклав основи наукового підходу до даної проблеми. Така позиція спричинила зміну методів дослідження: замість метафізичних, споглядальних міркувань щодо сутності природи душі було запропоновано спостереження за перебігом психічних процесів. При цьому мислитель вважав, що пізнати дух легше, ніж пізнати тіло й оточуючий світ.

У трактаті «Міркування про метод» Рене Декарт виокремлює *чотири правила, яких варто дотримуватися в процесі пізнання*:

- ✓ не приймати жодну з речей за істину, допоки ти її не пізнав як очевидну істину;
- ✓ уникати будь-якої квапливості та зацікавленості;
- ✓ поділяти кожне питання на частини, необхідні для їх розв'язання; свої ідеї розташовувати в певній послідовності, починаючи з найпростіших і найлегше пізнаваних предметів;
- ✓ здійснювати настільки повні розрахунки і таке чітке вивчення досліджуваного, щоб бути впевненим, що нічого не залишено поза увагою.

Підхід Декарта до проблеми пізнання дозволяє вважати філософа представником раціоналізму. Якщо говорити про його роль в становленні психологічної науки, то вважається, що саме з Декарта починається відлік психології як «науки про свідомість». Мислитель відкриває дану реальність для психологічного вивчення і робить він це, закликаючи до сумніву. Філософ міркує так: «Людині, яка досліджує істину, необхідно хоча б раз засумніватися у всіх речах – наскільки вони можливі». Виходячи з цього, «Ми повинні вважати все сумнівне хибним». При цьому «... не може бути, щоб у силу всього цього, ми, котрі думають таким чином, були нічим: адже думати про те, що мисляча річ у той самий час, як вона мислить, не існує, буде повною суперечністю. А тому положення *«Я мислю, отже, я існую»* – найбільш первинне і достовірне з усіх тверджень, які можуть бути представлені будь-кому під час філософствування».

Отже, наш сумнів і мислення – найдостовірніше з усіх речей на світі. Так, мислення пізнається нами раніше й достовірніше, ніж будь-яка тілесна річ. «Адже наше мислення ми сприйняли, а з приводу решти продовжуємо сумніватися». Критерієм достовірності є моє ясне й чітке сприйняття (усвідомлення, свідомість) того, що відбувається в мені, моє безпосереднє сприйняття власного мислення. Мислення філософ розуміє дуже широко, а саме бачить у ньому будь-яку усвідомлювану психічну діяльність.

Декарт, на відміну від Бекона, який розділяв «життєвість» і «душевність», але не виокремлював критеріїв, за якими це слід робити, вперше запропонував критерій відмінності психічних процесів від «життєвих» або «фізіологічних», як би ми зараз сказали, тих, що забезпечують організму підтримання його існування і що Аристотель називав «рослинною душею».

Даний критерій полягав у тому, що психічні процеси ми усвідомлюємо, тоді як фізіологічні – ні. Давши вперше в історії психології критерій відмінності психічних процесів від непсихічних, Декарт одночасно звузив психічну реальність до свідомості, не визнаючи наявності несвідомих психічних процесів. Разом із тим він відкрив шлях для емпіричного вивчення усвідомлюваних психічних процесів, основні прийоми якого будуть сформульовані на наступному етапі розвитку психології.

Зміст свідомості, на думку Декарта, представлений *3 видами ідей*, або понять:

Рис. 2. 3. Ідеї за Р. Декартом

- *ідеї, породжені людиною* (власний досвід людини, узагальнення даних органів відчуттів, знання, отримані через досвід за допомогою індукції);
- *набуті ідеї* (результат навчання, читання книжок, спілкування з іншими людьми; ці ідеї більш повні й досконалі);
- *вроджені ідеї* (природні ідеї, які відкривають людині істину через те, що ці знання є дуже яскравими і досягаються людиною миттєво, повністю та не потребують опору на дані органів відчуттів або логічні узагальнення. Головними вродженими ідеями, на думку Декарта, є ідеї Бога, буття, числа, свідомості). Спираючись на ці ідеї, «Я» разом із чуттєвим сприйняттям досягає дійсного пізнання суцього.

На думку філософа, зміст вроджених ідей відкривається людині завдяки раціональній інтуїції («світлу розуму»).

Інтуїція за Декартом – це «не хисткий вияв почуттів і не оманливе судження неправильної уяви, а розуміння ясного і уважного розуму, настільки легке й виразне, що не залишається жодного сумніву відносно того, що ми розуміємо». Таким чином, критерій істинності інтуїтивного знання філософ бачив у ньому самому, що робить його надособистісним. Головне, хоча б одного разу скористатися інтуїцією, а один раз прийшовши до істини, ми й надалі її вловлюємо. Отже, інтуїтивному пізнанню можна навчитися за допомогою вправ, хоча люди можуть відрізнятись за рівнем своєї обдарованості й бути більш або менш схильними до нього.

На відміну від Ф. Бекона, Т. Гоббса, які розробляли методи емпіричного дослідження природи, Декарт намагається розробити універсальний метод всіх наук.

Окрім раціональної інтуїції, важливим способом перевірки достовірності отриманих знань може бути *дедукція* (метод доведень від загального до часткового, форма умовиводу, при якій на основі загального правила логічним шляхом з одних положень як істинних з необхідністю виводиться нове істинне

положення). Однак інтуїтивне знання, як більш просте й породжене природним світлом розуму, є більш достовірним, ніж сама дедукція.

Зв'язок з дедуктивним способом Декарт використовував для того, щоб довести існування багатьох речей, хоча і не самоочевидних, але доступних для достовірного пізнання за умови їх виведення з правильних і зрозумілих принципів. Відбувається це шляхом послідовного руху думки при інтуїтивному пізнанні кожного окремого положення. При цьому дедуктивний метод відрізняється певним рухом, або послідовністю, чого не можна сказати про інтуїцію. На думку Декарта, порядок пізнання полягає в поступовому зведенні неясних положень до більш простих, а потім, виходячи з інтуїтивного розуміння найпростіших, підняття тими самими сходами до пізнання решти.

Основним інструментом пізнання людини, за Декартом, є душа. У тварини душі немає, оскільки в них немає свідомості. Філософ уперше пояснює фізіологічні процеси (харчування, розмноження, дихання тощо) через не втручання особливих функцій душі, а виключно тілесними (матеріальними) причинами.

У його творах можна знайти цікаві описи рефлексів як у тварин, так і в людей.

Як уже було сказано, Декарт визнавав існування двох незалежних субстанцій – душі й тіла, що привело його до висновку про те, що тілу не потрібна душа в якості джерела активності. В теорії філософа тіло являє собою машину, що функціонує за законами механіки, а джерело його руху міститься не в душі, а в самому тілі, в його будові, що «запускається» як будь-яка машина-автомат зовнішнім поштовхом. Душа має власну активність, що скеровує процеси мислення, пізнання. Основною ж функцією тіла є рух, який розглядається в якості *рефлексу*. Сам термін «рефлекс» у роботах Декарта не використовується, але в розкритті будови і функціонування тіла можна знайти описи складових *рефлекторної дуги*.

І. П. Павлов вважав Декарта своїм попередником. Три сторіччя опісля він розпорядився поставити погруддя філософа в своїй лабораторії.

Значний вплив на створення Декартом його теорії рефлексу здійснило відкриття Вільямом Гарвеєм (1578-1657) процесу кровообігу.

Проходження нервового імпульсу Декарт пояснював за аналогією руху крові по судинах. Він уявляв, що все тіло пронизано нервами, які беруть свій початок в мозку і спрямовані до всіх частин тіла. Нерви, на його думку, мають форму тонких ниточок, оточених оболонкою, як трубочкою. В цих трубочках, окрім ниточок, містяться «тваринні духи» – найбільш рухливі й легкі частки крові, які відфільтровуються від інших часток у мозку. Через пори в мозку тваринні духи можуть пересуватися

до нервів, а з них – до м'язів, завдяки чому тіло спроможне здійснювати різноманітні рухи. Так, з учінням Декарта в психології утвердився новий вид детермінізму – *механістичний детермінізм*.

Тваринні духи – це образна назва матеріальних носіїв нервових імпульсів. Завдяки тваринним духам відбуваються всі тілесні процеси в організмі. Наприклад, при появі перед очима якогось страшного предмета людина кидається втікати одним лише тілесним порухом без участі душі. Але людина при цьому здатна пережити. Її душа, діяльність якої більшою мірою пов'язана з певною залозою в головному мозку, при появі страшного предмета «відчуває страх» і при особливій «силі» душі залоза може вплинути на поведінку людини – наприклад, відвернути людину від втечі. Але і тут душа діє на тіло за допомогою «тваринних духів»: вона «розкачує залозу» і змушує тваринні рухи рухатися власними шляхами.

Вивчення філософом проблеми переживань людини привело його до думки, що людські пристрасті (емоції) мають дві сторони: душевну й тілесну. Душа, таким чином, часто тільки страждально «відчуває пристрасті», як у слабких людей, що втікають при небезпеці. Однак у сильних людей вона може змусити інакше працювати рефлекторний механізм «втечі», і людина залишається на місці. Декарт вважає, що одного бажання і волі душі не завжди буває достатньо для цього: перемогти пристрасті можна інтелектуально, тобто знанням істини, усвідомленням наслідків тієї самої втечі і т.д.

Рухами тваринних духів Декарт тлумачив все розмаїття дій і поведінки людини. Зміну напряму руху тваринних духів, а відтак і варіативність поведінки Декарт пояснював звичкою (або вправою), а також впливом душі. Філософ вважав, що змінити перебіг рефлексу можна, що доводить його віру в можливість навчання і виховання бажаної поведінки. Для цього він використовував поняття асоціації, введене ще Аристотелем. Однак, якщо останній пов'язував асоціації перш за все з роботою органів відчуттів, то Декарт розповсюджував асоціації й на поведінку.

Предметом останньої роботи Декарта було вивчення пристрастей.

Рис. 2. 4. Види пристрастей за Р. Декартом

Страждальні пристрасті є результатом взаємодії з предметами навколишньої дійсності та пов'язані з чуттєвим пізнанням: відчуття, сприйняття, ідеї, уявлення, які приносяться ззовні, а не виходять із самої душі. Ці пристрасті усвідомлюються душею в незмінюваному вигляді.

Активні стани представлені, на думку Декарта, в афектах, які виходять безпосередньо з нашої душі і залежать лише від неї. Ці афекти філософ конструє в душі математичних природничих наук. Перше місце він відводить подиву, який виникає в мозку, оскільки той не обумовлений жодним знанням про користь чи шкоду речі, що викликає його. Любов і ненависть, бажання, задоволення і незадоволення обумовлені міркуваннями про користь чи шкоду для нас даного предмета. Фізіологічно ці п'ять почуттів нерозривно пов'язані з частинами тіла, що сприяють утворенню крові, а відтак і «духів життя». З іншого боку, їхня мета полягає в підтриманні тіла. Цьому подвійному зв'язку Декарт приділяє особливу увагу.

Основне призначення пристрастей в тому, що вони «збуджують і налаштовують душу людини бажати того, до чого ці пристрасті готують її тіло; так, почуття страху викликає бажання втекти, а почуття відваги – боротися...».

Теорія пристрастей об'єднує його учіння про душу і учіння про моральність. На думку Декарта, етика – «найвища і найдосконаліша наука, яка передбачає повне знання інших наук і є останнім ступенем до найвищої мудрості». Провідною ідеєю етики Декарта є керівництво людськими пристрастями, які, на думку філософа (на відміну від учіння стоїків), не є однозначним злом. Декарт застерігав лише від крайнощів у проявах пристрастей та неправильного їх застосування.

Резюмуючи вищесказане, варто зазначити, що важливою заслугою Декарта стало його прагнення зробити науку об'єктивною і достовірною, що об'єднувало його з намаганнями іншого вченого початку XVII ст. – Бекона. В основі достовірності знання останній бачив безпосереднє чуттєве пізнання, Декарт же – розум. Якщо Бекон розробив учіння про «ідолів», в якому показав можливість очищення мозку від хибних істин і забобонів середньовічної науки, то Декарт запропонував методологічний принцип – сумніватися у всьому. Скепсис Декарта був відмінний від скепсису античних мислителів, оскільки став засобом отримання достовірних знань. Якщо можна мати сумнів у всьому – існуванні Бога, істинності наших почуттів, тверджень авторитетів, то єдине, в чому не можна сумніватися, то це в самому акті сумніву, або акті мислення, що доводить існування нашого «Я», яке одночасно і сумнівається, і мислить. Так, досліджуючи психологічні основи самосвідомості, Декарт відкрив, що твердження «Я мислю, отже я існую» є єдиним і достовірним.

Наукові погляди Б. Спінози і Г. В. Лейбніца як представників раціоналізму в психології

Послідовником і критиком вчення Декарта був нідерландський філософ **Бенедикт (Барух) Спіноза** (1632–1677). Основні твори Спінози такі: «Про Бога, людину та її щастя» (1658-1660), «Трактат про удосконалення розуму» (1662), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика» (1677).

Основою філософської системи Спінози є учіння про *субстанцію*, яку він розуміє як єдину, вічну та безкінечну природу. Субстанція одна, є причиною самої себе та не потребує нічого іншого для того, щоб існувати.

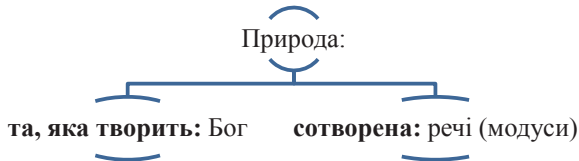

Рис. 2. 5. Природа за Б. Спінозою

Природа, яка творить – це Бог, єдина субстанція. Ототожнення природи й Бога сприяє запереченню Спінозою існування будь-чого надприродного. Природа існує вічно, не має кінця, вона є причина та наслідок, сутність і явище. То ж усе: природа, субстанція, матерія і Бог становлять нерозривну єдність. Таке розуміння вченим субстанції містило як діалектичну ідею взаємодії між конкретними матеріальними утвореннями, так водночас і ідею їх матеріальної єдності.

Субстанція наділена двома головними атрибутами: мисленням і протяжністю (або розпосюдженнястю), за допомогою яких людський розум сприймає субстанцію в її конкретності, хоча кількість атрибутів, притаманних субстанції, безмежна. Немає такої причини, яка стимулювала б субстанцію до дії, крім неї самої.

Від субстанції як необумовленого буття він відрізняє поняття *модусу*. Кінечні речі, або модуси відмінні від субстанції насамперед тим, що вони залежать від зовнішньої причини і характеризуються не лише своєю кінечністю, але й такими якостями як зміна, рух. То ж природу сотворену являє собою нескінечна кількість одиничних, конкретних речей (модусів).

Філософія тотожності Спінози робить природу і дух двома пізнаваними сторонами однієї божественної субстанції й знищує, таким чином, самостійність душевного життя. На його думку, в людині, як і в будь-якій речі, тілесність і свідомість як два паралельні порядки являють собою абсолютно

одне і те саме. Не можна стверджувати, – вважає він, – що будь-який з них є первинним. Відтак у самосвідомості міститься вже й усвідомлення тіла: самопізнавальний внутрішній досвід стосується безпосередньо також і зовнішнього тілесного боку. Психофізичне усвідомлення являє собою коло або вмістилище всіх уявлень: уявлення взагалі можливі лише в середині цього кола. Але не всі уявлення однаково виникають з цієї «ідеї ідей», що становить сутність людини. Звідти походять одні лише чуттєві уявлення, оскільки про своє тіло людина дізнається головним чином тому, що вихідні від зовнішніх речей подразнення викликають в ньому сприйняття. Речі, які збуджуюче діють на нашу психофізичну життєву єдність, – це окремі предмети, а відповідні їм уявлення є частковими уявленнями. Крім того, у нас є поняття про дійсність, яка сама в якості загального проходить через усе часткове. Такі поняття не можуть виникати з чуттєвості та з охарактеризованої нами свідомості людини. Їхнє джерело – чистий розум, завдяки чому вони отримують перевагу, а саме: вони абсолютно чіткі та визначені, тобто їхня істинність є очевидною, незалежно від їхньої відповідності дійсності. Вони одні залишаються в людини, навіть якщо вона не уявляє себе кінечною істотою серед кінечних предметів. Таким чином, і в філософії Спінози перемагає розумна душа.

На думку філософа, *пізнання складається з декількох етапів:*

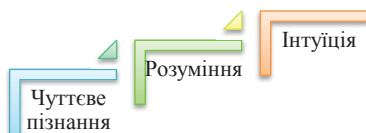

Рис. 2. 6. Етапи пізнання за Б. Спінозою

Перший, найнижчий ступінь – це *чуттєве пізнання*, хоча й містить у собі зерно істини, все ж неадекватно відображає предмети і нерідко супроводжується помилками. Другим ступенем є *розуміння*, що базується на розумі та є єдиним джерелом достовірних істин. Третій ступінь пізнання представлений *інтуїцією*, що являє собою фундамент достовірного знання. Істини, що відкриваються шляхом інтуїції, є найбільш ясними та чіткими.

Таким чином, у теорії пізнання Спіноза дотримується раціоналістичного підходу, визнаючи чуттєве пізнання таким, що дає поверхове знання. Найвищим же етапом пізнавальної діяльності ним вважалася саме інтуїція.

То ж Спіноза, як і багато інших філософів того часу, прагнув побудувати філософію на достовірних началах. Таку достовірність і чітку доказовість, як вважалася тоді, могла запропонувати математика, тому Спіноза використовує геометрію з її аксіомами в якості форми, в якій можна обґрунтувати філософську систему. Головну свою працю «Етика» він виклав геометричним

способом. Робота складається з п'яти частин: «Про Бога», «Про природу та походження думки», «Про походження та афекти», «Про людську неволю, або про силу афектів», «Про силу розуму, або про людську свободу».

Філософ виходить з того, що людина – це частина природи, і в її діяльності виявляється мислення як другий атрибут (першим атрибутом, вираженим у природі, є протяжність). Тілесна організація людини пояснюється законами механістичного детермінізму. Вирішення проблеми співвідношення тілесного та духовного Спіноза знаходить у ствердженні паралелізму цих двох субстанцій. В «Етиці» він пише: «Ані тіло не може спонукати душу до мислення, ані душа не може спонукати тіло ані до руху, ані до спокою, ані до будь-чого ще».

Концепцію субстанції Спінози визначено і в його концепції детермінізму, яка витікає з першої. У світі немає нічого випадкового, оскільки субстанція характеризується внутрішньою необхідністю свого існування. Бог для Спінози виступає «імманентною (тією, що знаходиться сама в собі), а не зовнішньою причиною всіх речей». Кожна річ має причину в чомусь інше, а відтак у світі панує жорсткий детермінізм.

За Спінозою, свободи волі не існує, оскільки людина – частка природи і також перебуває в низці світової детермінації. Вона включена у всезагальну необхідність, але все ж є істотою особливого роду, оскільки, окрім протяжності, наділена атрибутом мислення (розумом). Так, свобода людської волі обмежена і зводиться по суті справи до певного ступеня розумної поведінки. Необхідність і свобода у людини постають пов'язаними сутностями, обумовлюючи одна одну. Спінозою було навіть введено поняття вільної необхідності. Волю філософ називав розумом, а прагнення до самопізнання – одним із найсильніших проявів свободи.

Поведінка людини скерована *3-ма основними афектами*: радістю, смутком та жаданням, які породжують безліч похідних станів, причому радість збільшує здатність тіла до дії, тоді як сум її зменшує. Усі афекти базуються на інстинкті самозбереження, тому в цілому у своїй поведінці людина скеровується не етичними законами добра та зла, а лише намаганням отримати власну вигоду. Доброчесність є лише її прагненням зберегти своє існування.

Спіноза вважає людину рабом своїх пристрастей та афектів, яка тому не є вільною істотою. Але згодом філософ демонструє, що людина може звільнитися від рабства, але за умови складання ясної ідеї про свої пристрасті, пізнання свого стану. Залежно від пізнання своїх афектів різні люди, за Спінозою, перебувають на різних ступенях свободи. Шлях до свободи, на його думку, являє собою любов до Бога, де душа знаходить блаженство й вічність, стає частиною нескінченної любові, якою Бог любить самого себе.

Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) – німецький філософ, відомий також як математик, фізик, винахідник, історик, юрист, мовознавець.

До основних його праць належать: «Міркування про метафізику» (1686), «Нова система природи» (1695), «Нові досліди про людське розуміння» (1705), «Монадологія» (1714) та ін.

У філософії Лейбніца знайшли відображення майже всі філософські ідеї, напрацьовані до того часу в європейській філософії. Його система є результатом багаторічної роботи над переробкою основних концепцій філософії з давнини до Нового часу. У науковій спадщині Лейбніца ніби систематизовано все раціональне, що було досягнуто до нього. Уважно вивчивши концепції попередників, Лейбніц був не згодний з багатьма із них. Так, він заперечував декартівський дуалізм, не приймав також тезу Декарта про вроджені ідеї. Крім того, Лейбніц не погоджувався і зі Спінозою щодо його положення про єдину субстанцію, вважаючи, що така позиція означає омертвіння дійсності. На основі критичного розгляду концепції Спінози виникає учіння Лейбніца про монади.

Філософ стверджував, що якби існувала лише одна субстанція, то всі речі були б пасивними. Тому він вважав, що субстанцій існує величезна кількість, оскільки будь-яка річ є субстанцією. Вони (речі або субстанції) є носіями сили, а ці сили – «одиницями» буття, або *монадами* (від грец. – «єдине»). Лейбніц стверджував, що монада – це духовна субстанція, а не матеріальна одиниця буття. Вона є самостійною одиницею, здатною до активності. Діяльність монади філософ доводив через те, що в світі відсутні пасивні речі.

Монадологія Лейбніца спирається на переконання, що світ – це система різноякісних об'єктів, яким притаманні свої унікальні властивості, а не система, де мають місце лише кількісні зміни. У світі немає двох крапель води, схожих між собою. Тому Лейбніц говорить про «множинність субстанцій». Фактично в основі кожної речі лежить своя субстанція, яку він і назвав монадою. Так, у монадології Лейбніца лежить прагнення пояснити різноякісність явищ.

Всесвіт філософ мислив у вигляді велетенського механізму, первинними елементами якого є неподільні й замкнені в собі центри життєвих сил. Як одиниці будови світу монади Лейбніца аналогічні «архе» античних психологів. Однак, на відміну від матеріальних атомів, монада Лейбніца, як вже було сказано вище, являє собою ідеальну одиницю, це духовна субстанція, наділена психічною активністю. Тому досягнути їх ми можемо завдяки розуму, а не

відчуттів. Чуттєві речі, тобто поєднання монад, відрізняються залежно від монад, з яких вони складаються.

Монади перебувають між собою у стані передвизначеної гармонії, яка зумовлює існуючі в світі взаємозв'язки і узгодженість. Оскільки монади – психічні сутності, то до фізичної взаємодії вони не здатні, однак у світі ми спостерігаємо узгоджений порядок. Це означає, що розвиток кожної монади вже першочергово знаходиться у відповідності з розвитком інших монад, а ця відповідність встановлена Богом. Це визначає гармонію в явищах і гармонію між сутністю та явищами.

Душа в теорії Лейбніца – та сама монада, яка відрізняється більш чітким сприйняттям і пам'яттю. Взагалі душа є центральним пунктом філософії мислителя: він бачить сутність природи в сутності свідомості. Істинний світ духовний і складається з одиниць, які нагадують за своєю природою душу. На думку Лейбніца, той, хто осягне сутність душі, зможе розгадати також і світову загадку. На питання про природу духу філософ відповідає так: душа наділена творчою силою. Душа – це енергія, оскільки сприяє творчій діяльності мислення, пульсуванню почуттів, живому диханню вольової напруги, іншими словами, – внутрішній живості свідомості. Монаді притаманне внутрішнє самовизначення, в ній немає «вікон». Так, неможливо ззовні впливати на самовизначення людини, в тому числі, й з боку іншої особи.

Людська душа наділена свідомістю, самосвідомістю і являє собою вищий рівень розвитку монад. Всі монади різні так само, як і душі людей. У змісті душі-монади Лейбніц виділяв *три сфери*:

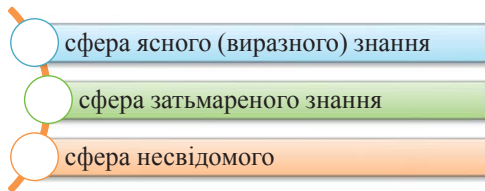

Рис. 2. 7. Зміст душі-монади залежно від ступеня усвідомленості знання

Найнижчий ступінь в душевному житті людини – *idee obscure*: те, що вона представляє, вона не може відрізнити ані від себе, ані від іншого. Несвідому частину душі можна пізнати лише за допомогою інтуїції, а не логічного мислення. Говорячи про існування несвідомих образів, Лейбніц однак не розкривав їхнього значення в діяльності людини, оскільки був переконаний, що людська активність пов'язана переважно з усвідомленими ідеями.

Другий ступінь – відчуття, або затьмарена перцепція: дух, який має в собі нахил до свідомості, може відрізнити одне уявлення від іншого, однак не

відокремлює самого себе від них, а тому не в змозі розпізнати об'єднаних в них частин. Наприклад, бачити зелений колір – означає неясно бачити жовтий і синій.

На третьому ступені ясного уявлення душа наділена своїми змістами так, що шляхом визначення понять може їх повідомити іншим, а також протиставити ним своє «Я». Цю вдосконалену (завдяки її зв'язку з «Я») форму розуміння душевного змісту Лейбніц називає апперцепцією. На його думку, вона є необхідною умовою самосвідомості і наділена здатністю до вищого пізнання.

У філософії Лейбніца вперше в епоху Нового часу було висунуто ідею універсальності розвитку. Оскільки кожна монада наділена активною силою, то вона є джерелом розвитку і руху. Розуміючи світ цілісно, Лейбніц намагався підкреслити динамічний характер всього світу. Доцільно діючі монади утворюють світ, який постійно розвивається і набуває все більш досконалих форм. Це постійне вдосконалення світу досягає свого піку в людському духові, який здатний до пізнання.

З основними ідеями монадології пов'язана і теорія пізнання Лейбніца, яка ґрунтується переважно на раціоналістичних засадах. Однак філософ прагне подолати недоліки як емпіризму (сенсуалізму), так і раціоналізму. Головну тезу сенсуалізму: «Немає нічого в розумі, чого б раніше не було у відчуттях» він доповнює: «... окрім самого розуму». Мислитель визнає існування вроджених здібностей до мислення, проте заперечує твердження Декарта про наявність в розумі вроджених ідей.

Чуттєве пізнання постає в Лейбніца в якості нижчого ступеня пізнання, передумовою пізнання раціонального, оскільки воно не здатне пояснити необхідність і всезагальність у пізнанні істини.

Лейбніц висунув учіння про *дві істини*:

- *істини факту* отримуються в результаті чуттєвого, емпіричного пізнання завдяки взаємодії з одиничними конкретними речами, базуються на досвіді й не доводяться шляхом логічних висновків, а тому припускають можливість існування протилежних істин;
- *істини необхідні (або метафізичні, вічні)* відкриваються завдяки розуму, для їх доведення не потрібні дослідні підтвердження; їхня істинність стверджується лише наявністю положення, яке не суперечить їм; до цих істин належать всі основні положення математики та логіки як наук про всі можливі світи.

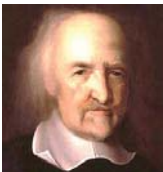
Пізнанню притаманна суб'єктивність, яка, на думку Лейбніца, є результатом активного осягнення матеріалу, а не пасивного його засвоєння. Саме тому всі люди сприймають світ по-різному. Вчений також доводив

відсутність існування первинних і вторинних якостей предметів, адже навіть на початковій стадії пізнання людина не пасивно сприймає сигнали навколишньої дійсності, а обов'язково вносить власні уявлення і свій досвід в образи нових предметів. Активність людського сприйняття не дозволяє розмежувати властивості, притаманні самому предметові (первинні якості), і властивості, надані людиною (вторинні якості). Таким чином, пізнання людини є суб'єктивним внаслідок природної активності, але при цьому не заважає об'єктивності отриманих знань. Хоча наші уявлення можуть відрізнятися одне від одного, але в той же час здатні збігатися між собою, вони все ж дозволяють відображувати головні властивості навколишнього світу і сприяють його пізнаваності.

На питання про співвідношення душі й тіла філософ відповів у дусі *психофізичного паралелізму*: залежність психіки від тілесних впливів – ілюзія. Душа і тіло не залежать одне від одного, функціонують за різними законами, хоча створюється враження, що вони взаємопов'язані. Пояснюється це не законами природи, вважає Лейбніц, а божественною мудрістю. Обидві сутності – душа і тіло – здійснюють роботу автоматично, в силу внутрішнього влаштування. Вони як пара годинників, що показують один і той же час, але рухаються незалежно.

У Лейбніца відсутні систематичні погляди на суспільство, проте в одній із своїх робіт «Теодицея» він розвиває відому теорію оптимізму. Філософ писав, що хоча наш світ є недосконалим, містить багато зла і сповнений недоліків, все ж він найкращий і найдосконаліший з усіх можливих світів.

Наукова думка Т. Гоббса і Дж. Локка в межах сенсуалізму

Послідовником Ф. Бекона став англійський мислитель **Томас Гоббс** (1588-1679), однією з найбільш відомих і фундаментальних праць якого став твір «Левіафан» (1651).

Питання людини завжди перебували в центрі творчості Гоббса, який замислив написати трилогію: «Про тіло», «Про людину», «Про громадянина», але почав створювати її з останньої частини, яку опублікував у 1642 році. Трактат «Про тіло» було видано у 1655 році, а «Про людину» – у 1658 році.

Гоббс скаржився на недолік філософського прогресу в його філософів-попередників і намагався закласти «сім'я» «справжньої» філософії, яка користуватиметься методом, що дозволить уникнути хибних ідей. Акцент цього англійського мислителя на важливості методології в науковому пізнанні наближує його до ідей Ф. Бекона, який виступав проти схоластики.

Гоббса важко віднести до якогось одного філософського напрямку. З одного боку, він дотримувався емпіричного підходу, з іншого – був прихильником математичних доведень. Специфікою його наукових поглядів було головним чином застосування ним методу, запозиченого з фізики Галілео Галілея. Механіка і геометрія, використовувані Галілеєм для аналізу і прогнозування явищ у фізичному світі, були перенесені Гоббсом на дослідження людської діяльності. Філософ вважає, що якщо існує можливість встановлення певних фактів щодо людської природи, то згодом шляхом дедукції можна вивести з них спосіб поведінки людських істот за певних обставин. Оскільки люди є однією з частин фізичного світу, вони можуть і мають бути вивчені, адже їхні пристрасті та схильності можливо піддати аналізу на основі вивчення фізичних дій та їх причин. Основу методу Гоббса становить галілеєвський принцип, що стверджує: все є матерією в русі.

У положеннях філософа відображено його механістичну концепцію. Так, на думку вченого, природа та оточуючий людину світ – це сукупність протяжних тіл. Усі речі та їх зміни відбуваються в результаті руху (механічного переміщення) матеріальних елементів. Рухи тіл зумовлюються поштовхом, внаслідок чого в тілі виникає зусилля, що переходить у рух. Таким самим чином – через рухи та зусилля – Гоббсом пояснюється душевне життя тварин і людей.

У своїх висловлюваннях проти Декарта Томас Гоббс стверджує, що, виходячи з безсумнівно існуючої діяльності мислення, ми маємо право робити висновок про наявність чогось мислячого, але звідси ще не виходить, ніби дещо мисляче саме по собі є думкою (як не можна, наприклад, стверджувати, ніби людина, що прогулюється, є прогулянкою). Мисляча річ, приміром, може бути тілом, її навіть потрібно вважати тілом, оскільки все субстанційно або істинно існуюче має тілесну природу.

Під прицілом уваги вченого перебуває проблема пізнання, яке, на його думку відбувається за допомогою «ідей», джерелом яких постають лише чуттєві сприйняття зовнішнього світу. На відміну від Декарта, філософ вважає, що жодна ідея не може бути вродженою і подібно Бекону відстоює емпіричне тлумачення знання. Таким чином, він приєднується до сенсуалістичної позиції, вважаючи: «не існує в людському розумі жодного поняття, яке не було б породжене першочергово повністю або частково в органах чуття». Тому Гоббс наголошує на прижиттєвому формуванні знань разом із досвідом і стверджує: «Вся наука виходить з відчуттів». Будь-яке раціональне знання складається з поєднання мови та відчуттів, адже судження утворюються в ході поєднання слів, які позначають відчуття, оскільки за відчуттями немає нічого.

При цьому Гоббс наголошує на тому, що побутове пізнання може обмежитися простою констатацією фактів, чого не можна сказати про наукове. Воно потребує всезагальності та необхідності й досягається перш за все математикою (яка, на думку Гоббса, є тотожною науці взагалі). Однак, попри свою любов до точності й дотримання в поглядах раціоналістичних принципів, філософу все ж вдавалося стояти на висхідній емпіричній позиції. Так, математичні істини також досягаються і завдяки безпосередньому чуттєвому досвіду, і за допомогою слів.

Вивчаючи специфіку мовлення, мислитель дотримується знакової концепції мови, згідно з якою будь-яка мова – це результат людської угоди, коли слово є знаком, закріпленим у свідомості людей за певним предметом, явищем або дією та не є точною копією явищ реальної дійсності. Гоббс тлумачить загальне в якості мовного знаку, закріпленого в слові. Будучи прихильником *номіналізму*, Гоббс називає слова іменами, які завжди є умовними і являють собою довільну мірку для будь-якої речі. Коли ці мірки отримують спільне значення для більш-менш авторитетної групи людей, вони стають іменами-знаками.

Філософ відкидав душу як особливу сутність. У світі немає нічого, крім матеріальних тіл, що рухаються за законами механіки. Відповідно і всі психічні явища підкорені цим глобальним законам. Матеріальні речі, впливаючи на організм, викликають відчуття. За законом інерції з відчуттів виникають уявлення (у вигляді ослабленого сліду), що утворюють ланцюги думок, які впливають одна з іншою у тому порядку, в якому змінювалися відчуття.

Про асоціацію було відомо з часів Платона та Аристотеля.

Дивлячись на ліру, згадують того, хто на ній грав (асоціація за суміжністю у Платона).

Аристотель додав ще два види асоціацій – подібність і контраст.

«Слабкий розум не бачить багатозначності слів. Він плутається в них, як птах у сітці, і, чим більше використовує, щоб вирватися, тим більше зав'язне... Для мудрих людей слова суть мірки, якими вони користуються для рахунку, для дурнів же вони повноцінні монети, освячені авторитетом якого-небудь Аристотеля, Цицерона або Фоми...»

Уривок з «Левіафана»

Такий зв'язок згодом отримав назву «асоціації». Для Гоббса у побудові людини діяв тільки один закон – механічного зчеплення психічних елементів за суміжністю. Чуттєві образи складаються за асоціативним принципом у певні утворення, на основі чого виникають

поняття і взагалі будь-яка вища форма в житті уявлень. Подібне бачення Гоббсом душевної дійсності підводить її до відповідності з передумовами математичних природничих наук, що зведені до безпосередньо очевидних висновків і являє собою не психологічне пояснення, а логічний висновок, що стосується фактів свідомості.

У душевному житті філософ розрізняв три вроджені стани: тяжіння (задоволення, любов, бажання) і відштовхування (біль, відрaza, страх). Їхня взаємодія та взаємодія ідей афектів, що виникають з них шляхом асоціацій, визначається врешті-решт силами могутності й честі, тобто самозбереженням.

Приміром, Декарт, Спіноза і Лейбніц приймали асоціації за один з основних психічних феноменів, однак вважали їх нижчою формою пізнання порівняно з мисленням та волею. Гоббс першим надав асоціації силу універсального закону психології, якому безостаточно підкорені як абстрактне раціональне пізнання, так і довільна дія.

Пояснення Гоббсом оточуючого світу, виходячи з механістичних засад, стикалися з певними труднощами, зокрема у питанні про джерело руху. У своїх наукових працях філософ оголошує Бога джерелом першочергового руху, а наступні рухи речей, на думку Гоббса, відбуваються абсолютно незалежно від Бога. Доктрина Гоббса, яка стверджувала, що все є рушійною матерією (або матерією в русі) називається *механістичним матеріалізмом*, який, до того ж, піднімає ряд проблем:

- розуміння людини,
- питання про свободу волі.

Розглядаючи життєдіяльність людини, він мислить її як механічний процес, в якому «серце – це пружина, нерви – нитки, суглоби – колеса, що запускають в рух машину людського тіла». Як вже було сказано вище, вся людська психіка пояснюється ним на основі повного механіцизму.

Питання про свободу волі Гоббс вирішує так: якщо все є матерія, і вона рухається шляхами, які передбачували й неминучі, то все, що відбувається, є причинно обумовленим. Як і все в світі, людські істоти – частина причинної системи. Однак свободу людини не можна розтлумачити як свободу від причинної необхідності. Гоббс стверджує: якщо людина хоче щось – це означає, що вона прагне до того, що хоче. Якщо її рух до джерела хотіння буде без перешкод, тоді людина діє вільно. Якщо ж її рух чимось затримується, то людина не здатна діяти вільно. Ці зовнішні перепони й становлять сутність обмеження людської свободи. Однак якщо людина не може отримати або зробити те, що хоче, внаслідок того, що притаманно їй (наприклад, не може перестрибнути через огорожу через фізичну нездатність стрибнути високо), тоді це не є обмеженням свободи людини, а є просто її природним недоліком.

Як і Спіноза, Гоббс заперечував свободу волі, вважаючи, що свобода не суперечить необхідності. Він порівнював поведінку людини з рікою, води якої рухаються вільно і разом з тим необхідно по своєму руслу. Таке саме поєднання свободи й необхідності Гоббс відзначав і в людських вчинках. Оскільки поведінка людини детермінована зовнішніми причинами, вона завжди є

необхідною, але в межах цієї необхідності людина вільна у виборі своєї поведінки. Воля є похідною від двох основних мотивів людської поведінки – прагнення і відразу. Одна і та сама річ може викликати в людині то потяг, то відразу, то бажання діяти, то бажання уникнути цієї дії. В сучасній термінології ми б назвали цей стан *боротьбою мотивів*, Гоббс назвав його розмірковуванням.

Філософ наголошував на ролі особистості в суспільному житті. У «Левіафані» він піддав опису «природний стан» людей, які природно мало відрізняються одне від одного за своїми здібностями. Більше того, природа і людська істота самі по собі не є ані добрими, ані злими. У природному стані кожний індивід реалізує природне право зберегти своє життя та уникнути смерті.

Щастя цього життя полягає в постійному успіху щодо здійснення бажань. Однак це щастя ніколи не буває спокійним задоволенням, адже життя не існує без бажань та почуттів. Наш природний стан є таким, що, рухаючись до того, чого бажаємо, ми зіштовхуємося з іншими, такими самими, як ми. Людські стоти, прагнучи безпеки та миру, постійно втягнуті у конфлікт з іншими. У природному стані люди керуються лише природними законами самозбереження. Тут кожен має право на все, охоплене силою. Такий стан Гоббс називає «війною кожного з кожним», коли «людина людині вовк». Вихід з такого нещасливого стану філософ бачить у створенні держави, коли кожен має делегувати свою частину першочергової свободи суверену, який в обмін на мир необмежено володарює, підкорюючись, при цьому, божественним законам.

Спробу поглибити і дедалі конкретизувати емпіричну методологію здійснив видатний англійський філософ–матеріаліст **Джон Локк** (1632–1704) у працях «Дослід про людське розуміння» (1690), «Два трактати про державне правління» (1690), «Думки про виховання» (1693), «Розумність християнства» (1695) та ін.

Надвичайно цікавим і доволі полемічним виявився філософський твір Локка «Дослід про людське розуміння». Трактат починає критика вчення про вроджені ідеї, де мислитель доводить неможливість існування вроджених ідей ані в теоретичному мисленні, ані в моральних переконаннях. Він розуміє психіку, свідомість людини при народженні «чистою дошкою».

Майже на початку свого «Дослід» філософ говорить: «Я не буду авантажувати себе дослідженням, у чому полягає сутність душі, або, які рухи наших духів життя... призводять до відчуттів... або уявлень... Це спекуляція...

Для поставленої мною задачі достатньо розглянути різні здібності людини в їх застосуванні до тих предметів, з якими вони мають справу».

У наступних розділах своєї праці Локк формує душевне життя з простих складових частин і перетворює відкрити Декартом загальну духовність «Я» в емпіричне багатство змістів свідомості. Вчений дотримується думки про те, що з розкладанням складних сукупностей свідомості на елементи можна оцінити також пізнавальне значення уявлень. На думку мислителя, весь зміст нашої свідомості складають *ідеї*, які є результатом нашого досвіду, тобто вони існують у свідомості не з народження, а набуті прижиттєво. Якби вони існували заздалегідь, то були б відомі як дитині, так і ідіоту. Ідея Бога теж не є вродженою, оскільки існує різниця у віросповіданні різних народів.

Концепція знання Локка базується на сенсуалістичних принципах: «у розумі немає нічого, чого не було б у відчуттях». Усе людське знання (ідеї) походить з досвіду:

Ідея у Локка – це елемент будь-якого знання, у тому числі, й відчуття. Приклади ідей: «твердість», «мислення», «фрук», «людина», «військо» та ін.

Рис. 2. 8. Види досвіду за Дж. Локком

За Локком, є два види досвіду: зовнішній (або відчуття) і внутрішній, або рефлексія. Джерелом зовнішнього досвіду є *об'єкти відчуттів* (те, що ми називаємо чуттєвими якостями: ідеї жовтого, білого, гарячого тощо). Джерелом внутрішнього досвіду є так звана *рефлексія (reflexion)* – це ідеї, які ми не змогли б отримати із зовнішніх речей (внутрішнє сприйняття дій нашого розуму, коли він опрацьовує набуті ним ідеї: ідеї «сприйняття», «мислення», «сумніву», «віри», «роздуму», «пізнання», «бажання» тощо). Терміном *reflexion* Локк позначає не лише сприйнятливість свідомості до своїх власних проявів, але переважно й саму діяльність, оскільки вона сама спрямована на зміст уявлень (наприклад, утримання в пам'яті або порівняння).

Отже, як зазначає Ю. Б. Гіппенрейтер, Локка можна вважати ідейним батьком інтроспекції, хоча його підґрунтя містилося також у тезі Декарта про безпосереднє досягнення думок. Так, англійський філософ стверджує: розум може займатися набутими ідеями і в той же час рефлексувати свою діяльність. Тим самим філософом обґрунтовується метод вивчення власної психічної

діяльності – метод «внутрішнього сприйняття», «інтроспекції», який тривалий час вважався у психології єдиним методом пізнання власної душевної діяльності. Саме звідси походить визначення свідомості: «свідомість є сприйняття того, що відбувається у людини в її власному розумі». Жодного іншого доступу до цього замкненого світу немає: «Якщо я мислю, але про це не знаю, ніхто інший не може знати цього». Локк також зазначає, що рефлексія передбачає достатній рівень зрілості суб'єкта. Так, у дітей рефлексії майже немає, вони зайняті переважно пізнанням зовнішнього світу. Вона може не розвинути в дорослого, якщо він не виявить здатності до міркування над самим собою і не скерує на свої внутрішні процеси спеціальну увагу.

Локк по-своєму уявляв систему психічних процесів та їх функції. Так, першочергово розум пасивний, але як тільки перед очима з'явиться об'єкт, відчуття його властивостей автоматично виникають у свідомості. Відбудеться це, правда, за однієї умови: якщо цей вплив буде досить сильним для того, щоб викликати відчуття (Локк описує тут явище, яке потім буде інтенсивно вивчатися у психології і отримує назву «порогів» сприйняття). Пам'ять – більш активний психічний процес, адже це здатність довільно викликати певні ідеї, які збереглися у нашій свідомості завдяки частому повторенню або власній силі враження. Локк зазначає, що краще закарбовується емоційно небайдужа ідея. Нарешті, мислення – найбільш активна діяльність нашого розуму, що складається з таких операцій як порівняння, узагальнення, абстрагування.

У результаті цих операцій *прості ідеї* як елементи наших знань перетворюються на складні. *Складні ідеї* є результатом роботи розуму, після якої утворюються ідеї, наприклад, субстанції, ідеї відношення і т.д. Поділ Локком ідей на прості та складні дозволяє побачити приклад застосування аналітичного і синтетичного методів. Шляхом аналізу утворюються прості ідеї. Синтетична діяльність, в якій проявляється активність людського розуму, спрямована на об'єднання простих ідей у складні.

Джон Локк як емпірик вважав, що все можна пізнати за допомогою спостереження і набуття безпосереднього досвіду. Філософ намагається дати відповідь на питання: звідки береться знання? На його думку, поява всіх ідей (нових знань) зумовлюється навчанням і звичкою. Якщо прості ідеї утворюються на ґрунті безпосереднього чуттєвого досвіду, то складні з'являються завдяки створеним мозком нових комбінацій. На основі подібних міркувань виникає *теорія асоціації* – концепція, згідно з якою складні ідеї утворюються шляхом поєднання або асоціації простих ідей. Власне, асоціація – це те, що сучасні психологи називають навчанням.

З точки зору Локка, свідомість людини працює у повній відповідності із законами фізики. Елементами психіки, своєрідними психічними атомами є

прості ідеї, з поєднань яких утворюється все розмаїття знань. Створення теорії асоціацій можна вважати важливим етапом на шляху розвитку уявлень про характер діяльності як психіки, так і тіла – за аналогією роботи машини.

Ідеї відчуттів є матеріалом, який забезпечують органи чуття та основою наших знань про світ. Локк розподіляє їх на два класи: на ідеї первинних і вторинних якостей.

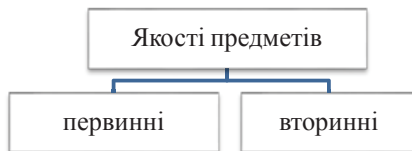

Рис. 2. 9. Якості предметів і речей за Дж. Локком

Ідеї первинних якостей існують незалежно від нашого сприйняття (фігура, рух, протяжність та ін.) і є копіями самих цих якостей.

Ідеї вторинних якостей наявні лише у нашому сприйнятті, не притаманні об'єкту самому по собі (колір, запах, смак, звук та ін.).

Сенсуалістична теорія знайшла своє відображення і в локківській теорії виховання. За Локком, якщо людина не може отримати в суспільстві необхідні враження та ідеї, це означає, що варто змінювати суспільні умови. У роботах з педагогіки він розвинув ідеї формування фізично сильної та духовно цільної людини, яка отримує корисні для суспільства знання. Локк стверджував, що добро – це те, що дає тривале задоволення і зменшує страждання. У цьому, на думку філософа, і полягає щастя людини. У той же час Локк підкреслює, що моральне добро – це добровільне підкорення людської волі суспільним і природним законам, які залежать від божественної волі – істинної основи моралі. Гармонія між особистими та суспільними інтересами – у добродесній поведінці.

Наукова діяльність Локка позначилася на інтелектуальній думці Заходу як за життя філософа, так і в наступні періоди. Під впливом його філософії формувалися погляди французьких матеріалістів. Міркування Локка сприяли розвитку асоціативної психології та вплинули на провідні педагогічні ідеї XVIII-XIX століть.

5. ПСИХОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ЕПОХИ ПРОСВІТНИЦТВА

Епоха Просвітництва: характеристика, специфіка наукових поглядів

На зміну ідеям етапу розвитку психології в рамках філософських вчень про свідомість приходить період, який в науці називається епохою Просвітництва. У XVIII ст., як і в попередньому, у Західній Європі відбувалося подальше укріплення капіталістичних відносин. Індустріальна революція сприяла перетворенню Англії на могутню державу. Глибокі політично-економічні зміни привели до революції у Франції (1789). Відбувалося руйнування феодальних підвалів у Німеччині. Поступового розповсюдження і зміцнення набував рух, названий Просвітництвом.

Серйозні трансформації стосуються також ідеологічної сфери. Теологія зрештою відступає, а на її зміну приходить «природна релігія», яка виводиться з людської природи і не потребує опору на догми. Теїзм як єдиновладність церковної ідеології змінюється *деїзмом*, що стверджував, ніби Бог створив природу, але не втручається в її подальший розвиток, який відбувається за природними законами. Виникає й шириться суспільний рух, який отримав назву Просвітництво, мета якого полягає в тому, щоб силою пізнання просвітити все існуюче. Мислителі, які представляли цю течію, стверджували, що причина всіх людських лих і страждань – неосвіченість і релігійний фанатизм. Тому головними засобами для оздоровлення суспільства та позбавлення його від усіх лих є рішуча боротьба із забобонами, повернення до справжньої, здорової природи людини, ствердження наукового знання, що спирається на досвід і розум.

Період Просвітництва характеризують:

- ✓ віра в людський розум;
- ✓ розвиток природничо-наукового знання;
- ✓ виголошення ідей «природного права», що визнає рівність людей;
- ✓ ствердження важливої ролі виховання.

Епоха Просвітництва відзначається розквітом наукової думки. Відтепер наука не береться за обслуговування богослов'я, а стає необхідним засобом пізнання природи. Вона поступово перетворюється на самостійну сферу діяльності, відображенням чого стало створення в багатьох європейських країнах наукових академій.

Головним ідеалом століття Просвітництва є вільна і самостійна особистість, наділена здоровим розумом. Основною ідеєю цього часу стає філософія здорового глузду, яка, на відміну від теологічного вчення,

стверджувала право та обов'язок людини мислити самостійно, апелюючи до власного досвіду та розуму, не озираючись на будь-які догматичні релігійні приписи.

Особливий вплив на наукову думку XVIII ст. здійснило вчення *Ісаака Ньютона (1642-1727)*, творця класичної фізики і нового наукового світогляду.

У роботі Ньютона «Математичні начала натуральної філософії» сформульовані основні «правила філософського міркування»:

1. «Не слід припускати причин більше, ніж достатньо для пояснення видимих природних явищ» (це принцип економії мислення, аналогічний «бритві Оккама»).
2. «Одні і ті самі явища ми маємо, наскільки це можливо, пояснити тими самими причинами...» (наприклад, світло в кімнаті й світло від Сонця).
3. «Оскільки ми дізнаємося про властивості тіл в ході експериментів, ми повинні вважати універсальними всі ті властивості, які в досліджах мають стійкий характер...» (до фундаментальних властивостей об'єктивно існуючих тіл відносяться твердість, рухливість, сила інерції тощо).
4. Основою формування наукових суджень виступає індуктивний метод, на відміну від «уявлюваних ідей» («Гіпотез не вигадую»).

Розвиток психології у XVIII ст. пов'язаний більшою мірою не з раціоналізмом, а з сенсуалізмом, який, починаючи з концепції Локка, набував все більшого значення не лише для пояснення процесів пізнання, а й для загальної характеристики особистісних якостей, здібностей і поведінки людини.

Умовно можна виокремити три лінії розвитку емпіричної психології свідомості, які певним чином пов'язані з особливостями філософської культури у тих чи інших країнах. В Англії, Франції та Німеччині розроблялися фактично різні проблеми психології як науки про свідомість.

В Англії набуло особливого поширення і розвитку вчення про асоціації Дж. Локка, що сприяло появі в середині XVIII ст. першої власне психологічної школи – *асоціативної*. Це було надзвичайно важливим досягненням для психології, адже асоціанізм вплинув на виокремлення психології в самостійну, а потім і в експериментальну науку.

Особливо яскраво просвітницькі ідеї сповідувалися у Франції напередодні Великої Французької революції. Значне місце у філософсько-психологічній думці епохи Просвітництва у другій чверті XVIII ст. посідають наукові погляди французьких просвітників, до кола яких можна віднести всіх прогресивно мислячих людей: філософів, юристів, природознавців та ін.

Просвітники не лише виступали з критикою феодального ладу та його культури, а вимагали встановлення нових, прогресивних суспільних порядків, захисту народних мас. Вірячи у високе покликання людини та її розум (у цьому виявляється продовження гуманістичних традицій епохи Відродження), прогресивні люди того часу відстоювали право населення на освіту і культуру.

Просвітники об'єдналися під час створення 35-томної «Енциклопедії або Тлумачного словника науки, мистецтва і ремесел» (початок роботи – 1751 р.) під редагуванням Дені Дідро та Жана Д'Аламбера. Енциклопедія висвітлювала новітні досягнення людського знання. У формуванні цього просвітницького довідкового видання брали участь Вольтер, Гельвецій, Кондільяк, Руссо та ін., тому їх також називають енциклопедистами. Причому в енциклопедії з матеріалістичних позицій викладалися й питання психології.

Яскравим представником французького Просвітництва був письменник і філософ *Вольтер (Франсуа-Марі-Аруе) (1694–1778)*. Головним завданням його філософії було розвінчування релігійної догматики, що культивує брехню, фанатизм, неуцтво, неосвіченість і перешкоджає людям будувати щасливе життя. Досліджуючи природу, Вольтер виявляє позицію послідовника Ньютона. Він відстоював ідею загальної закономірності природи, а також наголошував на перевазі принципу причинної обумовленості її явищ перед принципом доцільності.

Вольтера також цікавила проблема пізнання, у вивченні якої мислитель виходить як із сенсуалістичних, так і з раціоналістичних позицій. Вихідною для нього була теза про походження всіх знань з відчуттів. Однак одночасно Вольтер стверджував існування ще й абсолютного знання – логіко-математичного, і знання, яке стосується моралі.

Філософ обґрунтував також ідею рівності людей, причому рівність ним розумілася передусім як рівність політична, або рівність усіх перед правом і законом.

Як уже було сказано вище, однією з характерних особливостей епохи Просвітництва був прогрес природничо-наукового знання. Відтак матеріалістичні погляди мислителів цього періоду мали благодатний ґрунт для свого розвитку. Так, матеріалістичний напрям у філософії французького Просвітництва представляють *Жюльєн Офре де Ламетрі (1709-1751)*, *Дені Дідро (1713-1784)*, *Клод Адріан Гельвецій (1715-1771)*, *Поль Анрі Гольбах (1723-1789)* та ін. Незважаючи на відмінність філософських поглядів названих вище вчених, їхньому матеріалізму притаманно дещо спільне.

Особливості матеріалізму французьких мислителів XVIII ст.:

- ✓ механістичний, тобто всі форми руху матерії пояснювалися законами механіки, що відповідало духу епохи Просвітництва, оскільки однією з найбільш розвинених наук вважалася механіка;
- ✓ метафізичний характер: предмети і явища розглядалися поза їхнім внутрішнім зв'язком і розвитком без урахування внутрішніх суперечностей як джерела саморуху. Розвиток не розумівся в органічній єдності безперервності й стрибкоподібності. Але вже Дідро спробував подолати механіцизм та метафізичність у розумінні розвитку;
- ✓ прихильність до сенсуалізму: відчуття вважалися вихідним джерелом пізнання, але велике значення має робота розуму (мислення), які взаємозв'язані між собою;
- ✓ критика релігії: на основі аналізу особливостей релігійної віри було зроблено висновок, що релігія не сприяє пізнанню справжніх істин, а вводить людей в оману тощо.

Дідро стверджував, що й нерухоме у просторі тіло перебуває в русі, тобто розвивається і змінюється. Відстоював ідею саморуху матерії, намагаючись пояснити це явище внутрішньою суперечливістю матерії. Обгрунтував ідею безперервності розвитку та змін щодо всієї природи, зокрема й людини. Висловив думку про єдність матерії та свідомості.

Отже, матеріалістичні погляди французьких філософів-просвітників сприяли боротьбі з пережитками феодалізму та релігійних уявлень, утвердженню гуманістичних принципів, вирішенню різноманітних проблем людини як філософського, так і практичного характеру.

Незважаючи на домінування у XVIII ст. механістичного світогляду, в науці зароджуються ідеї принципу *історизму*. Суспільне життя починає розумітися у вигляді закономірного, однак уже не механічного, а історичного процесу. Виникають перші концепції, які пов'язують психіку з культурним або географічним середовищем.

Італійський мислитель *Джамбатіста Віко (1665-1744)* у своїй роботі «Підстави нової науки про загальну природу речей» (1725) зазначав: кожне суспільство проходить у своєму розвитку послідовно через три епохи – богів, героїв і людей, що позначається на психологічних якостях людей. Так, поступово з розвитком політичного життя й торгівлі виникає логічне мислення. Незважаючи на фантастичність зображення картини розвитку суспільства, новаторським був підхід до соціальних явищ з точки зору їх закономірної еволюції. Тепер вважалось, що розвиток зумовлений власними внутрішніми причинами, а не справою випадку чи передбачення божества. Віко також одним із перших висловив ідею про існування народного духу як надіндивідуальної

психічної структури, що обумовлює психологічні особливості конкретної нації. Стверджуючи пріоритет духовних сил суспільства, що історично розвиваються стосовно діяльності окремої особистості, Віко виокремив новий аспект у проблемі детермінації психічного.

Багато французьких і німецьких науковців XVIII ст. додали цій проблемі першорядного значення. Французький мислитель *Шарль Луї де Монтескьє (1689-1755)* написав книгу «Про дух законів» (1748), в якій, всупереч вченню про божественне визначення стверджувалося, що людьми правлять закони, залежні від умов життя суспільства, насамперед географічних. Важлива роль приділялася також етнічним особливостям населення та народному характеру.

Французький мислитель *Марі Жан Антуан Ніколя Кондорсе (1743-1794)* в «Ескізі історичної картини прогресу людського розуму» (1794) показав історичний розвиток у вигляді нескінченного прогресу, обумовленого як зовнішньою природою, культурними досягненнями (відкриттями, винаходами), так і взаємодією людей. Він не заперечував ролі внутрішніх спонукань людини, але двигуном історії, на його думку, є не окремі особистості, а маси.

Німецький філософ *Йоган Готфрід Гердер (1744-1803)* у 4-томнику «Ідеї філософії історії людства» (1789-1791) наголошував на тому, що зміни суспільних явищ відбуваються закономірно і є необхідними ступенями в загальному становленні життя народу. У праці «Про походження мови» (1770) мислитель спробував розвинути історичний погляд на мовну творчість і разом із тим пов'язати її з психологією мислення. На його думку, не клімат, а мова визначає етнічну своєрідність нації, що проявляється в народній поезії.

В описаних вище теоріях зміст свідомості вперше пов'язується з новими факторами, а закони психіки виводяться із зовнішньої, соціальної або природної ситуації розвитку людини. Дана тенденція сприяла орієнтації науки на вивчення свідомості, спираючись не лише на інтроспекцію, а на розробку нових методів об'єктивного дослідження і нових напрямів психології – етнопсихологію, соціальну й диференціальну психологію.

У німецькій психології провідними залишилися ідеї раціоналізму і ствердження активного характеру всіх пізнавальних процесів, пов'язаного з вродженою активністю душі. До того ж, широкого розповсюдження набув і сам термін «психологія», який став загальновідомим в Європі після виходу книг німецького психолога *Христіана фон Вольфа «Емпірична психологія» (1732)* і «Рациональна психологія» (1734).

Зародження та становлення асоціативної психології в Англії

Асоціанізм (або асоціативна психологія) з'явився як самостійний напрям у XVIII ст. Теоретико-пізнавальний напрям асоціативної психології мав на меті пошук правильностей у поєднаннях уявлень (адже нині всім уже було зрозуміло, що, наприклад, уява, здатна

Термін «асоціанізм» був введений Локком, а саме поняття використовувалося ще Аристотелем, який розробив і перші закони асоціацій.

Потім, вже у Новий час, дане поняття повернулося до психології, однак асоціації Декарт і Лейбніц трактували, на відміну від Аристотеля, не стільки як механізми переробки інформації, скільки як феномени, що заважають істинному розумінню речей.

приймати, пов'язувати і взагалі видозмінювати уявлення, діє таким чином завжди однаково). Світоспоглядання у XVIII ст. переспрямувалося від понять до законів, і ця обставина відобразилася на психологічній науці. Тепер, коли істинно сущими вважалися не метафізичні субстанції, а закономірна одноманітність процесів, наука, що пояснювала душевне життя, змушена була замінити загальні поняття пов'язаністю і правильністю душевних явищ.

Асоціанізм заклав основу для виокремлення психології в самостійну, незалежну від філософії науку, що має власний предмет і тезаурус. У руслі асоціанізму змінилася і орієнтація психології з філософської на природничо-наукову методологію, а також почалися пошуки об'єктивного методу дослідження і становлення експериментальної психології.

Деякі питання асоціативної психології розроблялися в працях Бонне, Берклі, Юма, однак поява асоціанізму як психологічної школи, пов'язана з ім'ям *Девіда Гартлі (1705-1757)*, який побудував на механізмі асоціативної переробки свою психологічну теорію.

Проте висвітлення філософсько-психологічних уявлень з позиції асоціанізму почнемо з аналізу вчення **Джорджа Берклі (1685-1753)**, оскільки саме він стоїть у витоків асоціативної психології. Цей англо-ірландський філософ та єпископ повністю погоджувався з тезою Локка, що всі наші знання про світ утворюються з досвіду, але заперечував виокремлення первинних і вторинних якостей. У «Трактаті про начала людського знання» (1910) Берклі стверджує, що первинні якості не відрізняються від вторинних, вони всі знаходяться в людському розумі. Іншим словами, на думку Берклі, всі якості є *вторинними*. Знання – надбання людини в процесі набуття нею досвіду, тобто весь процес пізнання залежний від того, хто сприймає світ.

Якщо у Локка ідеї відображали все ж деякі об'єктивні властивості предметів навколишнього світу (відчуття), то у Берклі ідеї (відчуття) є певною самодостатньою реальністю, тільки й відомою суб'єктові свідомості. Адже критерієм істини у Берклі так само, як і у Декарта, вважається ясність і виразність чуттєвого сприйняття людини, її відчуттів. Звідси його відомі фрази: «Бути – означає бути у сприйнятті», «Річ – це комплекс відчуттів».

Світ за Берклі – не більш, ніж певне суб'єктивне, психічне явище. Нам недоступні істинні характеристики зовнішнього світу, оскільки все, що ми про нього знаємо – це наші сприйняття. Немає відчуттів – немає нічого. Поза відчуттями не може існувати колір. Так само поза відчуттями форми або руху не існує ані форма, ані рух.

Пояснюючи, чому різні суб'єкти сприймають однаково одні і ті ж зовнішні об'єкти, Берклі звертається до особливого Божественного розуму, «Вічного Духу».

Вічний Дух своїм впливом на душі людей викликає в них появу сприймань, є джерелом їхньої стійкості, впорядкованості та пов'язаності.

Берклі не стверджував, що реальні фізичні об'єкти існують лише в той час, коли їх хтось сприймає. Його позиція полягає в тому, що оскільки весь досвід людини існує в неї всередині та невіддільний від відчуттів, то у людей відсутній надійний доступ до об'єктивних характеристик предметів зовнішнього світу. Ми можемо з достовірністю покладатися лише на власні відчуття.

Процес пізнання Берклі пояснював з використанням теорії асоціацій. На його думку, людські знання являють собою переважно поєднання окремих психічних елементів, простих ідей. Іншими словами, складні уявлення – це комбінації ряду простих ідей, які виникають завдяки органам чуття.

У своїй роботі «Досвід нової теорії зору» (1709) Берклі досліджує питання, яке й досі цікавить психологів: яким чином людина сприймає просторові характеристики наочних об'єктів? До Берклі вважалося, що око «безпосередньо» бачить глибину, відчуваючи кути, що утворюються променями світла в апараті ока. Берклі вважає, що це абсолютно не відповідає реальності (приміром, дослідження незрячих, що почали бачити, показали, що вони не бачать «безпосередньо», що їх ще треба вчити бачити). Берклі робить цікавий висновок: «Я знаю з очевидністю, що відстань сама собою не сприймається, що, відповідно, вона має сприйматися за допомогою іншої ідеї, що сприймається безпосередньо...». Такими опосередкованими ідеями є, по-перше, відчуття від повороту очей та інші м'язові відчуття, які виникають, наприклад, під час переміщення до певного об'єкта; по-друге, ступінь ясності об'єктів та ін. Зв'язок між ідеєю відстані й даними опосередкованими ідеями

утворюється в досвіді. Однак цей зв'язок виникає лише при тимчасовому узгодженні двох різних ідей. А такий, утворений лише в індивідуальному досвіді зв'язок між ідеями, називається асоціацію.

Так, Берклі використовує ідею асоціації для пояснення так званого глибинного зору. Загалом проблема сприйняття простору стосується трьох вимірів: розміру, форми та глибини. Філософ досліджує те, яким чином ми бачимо світ тривимірним, а не пласким, тобто, як сприймаємо третій вимір (глибину), якщо людське око здатне до двовимірного сприйняття (розміру і форми). З його точки зору, ми сприймаємо тривимірні зображення завдяки попередньому досвіду, проводячи асоціації даного відчуття з м'язовими відчуттями та іншими зоровими відчуттями, які ми колись мали, розглядаючи предмет з різних відстаней. Отже, тривимірне сприйняття об'єкта, за Берклі, є не елементарним, а багатоплановим та асоціативним, яке засвоюється нами у процесі навчіння (так, діти спочатку не здатні бачити світ у трьох вимірах, а сприймають його пласким).

Отже, Берклі стоїть у витоків власне асоціативної психології, намагаючись пояснити явище зорового сприйняття простору через механізм асоціації. Але невдовзі асоціація стане пояснювальним принципом усіх пізнавальних процесів.

Девід Юм (1711-1776) – відомий шотландський філософ та історик. З одного боку, він абсолютизував ідею емпіризму, довівши її до логічної межі й заперечивши силу людського розуму. Юм стверджував, що природа сильніша за людський розум і що «людина-філософ» має поступитися «людині-природі». З іншого боку, він вважав, що питання про те, чи існують фізичні об'єкти незалежно від нас, є теоретично невирішуваним – людина не може пізнати світ, що знаходиться поза її свідомістю. Таким чином, Юм є родоначальником агностицизму (учіння про непізнаваність світу).

Філософ погоджувався з уявленням Локка про поєднання простих ідей у складні, проте істотно переглянув його асоціативну теорію. Він також розділяв думку Берклі про те, що матеріальний світ не може існувати для індивіда доти, доки він не є доступним для спостереження. З точки зору Берклі, Бог постійно сприймає світ і тим самим постає в якості гаранта стабільності та постійності фізичних предметів. Юм же задає наступне питання: що буде, якщо прибрати ідею Бога з цієї картини? На думку Юма, у такому випадку у нас немає жодної можливості знати, чи існує щось поза нашою свідомістю? Якщо всі знання про зовнішній світ базуються лише на наших уявленнях, а отже є опосередкованими, то ми не можемо вневнено стверджувати, чи існує

насправді зовнішній світ, чи ні. Можливо, існує, а можливо – ні; проте у нас немає підстав стверджувати щось напевно.

У праці «Трактат про людську природу» (1739-1740) Юм говорить про необхідність застосування експериментального методу щодо вивчення людської природи. Тільки пізнавши й пояснивши «велич і силу людського розуму», можна досягти прогресу в усіх інших галузях знання.

Юм сподівався, що наука про людину може бути точною, якщо, вивчаючи ряд явищ, звести їх до певного загального принципу, цей загальний принцип разом із іншим загальним принципом до ще більш загального і більш простого, допоки справа не дійде до декількох найпростіших принципів в основі системи наук про людину. Така дослідницька установка Юма сприяла вбудові ним стрункої структури свідомості.

Так, зміст людського розуму, за Юмом, утворюють:

Рис. 2. 10. Перцепції (сприйняття) людського розуму за Д. Юмом

В основі розрізнення перцепцій людського розуму покладено 2 критерії:

- сила та яскравість, з якими враження та ідеї надходять до розуму людини;
- порядок і послідовність їх виникнення.

Сприйняття, «які надходять до свідомості з найбільшою силою», відносяться Юмом до *вражень* (відчуття, афекти, емоції). *Ідеї* – «це слабкі зразки цих вражень у мисленні та міркуванні». Тобто Юм не бачить суттєвої відмінності між відчуваннями та мисленням, наголошуючи лише на ступені їх інтенсивності.

До того ж, первинним елементом психічного досвіду є враження, ідея – вторинна і залежить від першого: «... прості враження завжди передують відповідним ідеям і ніколи не виникають у зворотному порядку. Щоб наділити дитину ідеєю червоного чи оранжевого кольору, солодкого чи гіркого смаку, я пропоную їй ці / враження, а не вдаюся до абсурдної спроби викликати в дитини враження, збуджуючи ідеї...». У цьому твердженні проявляється сенсуалізм Юма, заперечення концепції вроджених ідей.

Пам'ять, за Юмом, оперує більш живими ідеями (які мають ще деякі властивості враження), уява ж працює з більш «бідними» копіями вражень.

Всі сприймання (враження та ідеї) Юм також поділяє на:

Рис. 2. 11. Види сприймань (вражень та ідей) за Д. Юмом

Прості сприйняття – це ті, які не припускають ані розрізнення, ані розподілу. *Складні* – протилежні простим, і в них можуть бути розрізнені частини.

Складні сприймання є різними комбінаціями *простих*. В основі комбінування простих перцепцій лежать принципи асоціації, що нагадують ньютонівську силу тяжіння, згідно з якою «одна ідея природно викликає іншу».

Отже, поєднання простих ідей у складні відбувається, головним чином, за допомогою асоціації.

Юм пише: «Існує принцип поєднання різних думок або ідей нашого розуму, і при своїй появі у пам'яті або уяві вони викликають одне одного до відомої міри методично й регулярно. Навіть у фантастичних і незрозумілих мареннях, навіть у сновидіннях перебіг нашої уяви не був абсолютно довільним, тут існував певний зв'язок між різними ідеями, що слідували одна за одною». Це – надзвичайно важлива думка. Юм абсолютно переконаний у наявності певних загальних закономірностей роботи свідомості, тих самих «простих принципів», на основі яких він намагався побудувати свою науку про людину за аналогією з науками про природу. І одним з ключових принципів роботи свідомості є принцип асоціації. Юм виокремлює умови, при яких утворюються асоціації

- схожості (або подібності),
- суміжності в часі та просторі,
- причини й дії.

Наприклад, чим більш схожі враження (ідеї) одна з одною, чим більш близькими вони є у просторі та часі, тим із більшою імовірністю між ними утвориться асоціативний зв'язок. Зв'язок за принципом причинності, на думку філософа, не більше, ніж продукт віри в те, що за одним враженням (є причиною) з'явиться інше (є наслідком). Крім того, Юм доводив, що на основі одного сприйняття, без досвіду, неможливо скласти картину світу і тим більше діяти в ньому. Так, спостерігаючи за водою, можна сказати про її колір, швидкість течії, однак не можна припустити, що в ній можна потонути або пливати на плоту. Жоден об'єкт не проявляє при чуттєвому сприйнятті ні причин, ні дій. Лише досвід розкриває ці зв'язки, і людина, звикнувши

спостерігати за даними явищами в певній послідовності, починає думати, що одне явище є причиною іншого. Однак будь-який досвід людини обмежений і наше передбачення може бути ймовірним, але не істинним.

Нарешті, Юм поділяє *враження* на:

Рис. 2. 12. Види вражень за Д. Юмом

Враження відчуття походять з невідомих причини, *другі* мають витокami ідеї. Для пояснення відмінності між ними Юм використовував такий приклад: «Припустимо, у людини виникає певне враження з невідомих причин – відчуття тепла або голоду. Розум «знімає копію» з цих вражень і виникає ідея задоволення або страждання. Ці ідеї відтворюють нові враження, але вже враження рефлексії – бажання, надію, страх, які, в свою чергу, можуть ставати «копіями» в ідеях рефлексії. Таким чином, ідеї рефлексії і враження рефлексії набуваються після виникнення у свідомості ідей відчуття».

Душа, за Юмом, є дещо схожою на театр, «в якому виступають одне за одним різні сприйняття; вони приходять, повертаються, зникають і змішуються одне з одним у нескінченно різноманітних положеннях і обрисах».

Попри те, що і Берклі, і Юм розглядали асоціацію в якості важливого принципу функціонування свідомості, засновником даного напрямку в Англії вважається саме Гартлі, який асоціативним принципом пояснював все психічне життя людини.

Девід Гартлі (1705-1757) – англійський мислитель, який, будучи лікарем за освітою, у філософії дотримувався матеріалістичних позицій.

Концепція Гартлі відображена в його основних працях: «Деякі припущення про дії відчуття і виникнення ідеї» (1746), «Роздуми про людину, її будову, обов'язок та сподівання» (1749).

На науковий світогляд Гартлі здійснили вплив: рефлекторна концепція Декарта, емпіричне та асоціативне вчення Локка, а також ідея Лейбніца про несвідомі перцепції. «Моя головна мета, – пише він у своїх «Роздумах», – пояснити, встановити і застосувати учіння про вібрації та асоціації...».

Роботу під назвою «Роздуми про людину, її будову, обов'язок та сподівання» багато вчених вважають першим систематичним дослідженням з проблеми асоціацій.

Людина, на думку Гартлі, складається з двох частин: тіла й духу. Перше підкорюється нашим зовнішнім відчуттям, як і інші частини зовнішнього матеріального світу. Дух – це та субстанція, діюча сила, першопричина, до якої ми відносимо відчуття, ідеї, задоволення, страждання і довільні рухи.

Гартлі погоджувався з Локком у тому, що всі наші знання базуються на досвіді, – вроджених асоціацій немає, як немає і знань, якими людина наділена від народження. По мірі дорослішання і накопичення численних чуттєвих вражень з'являються все більш складні психічні зв'язки між їх ідеями, асоціації примножуються. Однак вищі мозкові функції, такі як мислення, виведення суджень та умовиводів за допомогою аналізу можуть бути зведені до набору елементарних відчуттів. Саме Гартлі першим спробував дати систематичне пояснення всім видам розумової діяльності на основі теорії асоціації.

Асоціація для нього – не стільки духовний зв'язок ідей, як у Юма, а результат чисто матеріальних (фізіологічних) причин, «гіпотетичних вібрацій», що виникають у мозку під дією зовнішніх впливів. Якщо два подразники потрапляють у мозок одночасно, то між збудженими ділянками мозку виникає зв'язок – який лежить в основі психічної асоціації, яка, як тінь, слідує за фізіологічним процесом.

Психіка розуміється ним, з одного боку, як результат впливу на людину зовнішнього досвіду. Це відображається в описі механізму виникнення відчуттів, що доводить їх досвідне походження. З іншого боку, психіка постає в нього в якості продукту функціонування організму. У душі механістичних поглядів свого часу Гартлі розглядає організм як своєрідну вібраційну машину.

У структурі психіки Гартлі виділив два кола:

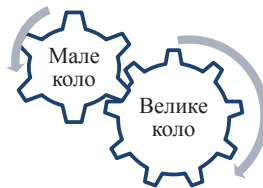

Рис. 2. 13. Структура психіки за Д. Гартлі

Велике коло проходить від органів відчуттів через мозок до м'язів і зумовлює поведінку людини. Подібне уявлення робило Гартлі послідовником Декарта, адже філософ, по суті, створив другу після французького мислителя теорію рефлексу, яка за допомогою законів механіки пояснювала активність людини.

Якщо велике коло здатне регулювати людську поведінку, то *мале коло* вібрації, розташоване у білій мозковій речовині, є основою психічного життя, процесів пізнання і навчання. Вібрація відділів мозку у великому колі викликає відповідне коливання в білій речовині мозку.

Зникаючи у великому колі, дана вібрація залишає сліди в малому колі, які є основою пам'яті людини. Ці сліди можуть бути різної сили й значущості, від чого й залежить ступінь їх усвідомленості людиною (причому слабкі сліди взагалі можуть не усвідомлюватися). Так, Гартлі розширив сферу психічного життя людини, включивши в неї не лише свідомість, а й несвідомі процеси і створив першу матеріалістичну теорію несвідомого. Крім того, психіка отримує детерміністичне пояснення.

Через майже 100 років ідеї Гартлі про силу слідів та її зв'язок з можливістю їх усвідомлення розробив відомий психолог Гербарг у своїй теорії про динаміку уявлень.

Він указував, що вібрації, які виникають в тілі, наділені здатністю зберігатися. Часте повторення відчуттів залишає «певні сліди, типи або образи, які можна назвати простими ідеями відчуттів». Ці прості ідеї «шляхом асоціацій перетворюються на складні». У зв'язку з цим Гартлі помічає, що, «удосконаливши учіння про асоціації, одного разу можна буде проаналізувати все величезне розмаїття ідей по частинах, з яких вони складаються».

З позиції асоціативного механізму філософ розглядає походження і таких психічних явищ як поняття, уява, воля. Гартлі вважає, що загальні поняття виникають тоді, коли від міцної та незмінної в різних умовах асоціації відпадає все неістотне і випадкове. Сукупність цих сталих зв'язків зберігається завдяки слову як узагальнюючому фактору. Вольові акти, на думку Гартлі, являють собою асоціації між словом і вчинком. У дитини такий зв'язок першочергово встановлюють дорослі, а згодом вона здійснює вчинки за власною волею.

Гартлі виокремлює мотиваційні сили, що регулюють поведінку людини: почуття задоволення і болю (страждання). За законами асоціації ці почуття об'єднуються з різними об'єктами. Відповідно задачу виховання він вбачає у створенні й зміцненні в людей таких зв'язків, які викликають задоволення від здійснення соціально цінних вчинків і відвертають їх від аморальних справ. На думку філософа, основою формування добродесної особистості й розвитку досконалого суспільства є стійкість таких асоціативних зв'язків. Поступове ускладнення механізму асоціацій сприяє виникненню амбіцій, егоїзму, симпатій, любові до Бога.

Отже, в основі утворення всіх психічних явищ, за Гартлі, лежить механізм асоціацій. Але, на відміну від Локка, який визначав асоціації як зв'язки другого сорту, випадкові поєднання, порівняно зі зв'язками між

думками, які встановлює розум, Гартлі надав асоціації сили всезагального закону, який можна застосувати до всіх форм психічної діяльності, подібно закону всевітнього тяжіння. Філософ доводив, що психічний світ людини складається поступово в результаті ускладнення первинних сенсорних елементів шляхом їх асоціацій (в силу суміжності цих елементів у часі й частоти повторень їх поєднань).

На відміну від Юма, у якого виробленням асоціацій спричинені пізнавальні процеси, у Гартлі все психічне життя людини, в тому числі, й виникнення емоцій і довільних рухів пов'язується з асоціаціями. В його концепції повністю виключається будь-яка власна активність суб'єкта, оскільки асоціація – це зв'язок мозкових вібрацій.

Тим не менше, як і багато інших філософів до нього, Гартлі сприймав світ з механістичних позицій. Однак в одному відношенні він безумовно перевершив інших емпіриків та асоціаністів. Він не лише спробував пояснити психологічні процеси, керуючись механічними принципами, а й спробував розкрити фізіологічні процеси, що лежать в основі психологічних. Крім того, установка на досвідне і причинне пояснення виникнення і функціонування психічного механізму, а також спрямованість учіння Гартлі на вирішення соціально-моральних задач забезпечили йому заслужено широке визнання. Його ідеї вплинули на різні галузі знання: етику, естетику, логіку, педагогіку. У роботах Гартлі отримало подальший розвиток рефлекторне учіння, і в цьому сенсі він постає в якості наступника Декартового учіння про рефлекторну природу поведінки. Але, на відміну від Декарта, Гартлі спробував на основі єдиних принципів описати всі рівні психічної організації, включаючи і ті вищі прояви психічного життя, які відносилися Декартом до нематеріальної субстанції. Обґрунтований Гартлі підхід до пояснення психічного світу й поведінки отримав подальший розвиток і на наступних етапах становлення наукової думки і втілювався, зокрема, у рефлекторній концепції психіки І. М. Сеченова та його послідовників.

Отже, розвиток емпіризму в англійській психології XVIII ст. істотним чином вплинуло на характер філософського мислення. І хоча проблематика залишалася колишньою, підхід до її вивчення став істотно іншим: автоматичним, механістичним і позитивістським. Основними принципами емпіризму були: підкреслення провідної ролі чуттєвого досвіду в пізнанні, аналітичне розкладання досвіду на елементи, утворення складних ідей внаслідок проведення асоціації з рядом інших простих ідей, а також акцент на усвідомлюваних психічних процесах.

Найбільш яскравими представниками асоціативної психології XVIII ст. слід вважати Дж. Берклі, Д. Юма та Д. Гартлі. Всі вони підходили до розгляду

принципу асоціації з різних позицій. Так, Берклі та Юм перебували на суб'єктивно-ідеалістичних засадах, вважаючи первинними феномени свідомості, на той час, як Гартлі виходив з матеріалістичного підґрунтя, віддаючи перевагу фізичній реальності та життєдіяльності організму. Асоціативна психологія Юма і Гартлі – перша спроба створити «логічну наукову» цілісну концепцію функціонування свідомості без звертання до надприродних сил, які не можна пояснити з наукової точки зору.

Теорія асоціанізму часто критикувалася переважно за спрощене розуміння людської природи, проте прагнення науковців до більш точного й достовірного пізнання сприяли тому, що вона проіснувала майже два століття, а її основні постулати стали основою для подальшого розвитку психологічної науки.

Розвиток французької філософсько-психологічної думки

Другою лінією розвитку емпіричної психології свідомості у XVIII ст. була розробка деяких її проблем французькими матеріалістами і просвітниками. На відміну від англійського асоціанізму, у французькій емпіричній психології набагато більше уваги приділяється ролі суб'єкта у сприйнятті оточуючого світу, його активності. Крім того, широко обговорюється проблема людських здібностей. Суперечки французьких просвітників щодо першочергової рівності або нерівності розумів, формування психічних функцій з досвіду відображалися у гаслах Великої Французької революції: «Свобода, рівність, братство». Не випадково, французькі просвітники зосереджуються на проблемі суспільного виховання як важливої умови формування свідомості.

Об'єднувальною вчених ідея важливості навчання і просвіти людей стала основою для досліджень психіки на засадах емпіричного підходу. Виходячи з тези Локка про те, що підґрунтям усіх знань людини є відчуття та її досвід, французькі науковці вважали середовище головним фактором, що здійснює вплив на розвиток психіки. Саме середовище, тобто навчання і виховання дитини є важливими чинниками, що формують її долю, визначають її розумовий та особистісний розвиток і соціальний статус. При цьому, однак вплив середовища опосередкований когнітивними процесами. Іншими словами, вплив зовнішнього світу виявляється переважно в тому, що люди отримують різні знання, здобувають неоднакову освіту, а відтак – у них розвиваються різні здібності і як наслідок – несхожі способи життя.

Одним із найбільш яскравих представників французького Просвітництва був **Дені Дідро** (1713-1784), який запропонував одне з найрозгорнутіших досліджень процесу пізнання. Його твори містять міркування про єдність матеріального світу, висловлювання гіпотези про спорідненість всіх видів органічного життя, що утворені з одного джерела – живих молекул, розсіяних по всій матерії. Дані молекули мають здатність відчувати і утворювати в процесі свого розвитку все більш складні організми, сприяючи таким чином існуванню безперервного ланцюга живих істот – від найпростіших до людини. Тим самим він передбачив важливі положення еволюційного вчення.

Вивчаючи процес пізнання, Дідро наголошував на тому, що в основі всіх понять лежать відчуття. Він вказував на те, що людина – це «інструмент, наділений здатністю відчувати і пам'яттю. Наші відчуття – клавіші, по яким вдаряє оточуюча нас природа...» Так, зовнішній світ породжує відчуття, які узагальнюються нашим розумом через формування суджень і понять. Філософ, однак, відзначав суб'єктивність відчуттів і навіть властиву їм неточність. Тому наголошував на необхідності перевірки даних органів чуття вимірюваннями і дослідом, які поєднують нашу свідомість із зовнішнім світом. Поступове узагальнення отриманих під час спостережень і дослідів розрізаних фактів допомагає розуму в створенні істинних понять про речі. Говорячи про можливість і важливість такого узагальнення, Дідро писав, що «природа, ніби жінка, що показує з-під своїх нарядів то одну частину тіла, то іншу, дає своїм наполегливим прихильникам деяку надію пізнати її колись всю...»

Дідро обґрунтовує необхідність розгляду психічного розвитку індивіда з широкої біологічної та історичної точки зору. Він розмежує умови розвитку окремої особистості та суспільства. Говорячи про психічні якості людини, Дідро підкреслює їх тілесну обумовленість; розумовий розвиток народу визначається ним як такий, що залежить від соціальних факторів, а не біологічних.

Мислитель вірить у розум і здоровий глузд, але водночас не є прихильником всемогутності людини, доводить необхідність сумніву і скептицизму як способів доведення істинності ідей.

Жюльєн Офре де Ламетрі (1709-1751) – французький філософ і лікар, прихильник матеріалізму, який поєднав сенсуалізм з учінням Декарта щодо машиноподібності поведінки живих істот. Ламетрі прихильно ставився до досвідного пізнання, вважаючи, що «філософ має спиратися на досвід і відкинути будь-які порожні балачки».

Однією з найбільш відомих його робіт є трактат «Людина-машина» (1748). Ламетрі стверджує, що наділяти людину душею так само абсурдно, як і шукати її в діях машини. Виокремлення свого часу Декартом двох субстанцій оцінюється ним як «стилістична хитрість», вигадана першим для того, щоб обдурити теологів (як відомо, Декарт усунув душу з організму тварин). Ламетрі ж, реалізуючи ще більш радикальну позицію, стверджує, що її не потребує і людський організм. Душа, за Ламетрі, – це «всього лише порожнє слово, якому не відповідає жодне поняття і яким розумна людина має користуватися лише для позначення свого мислячого начала». Філософом доводиться тілесна обумовленість психічних здібностей, які розглядаються ним в якості продукту машиноподібних дій тіла. «Різні стани душі ... завжди співвідносяться зі станом тіла». Але оскільки всі здібності душі залежать виключно від особливостей будови мозку і всього тіла, вони мають ототожнюватися з цим пристроєм. Так і виходить високоінтелектуальна машина».

Однак слід відзначити, що Ламетрі не є механіцистом, як Гартлі або Гоббс. Філософ стверджує: «Нами мають керувати лише досвід і спостереження. Вони наявні у численній кількості у щоденниках лікарів, що були на той час лікарями, але їх немає у філософів, які не були медиками. Перші пройшли по лабіринту людини... ось єдині вчені, які мають тут право голосу. Що можуть сказати інші, особливо богослови? Хіба не смішно слухати, як вони безсоромно вирішують питання, в яких не розуміються?» Далі Ламетрі міркує: «Якщо все можна пояснити тим, що нам відкривають у мозковій тканині фізіологія і анатомія, то до чого ще будувати якусь ідеальну істоту? Але якщо всі здібності настільки залежать від особливої організації мозку і всього тіла, що в сутності вони являють собою ні що інше, як результат цієї організації, то людину можна назвати досить освіченою машиною».

Згадаємо, що Гартлі виводив усі психічні процеси із зовнішніх вражень, ідей цих вражень, їхніх взаємних зв'язків засобом асоціації. Так, психіка у Гартлі – певна реактивна система, що реагує на подразники ззовні. Ламетрі ж спирається на емпірію іншого роду. Цією емпірією були його власні спостереження і відомі йому дослідження інших авторів стадій розвитку людського ембріону, явищ регенерації у різних тварин, функції дихання у рослин тощо. Глибокий аналіз усього цього приводить Ламетрі до іншої концепції психіки і свідомості, яку можна назвати «*організмичною*», «*еволюціоністською*».

Як практично будь-який матеріалістично мислячий філософ того часу, Ламетрі схиляється до сенсуалізму, тобто «виведення» всіх вищих психічних процесів з відчуттів. Таким чином, він розглядав зовнішні умови як необхідний фактор функціонування психіки. Разом із тим, психічна діяльність не є лише

реакцією на зовнішні впливи. Надзвичайно важливу роль у функціонуванні психіки, і головне, у самому виникненні тих чи інших форм психічного відображення в еволюції відіграють певні внутрішні умови, під якими Ламетрі розумів *потреби* живого організму як рушійну силу людської поведінки і необхідну умову існування свідомості (це саме стосується і тварин). На думку Ламетрі, чим більше у будь-якого організованого тіла потреб, тим більше засобів дає йому природа для їх задоволення. Чим менше в організованого тіла потреб, чим легше його харчувати й вирощувати, тим слабше розвинені у нього розумові здібності. Істоти, позбавлені потреб, позбавлені разом із тим і розуму.

Отже, у Ламетрі людина і тварина, наділені психікою, не є «автоматами», що реагують на подразники ззовні. Це активні організми зі своїми спонуканнями, які потребують задоволення, що викликає необхідність психічної діяльності тим більшої, чим ширшим є коло потреб організму.

Використовуючи дані порівняльної анатомії, він приходив до висновку щодо поступового удосконалення органічних (живих) істот і доводить наявність близькості тварин і людей через тілесну схожість між ними. До речі, те саме філософ говорить і по відношенню до психічної діяльності. У людини і тварини, на його думку, існують лише кількісні відмінності (людина наділена більшим ступенем чуттєвості). Таким чином, вказуючи на відмінності в організації живих тіл, Ламетрі забігає наперед більш пізніх еволюціоністів. На той час, коли вчені були переконані в незмінюваності видів рослин і тварин, які населяють нашу планету, філософ висловлює революційну думку: відмінності в організації живих тіл, у тому числі й людини, є результатом тривалого розвитку видів.

Ламетрі підкреслює роль зовнішнього середовища в психічному розвитку людини: умов життя (харчування), впливу клімату, говорить про «вплив віку на розум». Одним із перших психологів він почав вивчення *уваги*, надавши їй особливого статусу, порівняно з іншими пізнавальними процесами. Специфіка уваги, на думку філософа, полягає в тому, що вона не має власного продукту, але в той же час спрямована на удосконалення діяльності інших когнітивних процесів.

Стверджуючи, що психіка являє собою утворення особливим чином влаштованого тіла, Ламетрі намагався також ввести об'єктивний критерій, що сприяв би відокремленню психічного життя від непсихічного. Такий критерій він бачив у ступені складності будови тіла. А оскільки найскладнішим є тіло людини, тому саме вона – цар природи.

Ідея залежності психіки від організації була до душі багатьом французькими матеріалістам. Даний підхід в поєднанні з ідеєю про психіку як

продукт особливим чином організованого тіла став передумовою нового, еволюційного погляду на природу і місце людини в ній.

Етьєн Бонно де Кондільяк (1715-1780) – французький філософ, один із найбільш послідовних сенсуалістів. Його погляди найповніше відображені в роботах «Досвід про походження людських знань» (1746), «Трактат про системи» (1749), «Трактат про відчуття» (1754) та ін.

Так, Кондільяк заперечує наукові системи, в яких «думки крутяться навколо слів, позбавлених певного змісту». Надійними є лише ті теорії, які спираються на точно встановлені та перевірені факти. З цієї точки зору він критикує учиння Декарта, Спінози, Лейбніца, які базуються на абстрактних, не пов'язаних із чуттєвим досвідом положеннях. Кондільяк називає непослідовною і наукову позицію Локка, оскільки вважає, що введена Локком рефлексія в якості джерела ідей за походженням тотожна відчуттям, а за функціями є не початковим моментом пізнання, а проміжною ланкою, через яку преломлюється дія відчуттів.

Кондільяк стверджує, що джерело знань – досвід, а відчуття є єдиним початком, що визначає все пізнання і розвиток здібностей душі. Найбільш глибоко сенсуалістична концепція філософа обґрунтовується в його «Трактаті про відчуття». У цій роботі він порівнює людину з *мармуровою статуєю*. При цьому, він позбавляє її всіх ідей, залишаючи лише одну здатність – нюхове відчуття і демонструє, як крок за кроком з нього виростає решта психічних функцій.

Кондільяк пише: «Пізнання нашої статуї, обмеженої відчуттям нюху, розповсюджуються лише на запахи. При першому ж відчутті запаху здатність відчуття нашої статуї цілком перебуває під враженням, що переживається її органом відчуття. Це я називаю увагою. З цього моменту вона починає насолоджуватися або страждати... Запах, який вона відчуває, не зникає повністю після того, як тіло, що видає цей запах, припиняє діяти на її орган нюху. У цьому полягає пам'ять... Переживаючи ці стани, статуя відчуває, що вона вже не є тим, чим була раніше». Так, Кондільяк виводить з однієї лише здатності нюхового відчуття решту психічних процесів, доводячи, що вони є результатом індивідуального досвіду, який набувається, зокрема, при вихованні. До речі, це відповідає духу тієї епохи, коли люди визнавалися рівними за своїми здібностями, а їхні відмінності визначалися лише різним досвідом.

Прикладом зі статуєю Кондільяк демонструє, що «відчуття містить у собі всі здібності душі», що інтелектуальні, емоційні, вольові процеси – це видозмінені відчуття. Філософ підкреслює об'єктивність пізнання і наголошує:

душа існує окремо від тіла, яке не має ніякого відношення до психічних явищ. Кондільяк визнає безсмертя душі та існування Бога.

Клод Адріан Гельвецій (1715-1771) – французький літератор і філософ-матеріаліст. Основні його праці: «Про розум» (1758), «Про людину» (1769), «Щастя» (1772), «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1772) та ін.

У процесі дослідження особливостей пізнання вчений виходив із сенсуалістичних позицій, а одним із найбільш важливих питань в його психологічній концепції стало вивчення природи і генезису здібностей, їх зв'язку зі спадковістю і вихованням людини.

Гельвецій вважає, що єдиною основою психічного життя є відчуття («фізична сприйнятливість»). Саме вони викликають формування всіх ідей. Поряд із відчуттями, до переліку базових психічних явищ відноситься інтерес, який є підґрунтям для формування моральних уявлень та соціальних якостей людини. Розум розглядається Гельвецієм як сукупність ідей, що мають суспільний інтерес. Якщо ідея не є суспільно корисною та повчальною, вона не викликає інтересу. Звідси висновок: «інтерес скеровує всі наші судження». Особистий інтерес визначає окремі судження, а суспільний інтерес – «судження цілих націй». Отже, для оцінки значення ідей та їх відбору Гельвецій використовує прагматичний критерій: ступінь їх корисності, шкідливості або нейтральності для суспільства.

За цим критерієм філософ поділяє всі ідеї на 3 групи:

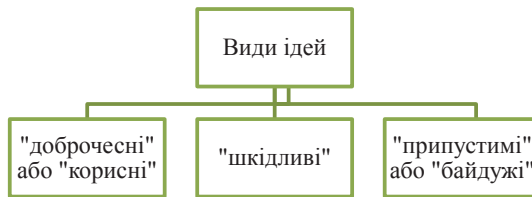

Рис. 2. 14. Види ідей за К. Гельвецієм

- «доброчесні», або «корисні» ідеї вчать людей чомусь або розважають їх;
- «шкідливі» ідеї здійснюють негативний вплив на людей,
- «припустимі», або «байдужі», до яких відносять малоприємні або звичні ідеї, не здійснюють серйозного впливу.

З метою обґрунтування значення соціального середовища Гельвецій диференціював поняття *душі* й *духу*. Він вважав, що *душа* є тотожною психіці та свідомості і являє собою вроджену властивість кожної живої істоти. Зміст душі виявляється в здатності відчувати і себелюбстві. Оскільки душам від

народження притаманні однакові властивості – відчуття і себелюбство, то і людські душі схожі між собою.

Дух, на думку Гельвеція, є сукупністю думок, понять, набутих в процесі життя і навчання і цим відрізняється від вродженої душі. А оскільки дух людини визначається її оточенням, вихованням, саме духовний зміст відрізняє людей одне від одного.

До набутих якостей духу Гельвецій відносить здібності, що, як і багато інших духовних якостей, набуваються в процесі життя, а не даються від народження. Під здібностями вчений розумів можливість людини добре або відмінно здійснювати певну діяльність, а тому досліджувалися вони лише в ході виконання якогось завдання і оцінювалися за якістю результату. При цьому ігнорувалися швидкість і легкість навчання особи, її оперативність під час переробки інформації та інші параметри, які характеризують здібності в сучасній психології. Закономірно, що таке розуміння даної якості приводило Гельвеція до висновку про набутість здібностей в процесі навчання, а не їхній вроджений характер.

Подібний науковий підхід зміцнював його концепцію про всезагальну рівність людей, індивідуальні відмінності яких пояснюються лише різним соціальним положенням і вихованням. Але ця позиція приводила, як не дивно, до фаталізму, оскільки людина сприймалася іграшкою долі, яка за власним бажанням чи випадково здатна занурити особу в те чи інше середовище, визначивши таким чином її соціальний статус і життєвий сценарій. Так, відсутність будь-яких вроджених особливостей в концепції Гельвеція призводила значною мірою до заперечення відповідальності людини за розвиток своїх здібностей, знань, нарешті, за свою долю.

Гельвецій доводив вирішальну роль культури, виховання і моральних законів у розвитку людини і суспільства. Сила виховання, на його думку, безмежна і забезпечує формування у людини будь-яких необхідних властивостей. Інтелектуальні та моральні якості повністю виводилися ним із обставин життя людини. Така категоричність призводила до однобічного трактування особистості, нівелювала реальну складність тих факторів, які визначають її здібності та характер.

На відміну від Дідро і Гельвеція, які вбачали в просвітницьких ідеях істину, а в суспільстві – позитивну роль для розвитку людини, інший відомий французький учений – **Жан-Жак Руссо** (1712-1778) дотримувався протилежної позиції.

Він стверджував, що людська істота від природи є чесною і доброю, а суспільство здатне її зіпсувати, прищепивши негативні звички та якості.

Однією з центральних проблем творчості Руссо була проблема нерівності між людьми та шляхів її подолання. Саме цьому питанню присвячено працю «Роздуми про походження і основи нерівності між людьми» (1755). Філософ вважає, що основна причина соціальної нерівності полягає в майновій нерівності та взаємній залежності людей, зумовленої суспільним розподілом праці та розвитком цивілізації.

Філософ був не лише просвітитником, а й видатним теоретиком педагогіки. У своєму творі «Еміль, або Про виховання» (1762) він виклав свої погляди на психічну природу дитини. Крім того, заслугою Руссо слід вважати те, що він узагальнив усі, відомі на той час знання про природу дитини та її розвиток.

Руссо дотримувався теорії «природної людини» і вказував на природодоцільність навчання. Філософ був переконаний в тому, що необхідно слідувати природному перебігу розвитку внутрішньої природи дитини, її внутрішній гармонійності. Таким чином, дослідження індивідуальних особливостей людини набули практичного обґрунтування, оскільки їх знання допомагає дорослому здійснювати навчання з урахуванням природного психічного розвитку кожної конкретної дитини.

Руссо підкреслював існування не лише індивідуальних, а й загальних для всіх людей закономірностей психічного розвитку, змінюваних на кожному віковому етапі. На основі цієї позиції ним було створено першу розгорнуту періодизацію психічного розвитку, критерій якої все ж був, радше, споглядальним і таким, що впливав з філософсько-теоретичних поглядів самого вченого, а не пов'язаним з фактами і спостереженнями.

Рис. 2. 15. Періодизація психічного розвитку за Ж.-Ж. Руссо

- Період *від народження до 2-х років*, на думку філософа, необхідно присвятити фізичному розвитку дитини, оскільки на цьому етапі розвиток, наприклад, мовлення не є актуальним. Причому Руссо виступав проти раннього розвитку дитини.
- Етап *від 2-х до 12-ти років* варто спрямувати на сенсорний розвиток дітей. Дотримуючись сенсуалістичної позиції, основою майбутнього розвитку мислення Руссо вважає розвиток відчуттів. На його думку, систематичне навчання дітей варто починати після 12-ти років, оскільки

до цього часу спостерігається «сон розуму».

- Період *від 12-ти до 15-ти років* – це час цілеспрямованого навчання, адже дитина у цьому віці може адекватно сприйняти і засвоїти запропоновані знання. Однак Руссо наголошував на тому, що знання мають бути пов'язані лише з природничими і точними науками, а не з гуманітарними, оскільки розвиток почуттів і моральний розвиток дітей відбувається пізніше.
- Етап *від 15-ти років і до повноліття*, вважає філософ, слід присвятити розвитку почуттів, оскільки дитиною вже накопичено певний життєвий досвід. Цей період учений назвав періодом «бурь і пристрастей» і зазначав, що в цей час у дітей необхідно формувати добрі судження, добрі почуття і добру волю.

Система поглядів Руссо характеризується його критичним ставленням до цивілізації та культури, однак поряд із цим – звеличенням природності людини, пріоритетом серця над розумом. Він був одним із перших, хто звернув увагу на зворотний бік суспільства, а його радикальні погляди на специфіку соціального розвитку стали ідеологічним підґрунтям для Великої Французької революції.

Отже, у французькій психології великого значення надавали природі біологічного і соціального. Вченими висувалися нові проблеми, які відсутні в англійській психологічній думці, наприклад, проблема здібностей людини та їх ролі у виявленні природних задатків, з одного боку, і виховання, – з іншого. Заслуга французьких матеріалістів епохи Просвітництва полягала в розвитку ідеї цілісності людини, зв'язку її тілесно-духовного буття з оточуючим світом, психічних явищ і нервово-мозкового субстрату, в утвердженні сенсуалістичних поглядів на чуттєвий досвід як єдине джерело і гарант раціонального знання про зовнішній світ. Вони звеличували людину, доводили її потужні пізнавальні можливості.

Розвиток філософсько-психологічних знань у Німеччині

Особливе місце в розвитку психологічної думки XVIII ст. належить німецькій психології. Провідними в ній були раціоналістичні погляди і ствердження активного характеру всіх пізнавальних процесів, пов'язаного з вродженою активністю душі. Дані ідеї, закладені Лейбніцем, залишалися непорушними, але все ж були певною мірою переглянуті його послідовниками. Одним із таких учених був *Христіан фон Вольф*.

Христіан фон Вольф (1679-1754) – німецький філософ, юрист і математик. Йому належить заслуга розробки німецької психологічної термінології, що замінювала колишню, латинську. Саме слово «психологія» стало загальновідомим у Європі після публікації книг Вольфа «Емпірична психологія» (1732) і «Раціональна психологія» (1734).

Поняттю монади Лейбніца вчений надав грубого характеру атомістичного вчення і визнав здатність до уявлень лише за душами у власному розумінні, наділеними справжньою свідомістю. Тому найпершим його твердженням стало те, що душа – це субстанція, здатна до продукування уявлень, але при цьому вона не має внутрішнього зв'язку із системою. Його розуміння гармонії між душею та тілом наближується до учіння про психофізичний паралелізм. Так, на одному боці представлені душевні процеси, на іншому – тілесні; між ними немає причинних співвідношень – за допомогою одного лише неповторюваного чудотворного акту Бог встановив між ними інший зв'язок. Оскільки всі зміни у зовнішньому світі слідує одна за одною в незмінюваному порядку і так само в душі кожний попередній стан приховує в собі основу для наступного, то потрібно лише раз спочатку узгодити відчуття з об'єктивними даними, і тоді все узгодження зміцниться назавжди. Для кращого і більш детального обґрунтування цього положення Вольф, спираючись на ідеї Лейбніца, використовує закон збереження енергії: «Коли тіло діє на душу, рух викликає думку. Після цього рух припиняється, і з нього не виникає новий рух в іншій частині матерії; отже, зникає сила, яка існувала до цього в світі. Так, всупереч закону природи в світі зменшується сила... Адже ніхто не буде стверджувати, що тілесна сила перейшла з тіла в душу і тут стала силою духовною, а потім знову духовна сила перейшла з душі в тіло і перетворилася там у тілесну?»

Дані роздуми відносяться до тієї частини психології, яку Вольф назвав «раціональною психологією». Можна припустити, що поділ ученим психології на раціональну та емпіричну є ніби розгалуженням першочергової розподіленості психотеології та психобіології. Тепер справа вже не в подвійній душі, а в подвійному розгляді однієї й тієї ж душі: відмінність перейшла зі сфери змісту в сферу методологічну. Емпірична психологія займається фактами внутрішнього досвіду і його безпосередніми наслідками. Раціональна психологія відшукує – переважно дедуктивним шляхом – підґрунтя для всього, доступного досвіду, в сутності й природі душі. Таке роз'єднання могло б привести до виявлення різниці між описом і поясненням. Однак на практиці, в своєму історичному впливові воно стало приводом до прирівнювання в правах спекуляції та досвіду. Уже в перших положеннях психології Вольфа ми знаходимо їх змішування. Душа визначається як та проста річ, «яка усвідомлює

саму себе та інші речі поза собою», і це означає, що прагнення до діяльності (таким є факт досвіду) у простій речі (це умоспоглядання) породжує множинність змістів. Далі Вольф говорить про існування активності, або точніше, об'єднувальної сили свідомості, яка завжди залишається незмінною і змінює лише свої предмети. Ця основна сила, звичайно, єдина. Те, що в свідомості не може одночасно існувати дві сили, так само неймовірно, як те, що тіло не здатне до руху в один і той же час за двома напрямками. Проте як тіло може рухатися послідовно за необмеженою кількістю різних напрямів, так і в душі є різні можливості послідовних самопроявів, які здійснюються завдяки енергії. Вони називаються душевними здібностями.

Намагаючись пояснити природу душі, Вольф розробив теорію, що отримала назву «*психологія здібностей*». Позитивна роль даної теорії обумовлена тим, що в ній зроблено спробу дати наукове пояснення різним психічним якостям людини. Провідними положеннями психології здібностей були раціоналістичний підхід до пізнання та ідея спонтанної активності душі. Спонтанна – це така активність, що не залежить від будь-яких впливів, яка першочергово притаманна душі, стає її головною характеристикою, надає активності всім душевним процесам, перш за все процесам пізнання.

Здібності, про які писав Вольф, розглядалися ним як прояви даної активності, причому головною вважалася здібність уявлення, що поставала у вигляді пізнання і бажання. Слідом за Лейбніцем Вольф писав про те, що душа розвиває закладені в ній образи речей: смутні – на рівні чуттєвого пізнання і виразні – на рівні розуму. Однак ці уявлення не є статичними, вважав Вольф, з кожним уявленням узгоджено прагнення. Якщо з уявленням об'єкта пов'язується думка про задоволення, душа прагне утримати це уявлення. При думці про незадоволення виникає протилежне прагнення.

Намагаючись повністю оволодіти душевними здібностями, Вольф вирішує слідувати вказівкам мови (правда, з певною обережністю через «непостійність мови»). Те, для чого існують спеціальні назви й найменування, вважається особливою здатністю. Однак своєрідність кожної зі здібностей стирається, оскільки Вольф вважає все душевне життя підкореним логічним формам і законам. Найпростіші дії з буденного життя стають, таким чином, силогізмами. Сюди приєднується наступне: як видно, в сутності одна і та ж сила душі продукує дії і відтворює уявлення, і, як Вольф намагається показати, вольові спонукання є однорідними з прагненням виробити більш живі уявлення. «Здатність бажати» виявляється в повній залежності від «здатності пізнавати». Саме тому воля зберігає за собою свободу. Адже ми можемо бажати лише того, що вважаємо хорошим, розум же не терпить змушування в своїх уявленнях, отже, і свобода вільна від усілякого зовнішнього тиску.

Здатність до пізнання представлена Вольфом як зв'язок теорії та фактів і складається з уявлень. За своєю внутрішньою властивістю вони можуть бути розмитими, ясними або чіткими. Над уявленнями керівним є закон асоціації, згідно з яким кожне з них викликає в душі те загальне уявлення, частину якого воно утворює. Але зустрічаються також посподання, які ніколи не переживалися нами у сприйнятті, отже, існує «сила вигадки». Оскільки ми можемо дізнатися в уявленнях повторення колишніх переживань, то психологія приписує душі пам'ять. Через те, що ми можемо надати деяким уявленням більше ясності, ніж іншим, то психологія говорить про увагу. В такому ж дусі можна продовжувати й далі, коли відбувається планомірне зціплення психічних понять.

Розмірковуючи про почуття, Вольф називає задоволення спогляданням досконалості, тобто повного, узгодженого прагнення даної багатоманістності до однієї і тієї самої цілі. Якщо сюди додати розуміння, задоволення збільшується, оскільки досконалість пізнається ясніше.

Отже, значення Христиана Вольфа для історії світової психології полягає в тому, що ним уперше була виокремлена психологічна проблематика всередині філософської, причому вона опинилася не на периферії філософії, а стала її центром. В учінні Вольфа відобразилися досягнення західноєвропейської психології, пов'язані з прагненням побудувати об'єктивну психологію, знайти розумне обґрунтування всіх психічних процесів. Його теорія здібностей багато критикувалася іншими вченими, проте німецька психологія залишала недоторканою ідею Вольфа про спонтанну активність душі, що породжує в силу власних творчих потенцій весь світ уявлень і прагнень. Ідея психічної причинності перейшла від Лейбніца через Вольфа, Канта і Гербарта до Вундта, який писав про апперцептивну активність душі, що є основою вищих психічних функцій.

Імануїл Кант (1724-1804) – родоначальник німецької класичної філософії. Його творчість є вершиною філософсько-психологічної думки XVIII ст. До основних робіт філософа відносяться: «Критика чистого розуму» (1781), «Основи метафізики моральності» (1785), «Критика практичного розуму»

(1788) та ін.

Насамперед слід відзначити *особливості філософської системи Канта*:

- вона має *критичний характер*. Філософ скептично ставився до будь-яких авторитетів, якщо їхні доведення не є доказовими. Слідом за Декартом найважливішим принципом пізнання він оголошує критику. Посиланню на авторитети він протиставляє опір на власні думки;
- Кант – *прихильник наукового природознавства*. Він підтримує природничо-наукові уявлення, погляди І. Ньютона і стверджує, що основа

світу – не духовний атом (монада), а фізичний елемент – матеріальний атом. На цій основі він створює глобальну концепцію виникнення, розвитку та загибелі світів у Всесвіті. Він говорить: «Дайте мені матерію, і я побудую з неї світ...»;

- Підкреслював *складність у поясненні походження живих істот* і вказував на неможливість зробити це на основі механістичних законів. Попри це, він наголошував на тому, що біологічні явища мають природні причини. Походження життя Кант розглядав як природний процес, заперечуючи тим самим ідею його Божественного створення;
- Філософ був *прихильником емпіричних ідей* Дж. Локка, Д. Юма і вважав, що досвід – найважливіший метод наукового пізнання, хоча при цьому фактично розривав зв'язок між досвідом, чуттєвістю та науковими ідеями, вважаючи, що сам по собі чуттєвий досвід не несе знань про предмети, вони виникають завдяки апіорним формам, які передують досвіду;
- Кант стверджує про *існування поза нами реальних предметів* – «речей-у-собі», але про них ми не можемо нічого сказати, оскільки вони непізнавані. Нам же дані лише явища свідомості, які створюються «речами-у-собі», але не виражають їх сутності. Те, що нам представлено в свідомості – це «світ явищ», не схожий на світ речей;

В одній зі своїх заміток Кант говорить: «Тетенс

досліджує поняття чистого розуму лише суб'єктивно (людська природа); я – об'єктивно; то – аналіз емпіричний, це – трансцендентальний». Читачам «Критики розуму» філософ нагадує про те, «що тут мова йде не про походження досвіду, а про його зміст. Перше належить психології, але навіть і там це питання ніколи не могло б отримати належного розвитку без другої проблеми, що відноситься до критики пізнання». Отже, Кант чітко розрізняє завдання критичної філософії та психологічну постановку питання і тим самим вказує нашій науці нове місце.

Філософа не влаштовують відкриті закономірності душевного життя, критичний розум Канта намагається відшукати його основи. Так, від емпіричних даних він переходить до апіорних умов, або, що для трансцендентальної філософії одне і те саме, від суб'єктивно-психологічного до об'єктивно-предметного. Спочатку вчений розглядає внутрішній світ не інакше, ніж світ зовнішній: тут, як і там, ми спостерігаємо явища і приймаємо їх за дійсні, оскільки вони пов'язані між собою за певними правилами; тут, як і там є досвід, закономірний, незмінний і такий, що базується на певних принципах. Саме тому, що Кант підкорює душу тим же методологічним і гносеологічним

Йоган Ніколас
Тетенс (1736-
1807) –
німецький
філософ

умовам, що і природу, у нього зникає своєрідність душевного життя. Так, критика психології не лише витісняє науку про душу і сама завойовує центральні позиції, але і завдяки їй зникає до певної міри і визнання за процесами свідомості права на особливе положення.

Зі своїх досліджень зовнішнього почуття Кант виводить, що матерія не менше, ніж простір, складається із співвідношень. Він переносить це учіння на душу, демонструючи і у внутрішньому переживанні лише сукупність співвідношень. В них він бачить найважливіше і опиняється таким чином у рішучій опозиції до традиційної психології змістів. Характерну властивість душі він вбачає не в оволодінні відомими змістами, а в діяльності, що вносить певний порядок, у зв'язуванні та роз'єднанні, у відшукуванні схожості й відмінності. Всі ці способи, що допомогою яких дух вносить єдність у розмаїття, є чимось зовсім новим, що має вирішальне значення, адже вони містяться в логічній єдності свідомості, що лежить в основі всього. Кант називає їх запозиченим у Лейбніца поняттям «appercepція».

На думку філософа, поняття психологічного тотожне емпіричному і суб'єктивному, і психологія «може розчленити розмаїття внутрішнього спостереження лише у вигляді розподілу думок, але не може зберегти його розчленованим і знову об'єднати за бажанням», як це робить хімія зі своїми елементами. Тут можна встановити емпіричні правила, подібні до законів асоціацій. Психологія ніколи не стане наукою у власному розумінні цього слова, оскільки не можна ані застосувати математику до явищ і процесів свідомості, ані впливати експериментальним шляхом на душу інших.

До речі, такий підхід до місця психології в системі наук тривав майже століття. Він же стимулював в ХІХ ст. пошуки об'єктивних способів дослідження психіки, які й привели до появи експериментальної психології, а також до орієнтації на природознавство, що має статус точної науки.

У роботі «Критика чистого розуму», досліджуючи пізнання, Кант виділяє два його джерела: відчуття та розум, відмінні за своєю природою. Послідовність чуттєвого і раціонального ступенів пізнання Кантом описується так: спочатку предмети діють на відчуття, потім відбувається обмірковування результатів чуттєвого пізнання. Чуттєвість і розум, незважаючи на різну природу, функціонально пов'язані одне з одним.

Описуючи сферу інтелекту, філософ виокремлює в ній «емпіричні поняття», які включають в себе чуттєві елементи, і «чисті поняття», які втрачають чуттєвий зміст. Сходження від чуттєвої інтуїції до «емпіричних понять» і від них – до «чистих понять» відображає реальну динаміку пізнавального процесу. Кант називає помилкою раціоналістичної філософії той

факт, що вона називає чуттєві уявлення невиразними, а поняття чіткими, оскільки таким чином, по-перше, вся чуттєвість «перетворюється на недолік», тоді як вона є «дещо доволі позитивне», а по-друге, існують як виразні споглядання (за допомогою спеціального приладу ми ясно бачимо Чумацький шлях), так і нечіткі поняття (непроаналізована ідея краси). Відмінність між чуттєвими уявленнями і уявленнями-поняттями полягає не в ступені ясності, а в їх походженні: перші – продукт пасивної сприйнятливості, другі – самодіяльності. Не були праві ані Лейбніц, коли називав пізнання через зовнішні відчуття продуктом душевної самодіяльності, ані Юм, коли уподібнював поняття копіям вражень. Чуттєвість має бути наділена певною творчою силою саме внаслідок діючих у ній форм споглядання та не є головною ознакою відчуття.

Здатність до уяви описується Кантом, з одного боку, пасивною, з іншого, самодовільною з притаманними їй ознаками як чуттєвості, так і розуму.

Кант розмежовує розсудок і розум. На його думку, розсудок обмежується синтезом чуттєвих даних, а розум за своєю природою прагне до того, щоб вийти за межі досвіду й досягнути абсолютне. То ж розумом називається пізнавальна здатність людини, що звеличується над її чуттєвим досвідом і сприяє пізнанню деяких задач, що виходять за межі даного світу, а тому є ніколи повністю невіршуваними. Однак людина може користуватися цими «ідеями» в якості керівного напрямку для власної діяльності розсудку. Одна з таких ідей розуму, що вказує напрямок психології, – це ідея душі; і вона, як ми вже знаємо, не є предметом, який можна досягнути, а являє собою лише регулюючий принцип. Під відомим словосполученням «чистий розум» мається на увазі розум, незалежний від досвіду, але такий, що продукує значущі суження про речі.

В учінні Канта поняття *apperceptивної* (спонтанної) *активності* поєдналося з учінням про *ап'оріорні* знання, тобто такі, що існували до досвіду, до початку процесу пізнання. Розповсюдивши механічне розуміння причин психічної активності на процес пізнання, Кант, виходячи із законів Ньютона, дійшов висновку, що відчуття можуть виникати лише під дією зовнішнього поштовху, спонуки. Самі по собі вони є пасивними, а тому потребують зовнішньої активності, яка і стає стимулом процесу сприйняття.

Спонтанна активність душі, яка не досягається відчуттями, не лише дозволяє зрозуміти різні речі, а й структурує, впорядковує той досвід, який людина отримує завдяки відчуттям. Так, у теорії Канта з'являється поняття *трансцендентальної апперцепції*, тобто психічної активності, завдяки якій людина усвідомлює світ і себе постійними і цілісними.

Такий підхід дозволяв пояснити, яким чином у людини формується поняття про форму, колір або призначення конкретних предметів, оскільки звук або дотик може стати зовнішньою спонукою до відчуття. Однак такі поняття, як час і простір, так само як і інші відсторонені уявлення, що не мають безпосереднього зв'язку із зовнішніми впливами, опинилися поза даним законом і не могли бути пояснені як результат узагальнення чуттєвих вражень. Це і привело Канта до думки про існування апіорних знань.

Так, філософ поділив усе пізнаване (як зовнішні предмети, так і внутрішні переживання) на:

Рис. 2. 16. Поділ пізнаваного за І. Кантом

«Явища» можна пізнати за допомогою чуттєвого досвіду, а «речі-в-собі» (апіорні знання) є непізнаваними за допомогою відчуттів, а, отже, недоступними для пізнання взагалі, оскільки іншого шляху, окрім дослідного, Кант, як і всі сенсуалісти, не визнавав.

Систематизація та узагальнення знань, отриманих досвідним шляхом, забезпечується апіорними формами мислення, які представлені категоріями розсудку та ідеями чистого розуму. Розум у Канта – вища пізнавальна здатність душі, яка спрямована не на досвід чи предмет, а на розсудок. Виробляючи загальні принципи, розум керує розсудком. У розумі містяться головні апіорні ідеї: Бог, світ, «річ-у-собі». Всі ці ідеї не представлені в досвіді, не можуть бути ані підтвержені, ані спростовані ним.

Поряд із відчуттями та раціональною сферою, Кант виокремлює волю, розуміючи її як здатність людини керувати своїми вчинками згідно з усвідомленими уявленнями про закони. В основі вольового акту – ціль; вольова дія завжди цілеспрямована. Воля в нього близька до практичного розуму, «оскільки для виведення вчинків із законів потрібен розум». Оскільки воля ґрунтується на свідомості, вона може бути лише у розумних істот.

Багато з накових робіт Канта присвячені проблемі моральності. Він писав, що предметом його міркувань є дві речі – «це зіркове небо наді мною і

моральний закон у мені». Кант одночасно відкидає правила, встановлені Богом, а також їх соціально-історичну природу. Він вважає, що «моральний закон» знаходиться у свідомості всіх людей як незмінна даність, одна з її апріорій. На думку Канта, дійсно моральний вчинок – той, який людина здійснює в ім'я морального обов'язку, а не керуючись уявленнями про особистий і суспільний інтерес або суб'єктивними схильностями.

Головний етичний принцип, сформульований Кантом, не втратив своєї актуальності й у наш час – людину не можна розглядати як засіб для досягнення цілі, вона сама є даною ціллю. Даний підхід не лише визнає аморальним будь-яке маніпулювання людьми, а й ставить перед людиною задачу відповідати своєму високому призначенню. Кант вважав, що існує обов'язковий для всіх людей етичний закон, якого всі мають дотримуватися не через прагнення до вигоди, а через бажання відповідати ідеалу людини. Цей закон, що отримав назву *морального імперативу*, проголошував, що людина повинна вчиняти завжди так, щоб принципи, якими вона керується, могли стати всезагальними.

Отже, роботи Вольфа і Канта стимулювали дослідження важливих для психології проблем індивідуальних особливостей, природи активності людини, формування у неї цілісної картини світу і себе.

Підводячи підсумок, можна сказати, що XVIII ст. – період, коли почався процес формування психології як самостійної науки, окремої від філософії, розробки власного термінологічного апарату і методів дослідження. З виникненням асоціанізму в Англії можна говорити про існування самостійної психології. Крім того, починає окреслюватися своєрідність у підходах до психологічної проблематики в різних наукових школах.

6. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ В ХІХ СТОЛІТТІ

Загальна характеристика психології в ХІХ столітті

ХІХ ст. відкриває нову сторінку історії не лише психології, але й у сфері всього наукового пізнання. На зміну механічної картини світу приходять нові уявлення про природу, в основу яких покладені видатні досягнення у фізиці, хімії, біології та інших точних науках.

Перша половина ХІХ ст. характеризується подальшим розвитком психологічних ідей у межах філософії. Провідні позиції, як і в попередньому столітті, посідала асоціативна психологія, предмет якої – свідомість був визнаний багатьма вченими. У класичних теоріях асоціанізму (Т. Браун, Дж. Мілль), що з'явилися на початку ХІХ ст., зміст свідомості розглядався як комплекс відчуттів і уявлень, об'єднаних за законами асоціацій.

Однак, починаючи з 30-х років ХІХ ст., під впливом теорії *позитивізму* — почали здійснюватися спроби перегляду основних положень про предмет і метод асоціативної психології. Це призвело до створення таких оригінальних концепцій як «ментальна хімія» Дж. С. Мілля, асоціативний еволюціонізм Г. Спенсера і теорія про творчі асоціації О. Бена.

Для того, щоб залишатися незалежною і об'єктивною (позитивною) наукою, від психології вимагалось переглянути основні

методологічні принципи дослідження і, головне, відшукати точний і об'єктивний метод вивчення душевного життя, не гірший за методи природничих наук.

Досягнення німецьких психологів попереднього століття, а саме: ідеї раціоналізму, ствердження активного характеру всіх пізнавальних процесів, що визначається вродженою активністю душі, мали продовження в концепціях науковців ХІХ ст. Найбільшу розповсюдженість у психології отримали ідеї

Позитивізм сприяв перегляду критеріїв, яким має відповідати наукова дисципліна. Засновником даного напрямку є французький філософ і соціолог Огюст Конт, який вважав, що наукове знання, проходить 3 стадії – теологічне, метафізичне і наукове, або позитивне мислення.

Виходячи з цього, Конт ввів свою класифікацію наук, в якій особливо виділив так звані абстрактні науки, що мають справу не з предметами, а з процесами, при вивченні яких можна вивести загальні закони.

Психології в даній класифікації не знайшлося місця. Ані за предметом, ані за методом дослідження вона ніяк не могла претендувати на володіння позитивною парадигмою. Конт відніс її до метафізичних і частково навіть до теологічних дисциплін і вважав, що вона має відмовитися від статусу самостійної науки, об'єднавшись з біологією і соціологією (так він називав усі суспільні науки).

І. Канта, пов'язані з відокремленням знання про душу від інших наук про природу, аналізом трьох основних здібностей людини (пізнання, почуттів і волі), проблем темпераменту, характеру і моральності.

Впродовж другої половини XIX ст. різні науковці (Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, І. Ф. Герbart, В. Вундт) пропонували свої варіанти побудови психології. Спільною в наукових колах була ідея щодо важливості перегляду предмета психології і пошуку нового методу. Все більше вчених наголошували на тому, що інтроспекція не може залишатися основним способом дослідження, оскільки він позбавлений достовірності і всезагальності. Критикуючи інтроспекцію, І. Кант писав про неможливість перевірити її дані математикою. О. Конт підкреслював, що абсурдно думати, ніби дух може бути розділений на дві половини, з яких одна спостерігає за іншою. Не меш важливим був і той факт, що самоспостереження могло вважатися достовірним лише у випадку, якщо психіка обмежувалася сферою свідомості. Але вже в середині XIX ст. все більше науковців, особливо в Німеччині, слідом за Лейбніцем, приходили до висновку про існування не лише свідомих, а й несвідомих явищ. Вивчення психіки дітей і тварин також засвідчило неможливість використання самоспостереження, а отже доводило, що даний метод не може бути основним у психологічному дослідженні.

Так, поступово психології довелося не лише навчитися використовувати спостереження за іншими, а що найголовніше – розробити новий, об'єктивний спосіб вивчення душевного життя. З середини XIX ст. з'являється багато наукових розробок таких методів, серед яких: метод логіки, запропонований Дж. Міллем, метод спроб і помилок О. Бена, метод генетичного спостереження І. М. Сеченова, і, нарешті, експериментальний метод В. Вундта.

У головній праці Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору» (1859) показано, що навколишнє середовище є силою, здатною не лише викликати реакції, а й змінювати життєдіяльність, оскільки від організму вимагалось пристосуватися до нього. Психіка, на думку Дарвіна, є закономірним результатом розвитку життя, інструментом адаптації.

Ще одним важливим фактором, що здійснив вплив на розвиток психології в даний період, була поява еволюційної теорії Ч. Дарвіна, яка сприяла переорієнтації психологічної науки в напрямі природознавства. Споконвічний зв'язок з філософією також не міг допомогти психології у вирішенні її проблем, оскільки наука, що буквально тлумачиться як «любов до мудрості», на той час сама переживала методологічну кризу і критикувалася представниками позитивізму. У той самий

час природознавство, яке активно розвивалося (біологія, фізіологія), давало психології зняряддя у боротьбі за об'єктивність знання, допомагало сформуванню експериментальний підхід до психічного.

Теорія еволюції дозволила також переглянути постулати механістичного детермінізму, адже ідея про те, що метою психічного розвитку є адаптація до середовища сприяла структуруванню різних відкритих на той час фактів. Нова, біологічна детермінанта давала можливість, переглянувши предмет психології, співвіднести рівні розвитку свідомості.

Деякі науковці почали говорити про те, що психологія має вивчати не лише внутрішні асоціації, а ті асоціативні зв'язки, що виникають при взаємодії внутрішнього і зовнішнього. Так, на думку І. М. Сеченова, вчений Г. Спенсер сприяв виведенню психології з поля свідомості в поле поведінки, що сприяло не лише розширенню сфери психологічних досліджень, а й дозволило об'єктивну перевірку отриманих фактів за допомогою експерименту. Інше розуміння предмета психології давало підстави стверджувати, що з науки про свідомість вона поступово трансформується в науку про пізнавальні процеси. Це, в свою чергу, відповідало не лише логіці розвитку психологічної науки, а й вимогам позитивістського підходу, оскільки центром досліджень стає вже не дещо статичне – предмет (свідомість), а процес. Еволюційна теорія також сприяла зростаючим можливостям науковців вивчати формування психіки, відстежувати етапи її становлення, відкривати нові психічні закономірності. Тому все більшого розповсюдження отримував генетичний підхід, що зумовив виникнення генетичної (вікової) психології.

Дуже точно охарактеризував ситуацію розвитку науки на даному етапі історик філософії В. Вільденбранд: «Звитязне вторгнення природничо-наукового мислення по суті справи легко знайшло собі в соціальних і психологічних явищах пункти, в яких воно могло зміцнити важелі свого методу дослідження...».

Отже, друга половина XIX ст. відіграє важливу роль в історії не лише психології, а й усієї європейської науки. Цей період характеризується у всій Європі зростанням інтересу до природничо-наукових проблем. Техніка, що розвивається, потреби виробництва показали першочергову важливість усіх знань, що стосуються матеріальної природи. Зростання промислового виробництва, інтенсифікація суспільної потреби в наукових знаннях, інтеграція зусиль вчених усіх спеціальностей у комплексному вирішенні конкретних проблем сприяли повсюдному розвитку природничих наук. У свою чергу, успіхи фізики, хімії дали могутній поштовх цілому комплексу анатомо-фізіологічних наук, сприяли прогресу медицини, психіатрії, біології.

Все це відбувалося на тлі значних політичних змін. До середини XIX ст. Франція втратила свої лідерські позиції в Європі. Об'єднання Німеччини під егідою Пруссії, що здійснювалося Бісмарком, призвело до того, що саме Німеччина стає головною індустріальною, економічною та військовою силою в Європі. Закономірним наслідком посилення Німеччини було те, що німецька наука і освіта також розвивалися бурхливими темпами, і, в свою чергу, здійснювали великий вплив на розвиток європейської науки.

У другій половині XIX ст. не лише виникають передумови для формування психології в якості самостійної науки, але й проводяться перші експериментальні дослідження, що стосуються проблем, які знаходяться на межі фізіології та психології, починають оформлюватися експериментальні сфери психологічних досліджень. Серед таких сфер можна назвати психофізику і психофізіологію.

Важливою та необхідною умовою для розвитку природничо-наукових концепцій було те, що в середині XIX ст. самі природничі науки досягли такого рівня розвитку, що їх результати могли бути активно сприйняті й іншими науковими дисциплінами. У таких сферах, як нервово-м'язова фізіологія, фізіологія органів відчуттів, анатомія і фізіологія головного мозку, фізична оптика та акустика, астрономія та біологія, психіатрія та неврологія були отримані результати, які дозволяли більш об'єктивно підійти до дослідження психічних явищ. Все це стало одночасно і передумовою, і основою формування експериментальних розділів психології; сприяло підвищенню об'єктивності та доказовості психологічних досліджень, перетворенню психології на самостійну сферу експериментального наукового знання зі своїм предметом, сукупністю методів і проблематику.

Розвиток асоціативної психології в XIX ст.

На початку XIX ст. асоціативна психологія набула канонічного, завершеного характеру, розвиваючись в руслі законів, закладених психологами попереднього покоління, перш за все Гартлі. Найвідомішими представниками асоціативного напрямку в цей період були *Джеймс Мілль*, *Джон Стюарт Мілль*, *Томас Браун* та ін.

Спершу проаналізуємо наукові погляди Джеймса Мілля – батька та Джона Стюарта Мілля – сина.

Джеймс Мілль (1773-1836) – шотландський економіст і мислитель. Найбільший інтерес для історії психології являє його книга «Аналіз феноменів людського розуму» (1829), в якій він описує закони, що керують мисленневими процесами людини. Всі

психічні явища він пояснює за допомогою одного основного принципу – принципу асоціації.

У всіх творах Дж. Мілля є одна суттєва суперечність: він був глибоко переконаний, що все наше знання має досвідне походження, але поряд із цим, сам ніколи не користувався досвідом і спостереженням для своїх висновків. Улюблений метод дослідження вченого – дедукція. Людське життя, на його думку, доволі проста і нескладна річ. Він не розумів значення культурних і національних відмінностей між народами і глибоко вірив у те, що відмінність їх колишньої історії залежала лише від того, що народні маси самі не розуміли своїх інтересів. Абстракція, шаблон замінювали для нього живу людину. Всі емоційні рухи людської душі – це відчуття задоволення або страждання, мисленнєві процеси – асоціації уявлень. Таким чином, психологія ставала з його допомогою такою самою точною апіорною наукою, як геометрія, і задачі її надто спрощувалися. Але дедукція може мати наукове значення лише тоді, коли відомі всі фактори досліджуваного явища. Якщо ж ця умова не зберігається, то яка ціна такої логічної дедукції? Дослідники вважають, що такий дедуктивний метод стає подібним до будівлі на піску (чим і є етика, політична економія та психологія Мілля).

Дж. Мілля визнавав психологічне учіння Гартлі істотним пунктом своєї філософської програми. Він заперечував існування в нашому розумі будь-яких вроджених ідей; людський розум – *tabula rasa*. І лише шляхом індивідуального розуму він може засвоювати нові істини і пізнавати організацію Всесвіту. Уривчасті враження, отримувані нами ззовні, під впливом сил природи на наш організм пов'язуються одне з одним і утворюють єдине ціле за участі основного психологічного закону – асоціації. Моральні поняття – справедливість, обов'язок – виникають в нас схожим шляхом, під впливом асоціації між уявленнями про відомі вчинки та їх звичні наслідки. Людський характер також утворюється вихованням та умовами життя. Тому не існує меж моральному вдосконаленню людини, якщо лише виховання здійснюється правильно.

Дж. Мілля застосував механістичну доктрину до розуміння розумової діяльності людини, представляючи таким чином «*ментальну механіку*». Він мав на меті вигнати з науки ідею суб'єктивності або психічної діяльності та довести, що людський розум є не більше, ніж машина. З його точки зору, емпірики, які оголосили, що розум людини діє як машина, були праві. Розум в дійсності і є машина, яка функціонує так само, як і годинниковий механізм. Він спричиняється дією зовнішніх фізичних сил, а потім функціонує під впливом внутрішніх фізичних сил. На думку Дж. Мілля, розум – це певна пасивна структура, що приводиться в дію тільки зовнішніми стимулами. У відповідь на ці стимули людина реагує автоматично. Тобто ми взагалі не володіємо

здатністю діяти спонтанно. Зрозуміло, що в такій концепції свободній волі просто немає місця. Як це відображено в назві головного його твору, Джеймс Мілль в якості основного методу дослідження пропонував також метод аналізу, зведення психічних явищ до їх елементарних складових. Це варіант все тієї ж механістичної доктрини. Для того, щоб вивчити те чи інше явище, – байдуже, у фізичному чи у психічному світі – все одно, стосується це годинникового механізму чи ідей, що виникають, – необхідно розкласти його на складові частини. «Чітке знання елементів абсолютно необхідно для того, щоб скласти яскраве уявлення про те ціле, яке з них складається». Дж. Мілль.

На його думку, єдиними психічними елементами є відчуття та ідеї. Пізнання починається з відчуттів, а потім через асоціативні процеси утворюються складні ідеї більш високого рівня. Асоціації залежать від суміжності понять та їх узгодженості. Розум людини не наділений ніякими творчими функціями: асоціації – процес автоматичний і пасивний. Ті відчуття, які зустрічаються разом в певному порядку, у тій же послідовності будуть відтворені в ідеях. Ідеї, які виникають в результаті таких механічних асоціацій, є ніщо інше, як сума деяких індивідуальних психічних елементів.

Джон Стюарт Мілль (1806-1873) – відомий британський філософ, економіст і політичний діяч. Існує думка, що він є найбільш видатним англійським філософом XIX ст.

Велике значення мала діяльність Дж. С. Мілля, спрямована на розробку принципів побудови наукового знання. Його вчення про методи дослідницької діяльності було викладено в роботі «Система логіки» (1843). Розглядаючи асоціації в якості похідних від законів логіки, вчений доводив, що логічні операції (судження, умовисновки та ін.) підкорюють собі зв'язки вражень в середині індивідуального розуму. Тому *логіка* і є критерієм правильності людських суджень. Логіка, на думку Мілля, може стати об'єктивним і надіндивідуальним методом, який допоможе психології вивчити зміст свідомості, особливості перебігу пізнавальних процесів і стати, таким чином, точною дисципліною.

Джон Стюарт рано звик аналізувати свої власні переживання і був переконаний, що ніхто не може йому допомогти. Він розмірковував так: всі наші моральні якості суть результат асоціації; ми любимо ті речі, які зазвичай приносять нам задоволення, не любимо того, що приносить страждання. Задача виховання полягає в тому, щоб створити в душі дитини тверді та міцні асоціації між задоволенням та поведінкою, спрямованою на благо людству, асоціацією ж страждання – з протилежним способом думок.

Доволі скептично вчений ставився до всіх реформаторських планів: що ж будуть робити люди, чим вони наповнять своє життя, коли ціль буде досягнута

і боротьба за краще завершиться перемогою? Чи варто боротися з вадами і недоліками в сучасному суспільстві, коли успіх приведе за собою смуток і пересичення життям? Як досягнути того, щоб люди були щасливі тими буденними подіями, які складають головний зміст життя кожної людини? Допоки не буде вирішено це питання, нічого й думати про соціальну реформу.

Дж. С. Мілль був переконаний, що апріорні теорії не можуть пояснити всієї багатоманітності й складності людського життя, і що істина зазвичай лежить однаково далеко від всіх крайніх думок.

Син піддав критиці позицію свого батька, Джеймса Мілля, щодо питання про пасивність людського розуму, який діє лише під впливом зовнішніх стимулів. На думку Джона Стюарта, розум відіграє активну роль у виробленні асоціативних ідей. Складні ідеї не являють собою просто результат сумування декількох простих ідей. В процесі асоціонування виникають нові якості, які були відсутні у складових елементах. Наприклад, якщо змішати синій, червоний та зелений кольори в певній пропорції, то врешті-решт ми отримаємо колір зовсім нової якості. З позицій такого творчого синтезу поєднання декількох психічних елементів завжди породжує нову, відмінну від вихідного, якість.

На розвиток поглядів Дж. С. Мілля значний вплив здійснило вивчення хімії. Саме з цієї науки він запозичив модель психічних процесів, альтернативну фізичній, механічній моделі, яка так сильно вплинула на його батька і на все покоління емпіриків та асоціаністів. Провідною моделлю в хімії є модель синтезу: коли виникає певна нова якість, що не зводиться до якостей вихідних елементів (поєднання водню та кисню – це вода). Аналогічні процеси відбуваються і під час асоціонування ряду простих ідей в складні. Мілль назвав подібні процеси через асоціацію ідей «*ментальною хімією*». Ще одним важливим внеском Дж. С. Мілля у психологію є те, що він відстоював можливість наукового пізнання у психології. Він висловлював цю точку зору тоді, коли інші філософи, і серед них Огюст Конт, заперечували можливість наукового пізнання психіки.

Дж. С. Мілль говорить також про необхідність створення нової соціальної науки, яку він називає «політична етологія» (наука, яка має встановити закони розвитку національного характеру, досліджуючи психологічні особливості цілих народів, подібно тому, як психологія вивчає психічне життя окремої особистості).

Він не створив нової школи, не розробив завершеної філософської системи. Дж. С. Мілль був послідовником інших мислителів і розвивав ті ідеї, які були відкриті його попередниками. Але він більше, ніж будь-хто інший, сприяв розповсюдженню у всьому цивілізованому світі правильного розуміння

духу сучасної науки, що виникла на основі вивчення природи. Предметом дослідження Дж. С. Мілля було психічне життя людства у широкому розумінні цього слова. Вивчення психічних процесів окремої особистості було основою для розробки соціальних питань: життя індивідуума і суспільства – постійна тема творів Джона Стюарта. Він був переконаний в тому, що соціальна наука не може мати самостійного характеру і що закони соціальних явищ можливо відкрити лише тоді, коли ми зрозуміємо явища, які відбуваються в душі окремої людини.

Одним із видатних представників асоціативного напрямку на початку XIX ст. був також **Томас Браун** (1778-1820).

До його заслуг відноситься постановка питання про власне психологічні закономірності набуття індивідом досвіду, що не зводиться до фізичних або фізіологічних причинних пояснень. Він вважав, що у трактуванні асоціацій не потрібно обмежуватися провідним, на думку Гартлі, принципом суміжності, або іншими типами асоціацій – за схожістю та контрастом, про які писали Берклі та Юм. Не влаштовували Брауна і введені Юмом асоціації причини, тому Браун визначив існування законів асоціацій двох рівнів складності, з яких перші можуть пояснити лише прості судження.

У своїй праці «Лекції про філософію людського розуму» (1820) Браун доводив, що *первинні закони* людського розуму першочергово притаманні людській свідомості, складові якого, незалежно від навчання та досвіду, пов'язуються між собою. Ці закони необхідні, проте недостатні для пояснення тих обставин, згідно з якими за певним психічним феноменом (образом, бажанням, думкою) у свідомості з'явиться саме такий, а не інший образ або ідея. Щоб вирішити цю, центральну для асоціативної психології задачу, потрібно до первинних законів приєднати *вторинні*.

Вторинні закони:

частоти, новизни,
тривалості
першочергового
враження та ін.

Первинні закони:

асоціації за
суміжністю,
асоціації за схожістю,
контрастом та ін.

Рис. 2. 17. Закони розуму

Таких законів Браун виокремлює дев'ять: частоти, новизни, конституційних відмінностей між індивідами, тривалості першочергового відчуття та ін. Вчений стверджував, що частота усвідомлення певних образів, свіжість і незвичність вражень від них, сила пов'язаних з ними емоцій збільшують шанси на встановлення зв'язку між образами.

Важливими пунктами в концепції Брауна було виокремлення в якості особливої категорії асоціативного процесу відчуття відношень між окремими станами свідомості, а також положення про те, що окремі відчуття здатні до злиття в комплекси, де утворюючи ці комплекси складові вже не розрізняються. Із цим було пов'язано і положення про наявність спонтанної асоціації, за якої порядок ідей може дещо відхилятися від порядку відчуттів. У подальшому ці думки Брауна були втілені в закони *творчої асоціації*, сутність яких полягала в тому, що людина здатна до продукування принципово нових понять.

Одним із перших спробу перебудувати асоціативну психологію здійснив німецький психолог **Йоган Фрідріх Гербарт** (1776-1841). Він є автором головної своєї праці «Психологія, по-новому обґрунтована на метафізиці, досвіді та математиці» (1814). В його теорії об'єдналися основні принципи асоціанізму і традиційні підходи німецької психології – ідеї активності душі, апперцепції, ролі несвідомого.

Гербарт стверджував, що наш внутрішній світ відносно пов'язаний з внутрішнім світом, а тому неможливо говорити про адекватне відображення дійсності, яке передає основні властивості оточуючих предметів. Для того, щоб підкреслити відмежованість внутрішнього світу від зовнішнього, показати відсутність зв'язку між уявленням як частиною внутрішнього, психічного світу і предметом, який є непсихічним, зовнішнім по відношенню до людини, Гербарт замінив термін «відчуття» на поняття «уявлення».

Гербарт виокремлював в душі три прошарки – *апперцепцію* (сфера ясної свідомості), *перцепцію* (сфера неясної свідомості) і *несвідоме*. Таким чином, для Гербарта сфера душі була значно ширшою за свідомість. Обсяг свідомості, на його думку, не співпадає з обсягом уваги, яка і є апперцепцією.

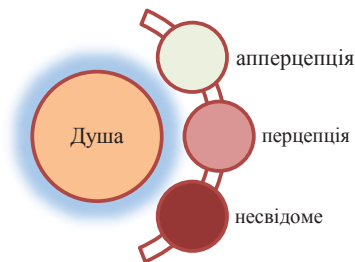

Рис. 2. 18. Структура душі за І. Ф. Гербартом

На відміну від Лейбніца, який розумів під монадою сутність, в якій відображається Всесвіт, у Гербарта ж уявлення є феноменом індивідуальної душі, тобто вичерпується тим, що дано суб'єкту.

Гербарт стверджує (як асоціаністи), що в душі немає нічого першочергового. Одночасно із цим він зберігає поняття про душу, вважаючи, що інакше неможливо пояснити єдність психічного життя і початкове джерело її активності (у цьому дослідник розходить з прихильниками асоціаністичного вчення). Разом із тим, душа, вважає Гарбарт, непізнана, тому вона не може бути предметом науки. Цим предметом є феномени, доступні досвідному вивченню – *уявлення*. Кожне з них не лише має певний зміст, але є «енергетичною» (силовою) величиною. Уявлення не є пасивними елементами в душі людини, але наділені власним зарядом, активністю.

Виходячи з даної тези, Гербарт розробляє вчення про «*статичу і динаміку уявлень*». Додавання сили (заряду) в якості параметра уявлень дозволило згодом застосувати по відношенню до дослідження психічних процесів математичні методи і таким чином отримувати об'єктивні дані. Не менше значення введення даного параметра мало і для розвитку дослідження порогів відчуттів. З токи зору Гербарта, кожне уявлення прагне потрапити до центральної частини душі – сфери свідомості. Однак обсяг даної сфери, так само як і апперцепції, не є безмежним, і тому потрапити туди може лише уявлення, наділене достатньою інтенсивністю, силою, що може подолати поріг і відділяє свідоме від несвідомого. Ще більшу інтенсивність повинно мати уявлення для того, щоб подолати поріг апперцепції і потрапити до центру уваги людини, до сфери її ясної свідомості. Хоча сам Гербарт і не мав можливості експериментально вивчити ту найменшу інтенсивність, яка необхідна уявленню для того, щоб потрапити до свідомості, ідея порогу відчуття пов'язана саме з цими роботами.

«Експерименти за допомогою штучних апаратів і обчислень – ось великі допоміжні засоби відкриттів у фізиці. Психологія не може експериментувати над людиною і в її розпорядженні немає штучних додаткових засобів. Тим ретельніше доводиться користуватися допомогою обчислень».

І. Ф. Гербарт

Природно, що кожне сильне уявлення, потрапляючи до свідомості, витісняє звідти вже неявне в ній, але більш слабе уявлення. Так, Гербарт зробив висновок про те, що між протилежними уявленнями існують відношення конфлікту, витіснення.

«Теорія статичу і динаміку уявлень» відіграла важливу роль і в теорії навчання, оскільки Гербарт висунув ідею про принципи навчання: ясність, асоціації, систему і метод. Методика навчання має будуватися так, щоб нове знання відразу ж потрапляло до центру уваги людини, для чого воно повинно бути або досить привабливим, або поєднатися з іншими, вже наявними в людини знаннями. Інформація збережеться в душі в тому випадку, якщо вона

увійде до системи з іншою, вже наявною інформацією. Механізмом такого поєднання понять є класичні закони асоціацій.

В теорії Гербарта з'явилися нові й актуальні для психології ідеї про динаміку уявлень, їх зв'язки і конфлікти, розташування в душі людини. Наукові пошуки вченого здійснили вплив на багатьох психологів, зокрема, на положення Фрейда про витіснення і конфлікт між свідомим і несвідомим. Герbart показав, що дійсно існують перемінні для математичного обчислення життя уявлень, а саме: їх інтенсивність (сила) та перебіг у часі.

Олександр Бен (1818-1903) – шотландський філософ, психолог і педагог. Він є автором таких праць: «Відчуття та інтелект» (1855), «Емоції та воля» (1859) та ін. Вчений послідовно проводив курс на зближення психології з фізіологією.

Бен доводив, що асоціативна психологія має розглядати не лише асоціації, що існують в свідомості індивіда, а й ті, що знаходяться в основі його поведінки. В своїх працях вчений прагнув якомога тісніше пов'язати психічні процеси з тілесною організацією (що було не дуже звичним на той час).

Бен вважав, що не лише мозок, а й вся «тілесна система», хоча й різною мірою, пов'язана з психічними функціями. Відак, шляхом вивчення органів відчуттів і органів можна проникнути в сутність мозку, зрозуміти особливості його роботи. Він рішуче відстоював теорію «психофізичного паралелізму», початок розробки якої був покладений Лейбніцем. Однак Бен розглядав даний підхід не як відособлення душі від тіла, а як утвердження їх нероздільності.

Науковець приділяв увагу рівням психічної діяльності (рефлексам, інстинктам, навичкам), безпосередній зв'язок яких із тілесною будовою є очевидним. Значне місце в загальній будові психофізичної діяльності відводив м'язовій системі. При цьому мова йде, як і у Гартлі, про реальний акт, а не лише супроводжуючі його відчуття. Саме в теорії Бена до предмета асоціативної психології було включено реальну поведінку живої істоти, хоча даний факт і не отримав теоретичного обґрунтування, як це буде зроблено в теорії Спенсера.

Учений встановив у примітивному русі перше душевне явище і вказав на зародок активності думки й волі всередині м'язового відчуття. Походження уявлення простору, яке він ретельно досліджував, Бен бачив у тому, що рух доводить до свідомості однакової відмінності в ступені відчуття у різний час, а саме залежно від його (руху) власної швидкості. Наприклад, уявлення площини виникає внаслідок поступово змінюваної інтенсивності руху очей у зв'язку з тими самими зоровими враженнями. Рух та його зв'язок зі сприйняттям пояснюють також і вищі форми душевного життя, наприклад, волю.

Тлумачення рушійних сил поведінки Беном відбувалося в суперечці з причинною тенденцією у фізіології та психології, де головним механізмом поведінки ще з часів Декарта вважався рефлекс. Бен протиставив рефлексу спонтанну дію, що стала однією з важливих категорій в його концепції. На думку вченого, спонтанними є такі дії, для виникнення яких прямих фізичних дій недостатньо. Принципом спонтанних дій він пояснював вироблення навички. Вихідними для неї є неупорядковані випадкові рухи людини, з яких обираються і закріплюються в результаті повторення ті, що призвели до успіху.

Бену належать ідеї про спонтанну активність нервової системи, прояви якої закріплюються тоді, коли супроводжуються відчуттям задоволення. Він наголошував на тому, що асоціації не можуть утворюватися без наявності особливої активності розуму, яка неоднакова у різних людей. Бен визнавав існування так званих *творчих асоціацій*, що пояснюють виникнення нових продуктів, які неможливо пояснити просто сумою отриманих у досвіді відчуттів.

Спираючись на положення еволюційної теорії Дарвіна, Бен звертав увагу на фактори, які зумовлюють перехід від інстинктивної поведінки до вольової, що керується людським розумом. Науковець доводив, що як природа, пробуючи і помиляючись, обирає найпродуктивніші види, так і людина здійснює перехід від неусвідомлюваної та спонтанної поведінки до розумної та вольової не відразу, а поступово. Людина за допомогою методу спроб і помилок знаходить найбільш продуктивні й доцільні форми реакції на певні події і предмети навколишнього світу, які й закріплюються у формі навички або вольової, розумної дії. Так, у психології з'явилася *модель спроб і помилок*, яка в подальшому була покладена американськими психологами в основу об'єктивного дослідження поведінки.

Якщо Бен сприяв фактичному розширенню сфери психологічного дослідження, то теоретичне обґрунтування подібної зміни предмета було зроблено *Гербертом Спенсером*.

Герберт Спенсер (1820-1903) – англійський філософ і соціолог, один із засновників позитивізму. В його теорії переплітаються впливи позитивізму, асоціанізму та еволюційного підходу.

Спенсер здійснив спробу переглянути предмет психології, визначивши його як співвідношення зовнішніх і внутрішніх форм, асоціації між ними. Тим самим він розширив сферу психічного, включивши до неї не лише асоціації в полі свідомості, а й ті асоціативні зв'язки, що пов'язують свідомість із зовнішнім світом.

Науковець наполягав на існуванні об'єктивної психології, що вивчає будову мозку, і суб'єктивної, спрямованої на вивчення станів душі. Дослідження останніх привело його до визначення того, що існують паралельні етапи в розвитку внутрішніх і зовнішніх (поведінкових) психічних актів. Таким чином, і зовнішнє, і внутрішнє ставало предметом вивчення психології, що дозволяло виробити об'єктивні методи дослідження, неможливі при зведенні психіки лише до свідомості. Спенсер наголошував на специфіці психологічного дослідження, говорячи про унікальність психології як єдиної науки, що вивчає зв'язок внутрішнього і зовнішнього, на той час, як інші дисципліни зосереджені або на зовнішньому плані (хімія, фізика), або на внутрішньому (фізіологія, філософія).

Спенсер зміцнив принцип розвитку в якості найважливішого способу наукового пояснення. Оригінальності й значущості його думка про розвиток набуває у висновку про те, що кожна людина знаходить в собі як апіорне дане – дух, а саме: вроджені уявлення дані індивіду в спадок в якості здатності, а отже, першочергово вони набувалися шляхом чисенних попередніх поколінь. Тому закономірно, що психічний розвиток окремої людини починається не з нуля. Але з такої позиції неправильно було б заперечувати емпіризм. Так можна пояснити апіорне, однак залишається ще сутність духу як дещо незмінюване і неосяжне, як сутність матерії. Психолог має задовольнятися вирішенням своєї задачі, вдаючись до загальної біології, тобто дослідження тваринного життя і нервової системи. Весь предмет психології – це закономірний зв'язок між сукупністю зовнішніх явищ, з одного боку, і сукупністю внутрішніх – з іншого.

Життя означає постійне пристосування внутрішніх відношень до зовнішніх. Спенсер у цілому демонструє, що адаптація розповсюджується в просторі, розширюється в часі, виграє в точності, значенні та складності. Розвиток розсудку, зокрема, починається з рефлексу, переходить в інстинкт, пам'ять і, нарешті, в розум. Даний розвиток базується на простому принципі: зв'язаність між душевними станами пропорційна тому, скільки разів зв'язок між відповідними зовнішніми явищами повторювався на досвіді. Крім того, в ньому також наявний закон будь-якого розвитку: рух уперед від невизначеної, незв'язаної однорідності до визначеної, зв'язаної різнорідності.

Наукові пошуки Спенсера сприяли появі нового підходу до детермінації психіки – біологічного, що змінював механістичне пояснення. Психіка, на думку вченого, являє собою механізм адаптації до середовища. Крім того, вона закономірно виникає на певному етапі еволюції в той момент, коли життєві умови ускладнюються настільки, що пристосуватися до них без адекватного відображення не видається можливим. То ж, психіка людини – це вищий

ступінь розвитку, який з'являється не відразу, а поступово з ускладненням умов життя і діяльності живих істот. На думку вченого, вихідна форма психічного життя – відчуття розвилось від подразливості, потім з'явилися інші форми психіки, за допомогою яких організм пристосовується до середовища: відчуття, почуття, пам'ять, розум існують у свідомості; рефлекс, інстинкт, навичка, воля реалізуються у поведінці.

Спенсер стверджує: головне значення розуму полягає в тому, що він позбавлений обмежень, притаманних нижчим формам психіки, а тому сприяє найбільш адекватному пристосуванню індивіда до середовища. Дана ідея про зв'язок психіки, переважно інтелекту з адаптацією, стала провідною для психології на початку ХХ ст.

Спенсер розповсюдив закони еволюції як на психіку, так і на соціальне життя. Він стверджував, що людина повинна пристосовуватися не лише до природи, а й до соціального оточення, тому її психіка розвивається разом із суспільством. Вчений одним з перших порівняв психологію дикуна і сучасної людини і зробив висновок про те, що у сучасної людини сильніше розвинуте мислення, на відміну від дикунів, у яких більше розвинуте сприйняття. Вчений здійснював аналіз психічного розвитку людей різних національностей і різних історичних періодів, намагаючись віднайти відмінності між ними. Як уже було сказано вище, Спенсер не погоджувався з колишніми поглядами асоціаністів на прижиттєвість формування знань. На його думку, найчастіше повторювані асоціації не зникають, а зміцнюються в мозку людини і передаються в спадок, таким чином, «свідомість не є чистим аркушем, а має заздалегідь готові асоціації». Ці вроджені асоціації і визначають відмінність між мозком європейця і туземця, різницю в свідомості різних народів.

Становлення експериментальної психології: дослідження Г. Т. Фехнера, Е. Г. Вебера, Г. Гельмгольца

Перші паростки експериментальної психологічної науки почали з'являтися на фізіологічній ниві, коли дослідники з метою вивчення функцій органів відчуття почали проводити експерименти й обчислювати результати своїх досліджень. Відтепер вони взаємодіяли не з уявлюваними елементами безтілесної душі, а з її реальними реакціями на фізичні стимули. Нині предметом математичних узагальнень стали факти, доступні експериментальній перевірці.

Фундаментальне коло цих фактів було об'єднано під назвою психофізики. Її основоположником став німецький учений **Густав Теодор Фехнер** (1801-1887).

У книзі «Елементи психофізики» (яку вважають першою працею з експериментальної психології) (1860) він визначає *психофізику* як науку про всезагальний зв'язок фізичного і духовного світу. При цьому зв'язок між матеріальним і духовним, психічним і фізичним розглядався ним із позицій паралелізму цих явищ (тобто їх незалежності), між якими існує лише функціональний зв'язок. Як вважав Фехнер, психофізика повинна займатися експериментально-математичним вивченням різних психічних процесів (відчуттів, сприймань, почуттів, уваги тощо) в їх співвідношенні із зовнішнім і внутрішнім світами. Відповідно він виокремлював *два види психофізики*: одна, *зовнішня*, мала вирішувати питання про співвідношення між психічним і фізичним (духовним і матеріальним), друга, *внутрішня*, – питання про співвідношення психічного і фізіологічного (між душою і тілом). Свої зусилля вчений зосередив на зовнішній психофізиці – дослідженні зв'язків між факторами зовнішнього середовища та психічними процесами. В основі його експериментів лежала думка, що душевні явища можна виміряти.

Психофізик Фехнер виходив з переконання, що тіло й душа являють собою два роди проявів однієї і тієї ж основної сутності. Їхню приналежність одне до одного та їхню відмінність він вважав можливим виразити спочатку символічно, а потім фактично в законі числового ряду. Так він дійшов до думки «зробити відносний приріст живої тілесної сили... мірою приросту відповідної духовної інтенсивності». Для Фехнера тілесні процеси означають перемини в мінливій системі рухів, які пов'язані з одночасними по суті змінами душі в сенсі математичної функції. У зв'язку з цим він вважає, що душа наділена протяжністю й досягає повного усвідомлення, як тільки певні частини нервової системи переходять до хвильоподібного руху, сила якого перевершує відому межу, або «пори́г». Втім, сфера одухотвореного буття ширша за сферу людської або тваринної свідомості. Не можна точно довести, але можливо доволі серйозно припустити, що й рослина приховує в собі душу.

Заслугою Фехнера є те, що він увів у психологію чуттєвого пізнання поняття *порогу відчуття*. Запозичивши сам термін порогу в Гербарта, який говорив про поріг свідомості, Фехнер застосував його по відношенню до відчуттів. Перші експерименти вченого показали відмінність між відчуттями залежно від початкового параметра подразників, які їх викликають. Так, звук дзвону, доповнюючи один дзвін, викликав інше враження, ніж його приєднання до десяти дзвонів. Виникло уявлення про поріг відчуття, тобто про величину подразника, що викликає або змінює відчуття. У тих випадках, коли мінімальне збільшення величини подразника супроводжується ледве помітною зміною відчуття, почали говорити про *пори́г розрізнення*. Було встановлено закономірність: для того, щоб інтенсивність відчуття зростала в арифметичній

прогресії, необхідним є зростання в геометричній прогресії величини стимулу, що його викликає (закон Вебера-Фехнера).

До речі, за словами Фехнера, проводячи свої експерименти, він не знав про роботи Вебера. Лише пізніше вчений зрозумів, що закон, виражений ним математично, був як раз тим відкриттям, над доведенням якого працював і Вебер.

Метод установлення порогу (або ледве помітних змін): досліджуваним пропонують два подразники, потім їх змінюють, поки учасники не повідомлять про встановлені відмінності.

Метод постійного стимулу: досліджувані багаторазово порівнюють два подразники.

Метод середньої помилки: на учасників експерименту впливають різними подразниками, доки вони не знаходять той, що схожий за ступенем впливу на еталонний.

Фехнер ретельно розробив техніку експериментальних досліджень, спрямованих на визначення порогів відчуттів, які б дозволяли встановити ледве помітну відмінність між відчуттями. Вчений використовував спеціально розроблені методи вимірювання: метод ледве помітних змін, метод постійного стимулу та ін.).

Фехнер відкрив ефект температурної адаптації, виокремив три види шкіряних відчуттів: відчуття тиску, або дотику, температурні відчуття, відчуття локалізації.

Поряд із психофізикою, Фехнер став засновником експериментальної естетики, в якій намагався застосувати свій експериментально-математичний метод. Так, порівнюючи предмети мистецтва, вимірюючи різні побутові предмети, вчений намагався віднайти формулу, за якою можна було б визначити приємність (неприємність) певних об'єктів. Науковець вивчав, які предмети і завдяки яким ознакам людям подобаються, а які не викликають у них почуття прекрасного.

Фехнер описував свої теоретичні погляди та експериментальні дані детально, в чіткій доказовій формі. Він продемонстрував, що психічні явища можна вивчати відповідно до загальноприйнятих наукових критеріїв, а не лише у формі метафізичних спекуляцій. Цікаво, однак, що експериментатор Фехнер у 1866 році під псевдонімом «доктор Мізес» опублікував «Книжечку про життя після смерті» – цілковито метафізичного споглядального плану. Так, він виявив свій інтерес до філософських питань, незважаючи на те, що все життя діяв, спираючись на засади природничих наук.

Фехнер здійснив настільки потужний внесок у розвиток психології, що він по праву міг би вважатися засновником експериментальної психології. Але науковець не прагнув створити нову науку, його ціллю було зрозуміти співвідношення між психічним і фізичним світами. На основі психофізичних

досліджень Фехнера, В. Вундт невдовзі розробить свій план експериментальної психології. Визнаючи видатні наукові досягнення Фехнера, слід зазначити, що підґрунтям для його психофізики стали численні експерименти, отримані іншим німецьким ученим, фізіологом *Ернстом Генріхом Вебером*.

Ернст Генріх Вебер (1795-1878) – німецький психофізіолог, анатом, брат фізика Вільгельма Вебера.

Використовуючи спеціально розроблений прилад – екстезіометр (або циркуль Вебера), дослідник експериментально дослідив відчуття дотику і встановив, що шкіра людини наділена різною чутливістю до локалізації дотику. Для того, щоб виникло нове відчуття, необхідним є певне співвідношення (яке може бути константним і відмінним для різних органів відчуттів) нового подразника до вихідного (закон розрізняваної чутливості). Тим самим Вебер установив правило, згідно з яким рівним відносним відмінностям у подразниках відповідають рівні відмінності у відчуттях і продемонстрував можливість вимірювання психічних явищ.

У процесі експериментів Вебер установив, що ледве помітне розрізнення є константою і складає 1/40 від стандартної, першочергово запропонованої ваги. Іншими словами, досліджувані розрізняли вантаж вагою в 41 грам від грузу в 40 грамів. Якщо ж вантаж важив 80 грамів, то для того, щоб досліджуваний міг відрізнити його, потребувався вантаж уже у 82 грами.

Так, Вебер, намагався встановити величину ледве помітного розрізнення у вазі двох вантажів, яку здатна розпізнати людина. Він запропонував учасникам експерименту підняти два вантажі й визначити, який з них важчий. Вага одного вантажу була однаковою на всіх етапах експерименту, вага іншого піддавалася змінам. Якщо відмінність була несуттєвою, вага визнавалася однаковою, але на певному етапі збільшення різниці вона розпізнавалася досліджуваними.

У 1834 році вчений дійшов висновку, що для визначення ледве помітної різниці між двома подразниками можна вивести постійний коефіцієнт, свій для кожного різновиду відчуттів. Для слухової чутливості це співвідношення становитиме 1/10, для світлових подразників – 1/100. Відкрите Вебером співвідношення $dR/R=K/dR$, де K – константа, а R – стандартна величина стимулу, має назву *закон Вебера*, або *дріб Вебера*. Так, дослідження вченого засвідчили, що немає відповідності між фізичним подразником і його змінами та сприйняттям суб'єктом цього подразника.

Потім Вебер дослідив здатність розрізняти вагу за м'язовими відчуттями. Він виявив, що учасники експерименту точніше розрізняють відмінність у вазі вантажів, коли піднімають їх самі, отримуючи м'язові відчуття через кисті рук,

плечі та передпліччя, ніж коли вантаж вкладають їм у руки. Проводячи досліди з візуального визначення відмінностей, він виявив, що тут відношення величин менше, ніж у випадку з м'язовими відчуттями.

Вебер також експериментально вивчав точність тактильних відчуттів, а саме відстань між двома точками на поверхні шкіри, коли людина відчуває два окремі дотики. Учасники експерименту не могли бачити спеціальний прилад, але мали назвати кількість відчутих ними дотиків. Коли дві точки подразнення знаходяться близько одна до одної, досліджувані відзначають лише один дотик. Збільшення відстані між двома джерелами подразнення викликало в учасників експерименту невпевненість відносно того, скільки дотиків вони відчули: один чи два. Але на певній, досить великій відстані, досліджувані впевнено стверджують те, що вони відчули два різні доторкання. Цей експеримент продемонстрував наявність так званого *двоточкового порогу* – певного моменту, з якого можна розпізнати два незалежні джерела подразнення.

Учений висловив цікаву гіпотезу про сенситивність раннього дитинства для білатерального (перехресного) переносу рухових навичок. Сам дослідник був амбідекстером і міг одночасно обома руками малювати дзеркальні зображення.

Герман Людвиг Фердинанд фон Гельмгольц (1821-1894) – німецький фізик, фізіолог, дослідник, який здійснив низку видатних відкриттів. І хоча психологія посідала лише третій рядок в списку його наукових інтересів, він фактично поклав початок *психофізіології*.

Як писав І. М. Сеченов: «Слава Гельмгольцу за його кроки в психологічній галузі, – з нього виросла найбільш розроблена частина сучасної фізіологічної психології». Для психологічної науки інтерес являють досліджувані Гельмгольцем *питання психофізіології зору та слуху*: фундаментальна 3-томна праця «Фізіологічна оптика» (1856-1866), «Про сприйняття тону» (1863), а також *визначення швидкості нервових імпульсів*.

На той час існувала думка, що швидкість перебігу нервового імпульсу є «невимірною» (надзвичайно великою, миттєвою). У 1852 році Гельмгольц виміряв швидкість проходження нервового імпульсу і вважається першим дослідником, який це зробив. Він фіксував моменти збудження рухливого нерву м'яза кінцівки жаби і наступної м'язової реакції. За допомогою спеціально винайденого для цього дослідження приладу (кінографу) Гельмгольц експериментував з нервами різної довжини і визначав часову різницю між моментом стимуляції нерва поряд із м'язом і періодом м'язової реакції. Після цього він робив те саме, але вже стимулюючи нерв в іншому

місці, далі від м'яза. Ці досліді дозволили йому визначити швидкість проходження нервового імпульсу, яка в середньому дорівнювала 90 футів/сек.

Фут – британська та американська міра довжини:
1 фут – 0,3048 м.

Дослідним шляхом науковцем було встановлено, що нервові імпульси проходять з певною швидкістю. Це підтвердило припущення, що процеси мозкової та м'язової діяльності протікають не одночасно, як вважалося раніше, а слідує одне за одним через певний час. Гельмгольца, однак, цікавили не психологічні аспекти, а лише сама можливість вимірювання даного параметру. Заслуги Гельмгольца для психології були визнані пізніше: результати його експериментів створили підґрунтя для перспективного напрямку в галузі вивчення перебігу нейропроцесів, а також – для майбутніх експериментів з визначення кількісних характеристик психофізіологічних процесів.

Центральне місце в експериментальних дослідженнях Гельмгольца посідали питання психофізіології зору та слуху. До вивчення фізіології зору він приступив майже відразу після своїх відомих дослідів щодо вимірювання швидкості проведення нервового збудження.

Під час досліджень з фізіологічної оптики він винайшов офтальмоскоп – прилад для дослідження сітківки ока. Гельмгольц вивчав зовнішні м'язи ока та механізми, за допомогою яких внутрішні м'язи переміщують кришталік під час фіксування зору. Він переглянув і розширив *трикомпонентну теорію кольорового бачення*.

Наукова праця, присвячена цій теорії, була опублікована ще в 1802 році Томасом Юнгом, основи якої були викладені у 1756 році М. В. Ломоносовим.

Нині теорія кольорового відчуття носить ім'я Юнга-Гельмгольца.

Експериментальне вивчення явищ контрасту, окоміру, ілюзій, сприйняття напрямку й глибини привело вченого до висновку про те, що всі перераховані вище зорові функції не є вродженими властивостями ока, а являють собою продукти досвіду та вправ, ефекти багаторазового повторення сенсомоторних зв'язків та асоціацій.

Із загальної емпіричної теорії зору виходило й уявлення Гельмгольца про «несвідомі умовиводи». Вчений використовував різноманітні призми, які спотворювали зорові образи, однак досліджувані дуже скоро навчалися бачити крізь призму правильний образ. Причиною такої здатності усувати перешкоди у формуванні образу є досвід багаторазової перевірки образів об'єктів, їхньої форми, величини за допомогою рухів очей, рук, усього тіла. Дослідження свідчило, що рухи – це не механічні дії, вони здійснюють «пізнавальну» діяльність. Як вважав Гельмгольц, ці рухи підпорядковані певним правилам, які по своїй суті є правилами логіки, своєрідними умовиводами несвідомого

характеру. До того ж, вчений виявив існування внутрішнього зв'язку сенсорних (чуттєвих) та рухових актів, які приховані за звичайним процесом безпосереднього сприйняття світу.

Учений бачив відмінність між відчуттями і сприйманням, вважаючи перші моментальною сенсорною інформацією, а сприймання – інформацією про минуле. На його думку, сприйняття впливає на відчуття: щось зникає, а щось додається до відчуттів у процесі сприйняття. Такий процес чуттєвої модифікації є «несвідомим умовиводом», що перебуває поза контролем людей, але здатний на них впливати.

Встановлені в експериментах численні факти демонстрували, що різноманітні перцептивні акти визначаються не лише характеристиками об'єкта, а й притаманній їм значній частині досвідних даних, які в стимулі безпосередньо не представлені (наприклад, ілюзії, константність сприймання неможливо вивести лише з властивостей зовнішніх предметів та їх відношень). Таким чином, Гельмгольц зробив висновок про існування внутрішнього додаткового фактору, або механізму, який впливає на те, де, як і якими ми бачимо зовнішні предмети. Цей фактор він називає «несвідомими умовиводами» (або набутий у досвіді шляхом багаторазового повторення асоціативний синтез сенсомоторних компонентів), які формулюються за зразком індуктивного умовиводу без участі свідомості.

Висунута вченим гіпотеза стверджувала факт реального існування несвідомої частини психічних процесів, дія яких недоступна для інтроспекції, а тому їх виявлення можливе лише опосередковано, об'єктивним шляхом. Крім того, вона дисонувала з тими поглядами, які утвердилися в результаті засвоєння німецькими вченими ідей І. Канта. Більшість психологів виховувалась у дусі кантівського апіоризму і вважала, що мисленнєві процеси і перцептивні категорії є вродженими, засвоюються апіорно (поза досвідом). Гельмгольц, навпаки, у своїх класичних експериментах з формування просторових образів довів, що процеси сприйняття розвиваються в ході навчання.

Звуковий і слуховий апарати людини мають резонансну природу. Ротова порожнина виконує функцію резонатора, що надає голосним звукам притаманні їм відмінності, а слуховий апарат – систему резонаторів, налаштованих на сприйняття певних тонів.

З 1856 року Гельмгольц починає займатися фізіологічною акустикою. У 1863 році він публікує узагальнюючу працю «Про сприйняття тону», в якій пропонує широкий матеріал з експериментального вивчення тонального складу голосних звуків, тембру, комбінаційних тонів, висуває уявлення

про дисонанс і консонанс, викладає свою *резонансну теорію слуху*.

Герман фон Гельмгольц був видатним ученим, всі його експерименти та книги сприяли формуванню психології як самостійної науки. Його учнями були І. М. Сеченов і В. Вундт.

Внесок В. Вундта у розвиток психології як науки. Г. Еббінгауз і його дослідження пам'яті

Незважаючи на численні експериментальні дослідження і надзвичайно цінні наукові досягнення багатьох учених XIX ст., «батьком експериментальної психології» вважають *Вільгельма Вундта*.

Вільгельм Вундт (1832-1920) – німецький вчений, який заснував у Лейпцигу першу в світі експериментальну лабораторію в 1879 році. У ній працювали вчені не лише з Німеччини (Е. Крепелін, О. Кюльпе, Е. Мейман та ін.), а й з Америки (Г. С. Холл, Дж. М. Кеттел та ін.). Через два роки лабораторія перетворилася на психологічний інститут, а в 1883 році почав виходити перший науковий психологічний журнал, який спочатку називався «Філософські дослідження», а в 1905 році його назва була змінена на «Психологічні дослідження».

На відміну від багатьох науковців, Вундт цілеспрямовано взявся за створення нової науки. У передмові до 1-го видання своїх «Основ фізіологічної психології» (1874) він писав: «У роботі, яку я представляю на суд публіки, зроблена спроба виокремити нову наукову галузь». Причому, говорячи фізіологічна психологія, Вундт має на увазі експериментальну психологію.

Предметом вивчення у Вундта була свідомість. В його науковій системі знайшли відображення всі теорії емпіризму та асоціанізму, що набули розвитку в XIX ст. Він вважав, що свідомість – явище складне і «першим кроком у вивченні будь-якого явища має бути повний опис... його складових компонентів».

На думку Вундта, психологія повинна мати справу з безпосереднім досвідом (таким, що позбавлений будь-яких інтерпретацій). А оскільки психологія, за Вундтом, – наука про досвід свідомості, то і метод психології повинен включати спостереження за власною свідомістю. Такий метод вчений назвав *внутрішньою перцепцією* (по суті, це той самий метод інтроспекції, але тепер уже не побутової, а експериментальної). Науковець зазначає: «Задача експерименту полягає в тому, щоб зробити можливим точне самоспостереження».

Експерименти з інтроспекції проводилися Вундтом в лабораторії за умови суворого дотримання встановлених ним самим правил.

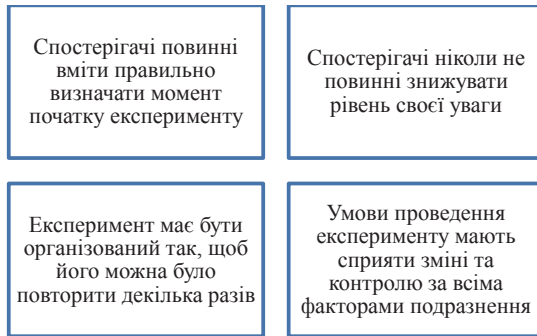

Рис. 2. 19. Умови проведення експерименту в лабораторії В. Вундта
Визначивши предмет і метод нової психології, Вундт окреслив *основні її задачі*:

- проаналізувати процеси свідомості шляхом дослідження її основних елементів;
- з'ясувати, як ці елементи поєднуються між собою;
- встановити принципи даних зв'язків.

Слід зазначити, що свідомість Вундт ототожнював із психікою і заперечував існування несвідомих психічних процесів. На його думку, «свідомість являє собою суму усвідомлюваних нами станів» тобто складається з окремих елементів (відчуттів, емоцій). Відчуттям, як елементам свідомості, притаманні такі властивості: модальність (зорові відчуття відрізняються від слухових), інтенсивність і тривалість. Відчуття і почуття виникають одночасно в процесі одного і того ж безпосереднього досвіду. Почуття неодмінно слідує за відчуттями. Будь-яким відчуттям відповідають ті чи інші почуття.

Елементи свідомості об'єднуються між собою за законами асоціації, утворюючи уявлення, які відображають об'єктивну дійсність.

У процесі проведення сеансу самоаналізу Вундт розробив *тривимірну модель почуттів*.

Після низки експериментів з метрономом (пристрій, що відміряє ударами короткі проміжки часу) Вундт помітив, що здатний віддавати перевагу одним ритмічним композиціям порівняно з іншими. Так, у певні моменти експерименту в нього виникало суб'єктивне відчуття задоволення або дискомфорту. У цих експериментах він виявив ще один вид почуттів. Коли чекаєш наступного удару метронома, виникає стан легкої напруги, а після звуку – розслаблення. Крім того, коли ритм ударів збільшується, людина здатна дещо збуджуватися і відповідно заспокоюватися, коли ритм уповільнюється. Отже, згідно з гіпотезою Вундта, кожне почуття має три виміри:

Рис. 2. 20. Три виміри почуттів за В. Вундтом

Вчений вважав, що емоції являють собою складне поєднання елементарних відчуттів, які, в свою чергу, можуть бути з легкістю виміряні за допомогою тривимірної теорії. Таким чином, Вундт майже ототожнив емоції з елементами мислення.

Окрім відчуттів і почуттів, не менше значення, на думку Вундта, мають воля та увага, які скеровують перебіг процесів пізнання. Перенесення дослідницької уваги з процесу пізнання на вивчення інших аспектів психіки, а саме: на вольову поведінку зробило Вундта засновником нового напрямку в асоціативній психології – *волюнтаризму*.

Головною частиною його теорії стало учіння про зв'язки між елементами. Виокремлення даної частини в якості основної стає зрозумілим, якщо врахувати, що зв'язки – це і є ті універсальні механізми, які поєднують окремі елементи в комплекси – уявлення, ідеї та ін.

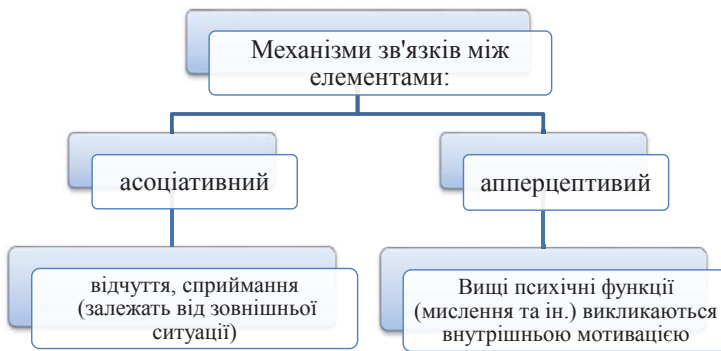

Рис. 2. 21. Механізми зв'язків між елементами свідомості за В. Вундтом

До Вундта таким універсальним механізмом об'єднання частин свідомості вважалися асоціації. Як видно з Рис. 2. 21, в його теорії асоціативний зв'язок також має місце. Однак Вундт увів ще один зв'язок – *апперцептивний*

(спонтанна активність душі у Вольфа, Канта), який пояснював вищі психічні процеси (наприклад, мислення).

Вчений міркував так: відчуття і сприймання залежать від зовнішніх ситуацій, тому їх можна пояснити за допомогою асоціативного зв'язку; мислення ж не завжди залежить від зовнішньої ситуації, часто спонукається внутрішньою мотивацією, тому і механізм, що лежить в його основі, має бути іншим – апперцептивним. До речі, в його концепції апперцепція фактично ототожнювалася з увагою та волею, що покращують і регулюють діяльність людини. Так, в учінні про зв'язки знаходила підтвердження його концепція волюнтаризму.

Спрямована на внутрішній план психіки апперцепція відіграє роль *уваги*, допомагаючи перебігу вищих психічних функцій. Діяльність же людини регулюється апперцепцією, спрямованою на зовнішній план, у план поведінки, і ототожнюється Вундом із *волею*.

Так, поява теорії апперцепції ставила під сумнів всезагальність механізму асоціації і спонукала науковців шукати нові пояснюючі принципи для побудови психології. На думку Вундта, вивчати мислення, а також інші вищі пізнавальні процеси за допомогою експерименту безглуздо. Тому для вивчення вищих психічних функцій і феноменів психічного розвитку людини Вундт пропонує використовувати інший метод – аналіз продуктів людського духу, до яких відносяться колективні результати взаємодії та спілкування людей (мова, міфи, звичаї, традиції, правові закони, мораль тощо). Ця частина психології отримала в роботах Вундта назву *«психологія народів»*, яка протиставлялася ним індивідуальній експериментальній психології.

В останні роки своєї наукової творчості В. Вундт практично повністю зосередився на дослідженнях у сфері «психології народів». У період з 1900 по 1920 роки ним було видано 10 томів «Психології народів».

Виведення Вундтом у межах обгрунтованої ним нової психології двох її гілок (експериментальної та соціальної), які відрізняються між собою за своїм змістом і методами, сприяло створенню передумов для поділу психології та формування умов для стану відкритої кризи у психологічній науці початку ХХ ст.

Герман Еббінгауз (1850-1909) – німецький учений-одинак, який працював поза університетами, один із засновників експериментальної психології.

Заслуга Еббінгауза полягає в тому, що він був одним із перших дослідників, хто показав, що вищі психічні функції також можна вивчати експериментальним шляхом. Він був науковцем, який вперше почав досліджувати пам'ять. У 1885 році Еббінгауз опублікував свій відомий твір «Про пам'ять», який став одним із перших експериментальних психологічних досліджень та однією з найбільш видатних робіт, написаних незалежним дослідником.

На основі теоретичних постулатів асоціанізму він висунув припущення, що люди запам'ятовують, зберігають і пригадують факти, між якими утворилися асоціації. Однак зазвичай людина усвідомлює цю інформацію, а тому досить складно визначити, завдяки чому утворилася асоціація: пам'яті чи розуму. Тому вчений поставив собі за мету вивчити те, як відбувається формування асоціацій, а не традиційно досліджувати вже складені асоціації.

Науковець мав намір відкрити закони пам'яті в «чистому» вигляді (незалежно від смислового змісту, з яким пов'язане мовлення людини) і для цього винайшов особливий матеріал: не цілі слова, а частини слів – склади, які утворювалися з 2-х приголосних і голосної між ними. Склавши список складів (близько 2300), Еббінгауз експериментував із ним упродовж п'яти років. При цьому, єдиним досліджуваним був він сам. Еббінгауз склав «беззмістовний ряд складів», оскільки весь список не повинен був викликати асоціацій, адже вчений зачував не окремі склади, а список з декількох із них.

Дослідник вивчив залежність кількості повторень, необхідних для заучування ряду складів, від довжини цього списку і встановив, що при одному причитуванні запам'ятовується, як правило, 7 складів. При збільшенні списку вимагалася значно більша кількість повторень, ніж кількість складів, що були приєднані до першочергового списку.

Еббінгауз вивчав і вплив так званого *надзаучування*. Після того, як ряд складів відтворювався без помилок, Еббінгауз продовжував їх вчити. Розроблений метод збереження полягав у тому, що через певний проміжок часу, коли ряд було завчено, людина знову здійснювала спробу його відтворення. Коли відома кількість слів не могла бути відтворена в пам'яті, ряд складів знову повторювався до його правильного відтворення. Далі кількість

До речі, ідея відкриття точних законів пам'яті виникла в Еббінгауза після його ознайомлення з книгою Фехнера «Основи психофізики», в якій були сформульовані математичні закони про відношення між фізичними стимулами і відчуттями, що ними викликаються.

повторень (або час), потрібний для відтворення повного знання ряду, зівставлявся з кількістю повторень (або часом), витраченим при першочерговому заучуванні. Отримані за допомогою методу збереження в пам'яті дані зівставлялися з кількістю повторень при так званому надзаучуванні, тобто визначалася кількість повторень, необхідних для того, щоб довчити матеріал до його повного безпомилкового відтворення, якщо до того він «надзаучувався».

Еббінгауз використав перший психологічний спосіб дослідження, створений психологом, а не запозичений з інших наук: метод заучування і метод збереження. Результати досліджень Еббінгауза такі:

- складність заучування пропорційна обсягу або довжині стимульного ряду;
- зі збільшенням повторень швидкість заучування зменшується;
- заучування в цілому ефективніше ніж заучування частинами;
- був виявлений «*ефекту краю*» – явище, коли з розташованого в ряд заучуваного матеріалу швидше запам'ятовуються елементи, що знаходяться на його початку або в кінці, ніж ті, що знаходяться посередині ряду (даний ефект зберігається як при безпосередньому, так і при відстроченому відтворенні);
- найбільш відомий результат Еббінгауза – «*крива забування*»

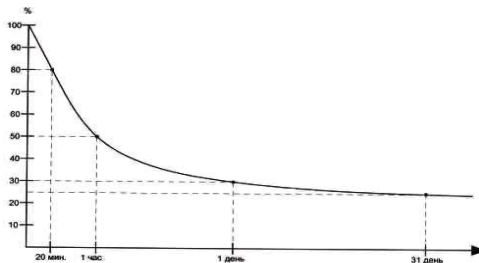

Рис. 2. 22. «Крива забування» за Г. Еббінгаузом

У результаті експериментів Еббінгауз установив, що швидко падаючи, крива стає більш-менш рівною. Найбільша кількість інформації забувається в перші хвилини після заучування. Значно менше матеріалу забувається в найближчі години і ще менше – в найближчі дні після того, як людина його вчила.

Заучуючи текст Байрона «Дон-Жуан», дослідник також визначив, що усвідомлений матеріал запам'ятовується в 9 разів швидше. Крім того, при забуванні осмисленого матеріалу падіння кривої відбувалося повільніше. Так,

«криві забування» і заучування показали, що ці процеси носять нелінійний характер.

Вчений розробив також тест на заповнення фрази пропущеним словом, який носить його ім'я і став одним із перших у діагностиці розумового розвитку та отримав широке використання в дитячій і педагогічній психології.

Хоча Еббінгауз і не розробив власної психологічної теорії, його дослідження стали важливими для експериментальної психології. Психолог довів, що пам'ять можна досліджувати об'єктивно і відкрив шлях до експериментального вивчення складних форм поведінки – навичок. «Крива забування» набула значення зразка для побудови в подальшому графіків вироблення навичок у школі біхевіоризму. Багато його висновків щодо природи навчання та пам'яті залишаються справедливими навіть більше, ніж через століття після їх появи.

7. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЇ НА МЕЖІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ

Становлення і розвиток психологічних шкіл кінця ХІХ – початку ХХ століття

Рубіж століть характеризується першим розподілом раніше єдиної психології на різні школи. Тоді проте це ще не було пов'язано з відмовою від усталеного підходу до тлумачення предмета психологічної науки і методів його дослідження. Йшлося, скоріше, про різні аспекти дослідження психіки, що традиційно ототожнювалася переважно зі свідомістю. У центрі наукової уваги психологів залишалися насамперед пізнавальні процеси, хоча місце даних процесів в загальній картині психічного життя неоднаково розумілося представниками різних шкіл. Основні ж розбіжності в поглядах учених стосувалися переважно визначення змісту свідомості та меж її експериментального вивчення.

Основними психологічними школами кінця ХІХ – початку ХХ ст. можна вважати такі:

Рис. 2. 23. Основні психологічні школи кінця ХІХ – початку ХХ століття

Структуралізм (або *структурна психологія*), головою якого був Едвард Тітченер, розвивав теоретичні постулати асоціанізму, вважаючи, що психіка складається з елементів і прагнув досконало вивчати її структуру, а саме: складові психіки та зв'язки між ними. На думку вченого, робити це варто шляхом удосконалення методу інтроспекції, який слід поєднати з експериментальним вивченням простих психічних актів.

Праці *функціоналістів* похитнули основні засади структуралізму Тітченера і особливо методологію асоціанізму, на якій базувалися попередні школи, оскільки доводили протилежне. На думку представників функціональної психології, психіка не являє собою структуру, утворену зі сталих елементів. Психіка – це постійно змінюваний потік свідомості. Відтак закони психічного життя неможливо вивчати об'єктивно, а тому в першу чергу

слід описувати функції психіки, які допомагають людині в реальному житті, а не вивчати загальні психічні закони.

Ідеї функціоналізму мали благодатний ґрунт для розвитку у Сполучених Штатах та Європі. Так, в Америці функціонізм розвивався в межах двох відомих шкіл:

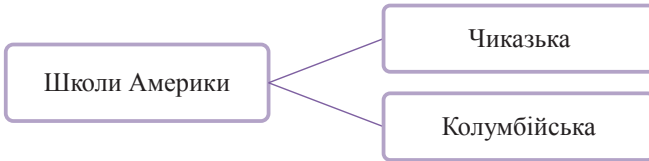

Рис. 2. 24. Школи функціоналізму в США

Представниками *американського* функціоналізму були: Уільям Джемс, Джон Дьюї, Джеймс Енджелл, Роберт Вудворте та ін.; *європейського* – Франц Brentано, Карл Штумпф, Христиан фон Еренфельс, Теодор Ліппс та ін.

Зважаючи на те, що перші розбіжності серед психологів виникли саме з приводу питання щодо можливості експериментального вивчення вищих психічних процесів, представники *Вюрцбурзької школи* (засновник: Освальд Кюльпе) вперше почали експериментальне вивчення мислення. При цьому, наукові дослідження, які в ній проводилися, виходили за межі теоретичних постулатів асоціанізму (в межах якого здійснював свої дослідження пам'яті Еббінгауз). Так, була спростована думка Вундта про те, що продукти апперцептивного зв'язку неможливо вивчати експериментально.

Французька психологічна школа не заперечувала основні положення традиційної психології, але центром своєї уваги зробила дослідження факторів, які визначають зміст психіки. Французькі психологи одними з перших почали ретельно вивчати роль соціального середовища в процесі розвитку психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Найважливішими методами, що надавали матеріал для розуміння об'єктивних закономірностей психічного життя, стало вивчення патологічних варіантів психічного розвитку, а також даних про особливості становлення психіки в різних культурах. Французькі науковці працюють також і в межах експериментальної психології: Теодюль Арман Рібо, П'єр Жане.

Загалом, у французькій психології виокремлюються такі *напрями досліджень*:

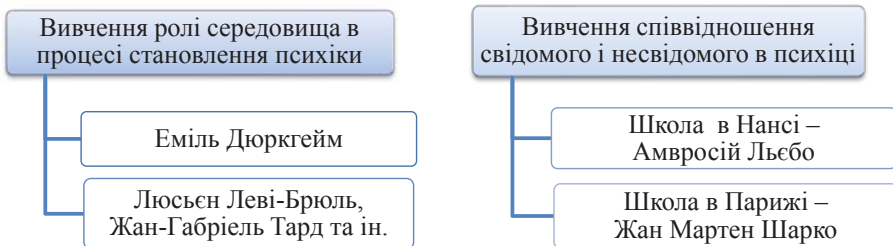

Рис. 2. 25. Напрями психологічних досліджень у французькій психології

Відповідно науковці, які працювали за кожним із цих напрямів, використовували різні методи. Так, соціологічний напрям передбачав застосування *кросс-культурного* (дослідження психіки різних народів) та порівняльного методів дослідження. Вивчення співвідношення свідомого і несвідомого в психіці визначало використання психологами *клінічного методу* (на основі застосування даних патологічного розвитку).

Наукові пошуки французьких психологів засвідчили важливість врахування культури як фактора, що здійснює вплив на психіку людини. Дана тенденція була найповніше представлена в *описовій психології* Вільгельма Дільтея, який вважав, що різні переживання, як усвідомлені, так і неусвідомлені, пов'язують окрему людину з духовним світом, втіленим у предметах мистецтва. Не менш істотним моментом в концепції Дільтея стало окреслення і розуміння тих методологічних проблем, які витікали з орієнтації психології переважно на природничі науки. Усвідомлення думки стосовно того, що безпосередні методи вивчення духовного життя не можуть бути визнані в даній парадигмі об'єктивними, наштовхнуло науковця на думку щодо необхідності відмовитися від пояснення психічного життя, перейшовши до його опису.

Розвиток психології як експериментальної науки, отримання нових емпіричних даних, боротьба думок на теоретичній ниві, розширення галузей практичного застосування психології, збільшення кількості прикладних психологічних досліджень наприкінці XIX – перших десятиріч XX ст. приводило до зростання суперечностей між суб'єктивно-ідеалістичним методологічним підґрунтям і конкретно-науковими результатами досліджень.

Майже одночасно, на зміну панівному асоціанізму Вундта та його американському варіанту – структуралізму, приходять функціоналізм, біхевіоризм, гештальтпсихологія, психоаналіз, які у перші десятиріччя XX століття набувають особливостей провідних психологічних систем світу.

Вивчення змісту свідомості в структуралізмі Е. Тітченера

На межі XIX-XX структуралізм був найбільш розповсюдженою та значущою психологічною школою в Америці, засновником якої був англійський психолог **Едвард Бредфорд Тітченер** (1867-1927). Спочатку він отримав психологічну освіту в Оксфордському університеті, згодом навчався у Вундта в Лейпцигу, а в 1892 році переїхав до США, де і створив в Корнельському університеті найбільшу в цій країні наукову школу, аналогом якої слугувала Лейпцигська лабораторія Вундта. Тому Тітченера іноді називають американським Вундтом.

Він також перекладав книги Вундта з німецької мови на англійську (зокрема «Основи фізіологічної психології») і сам є автором багатьох робіт, серед яких: «Нариси психології» (1896), «Початковий курс психології» (1898) і 4-томник «Експериментальна психологія» (1901-1905) та ін.

З точки зору Вундта, розум наділений здатністю до вольової організації елементів психіки. Такий підхід помітно відрізнявся від колишніх пасивних і механістичних уявлень про асоціації.

Тітченер відмовився від вундтівського учіння про апперцепцію і зосередився на вивченні елементів психіки та їх механічного зв'язку шляхом асоціацій.

Тітченер завжди говорив, що дотримується поглядів Вундта, однак він все ж змінив їх і розробив власну теорію, яка отримала назву *структуралізму*. Дійсно, системи Вундта і Тітченера мали принципові відмінності й термін «структуралізм» міг застосовуватися лише по відношенню до підходу, який використовував Тітченер.

Науковець називав свою теорію структуралізмом, оскільки вважав, що предметом психології має стати зміст свідомості, впорядкований у певну структуру. На думку Тітченера, психологів не повинно цікавити питання про те, як дана структура працює. При цьому, слід зазначити, що психіка і свідомість ним ототожнювалися.

Головні задачі структуралізму:

- точне визначення структури психіки, виділення окремих її компонентів;
- виявлення законів, за якими здійснюється об'єднання елементів;
- дослідження зв'язку компонентів свідомості з фізіологічними станами.

Серед перерахованих вище задач структурної психології основну частину досліджень Тітченера було присвячено першій задачі – виявленню елементів свідомості.

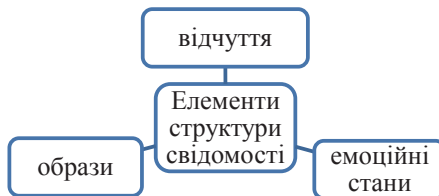
Свідомість Тітченер розумів як людський досвід в її залежності від суб'єкта, який його переживає. Предметом психології є вивчення свідомого досвіду, оскільки саме такий досвід залежний від досліджуваного суб'єкта. Цей вид знань, говорить психолог, відрізняється від тих, які отримують учені, що досліджують традиційні проблеми природничих наук. Наприклад, звук і світло вивчаються фізиками і психологами, однак фізики досліджують явища з позиції перебігу фізичних процесів, а психологи – з точки зору специфіки спостереження і сприйняття людьми. За твердженням Тітченера, всі інші науки, окрім психології, незалежні від досліджуваного суб'єкта.

Вчений попереджав, що при вивченні свідомого досвіду не можна допускати так званої *помилки стимулу* – тобто змішування психічних процесів сприйняття об'єкта і впливу самого об'єкта.

До самоспостереження мають долучатися спостерігачі, які навчені описувати стани своєї свідомості, а не стимули, що сприймаються.

Свідомість за Тітченером – це сума наших переживань, які існують на даний період часу, а розум – це сума наших, накопичених за життя, переживань. Свідомість і розум багато в чому схожі між собою, проте у свідомість включені психічні процеси, які відбуваються зараз, а в розумі міститься загальний результат цих процесів.

Вчений запропонував вважати 3-ма основними *елементами структури свідомості* такі:

На думку Тітченера, спостерігачі, які бачать яблуко і описують його просто як яблуко, не визначаючи колір і форму, які вони також сприймають, здійснюють «помилку стимулу».

Наприклад, кажуть, що бачать яблуко, а не предмет певної форми, кольору або розміру.

Рис. 2. 26. Основні елементи структури свідомості за Е. Тітченером
Відчуття – це основні елементи сприйняття, представлені у вигляді звуків, зорових образів, запахів та інших переживань.

Образи – елементи ідей і відображають переживання, які не пов'язані з теперішнім (наприклад, переживання, що виникають в нашій пам'яті).

Емоційні стани – вияви душевних переживань і виявляються в таких почуттях, як кохання, ненависть або туга.

До запропонованих Вундтом властивостей *якості* та *інтенсивності* Тітченер додав властивості *тривалості* та *чіткості*. Він вважав ці 4 ознаки основними характеристиками всіх відчуттів і образів. Емоційні стани, на його думку, мають лише інтенсивність та тривалість. Наприклад, відсутність у переживаннях чіткості пояснюється Тітченером тим, що концентрація уваги безпосередньо на емоціях неможлива. Спроба скерувати увагу, наприклад, на тугу, призводить до того, що емоція зникає.

Тітченер на основі відкриттів, зроблених в його лабораторії, відмовився від 3-вимірної теорії почуттів Вундта і висунув своє припущення про те, що всі почуття мають лише одну вісь вимірювання: задоволення-незадоволення.

Виявити найпростіші елементи свідомості (відчуття, емоційні стани, образи) можна завдяки особливим чином організованої інтроспекції, яка має бути експериментальною:

- експеримент повинен являти собою спостереження, яке можна повторити, ізолювати та змінити;
- чим частіше повторювати спостереження, тим імовірніше, що можна чітко побачити досліджувані явища та мати можливість їх детального опису;
- чим краще вдасться унеможливити вплив сторонніх факторів на спостереження, тим простішою стане вирішувана задача і тим меншою буде небезпека того, що дослідник піде неправильним шляхом і прийме хибну точку зору;
- чим ширшими є можливості варіювання спостереження, тим чіткіше виявлятиметься єдність досвіду, і тим більше шансів для відкриття закономірностей матиме дослідник ... (Тітченер, 1909).

Тітченер писав, що відпрацьоване спостереження має стати настільки звичним і автоматичним, щоб перетворитися на майже несвідомий процес. Якщо спостерігачів у лабораторії можна розглядати в якості машин, то всіх людей також можна вважати машинами.

Ближче до кінця життя Тітченер почав змінювати свою систему поглядів. Починаючи з 1918 року, він виключив зі своїх лекцій тему про психічні елементи. Замість цього, він висловив припущення про те, що психологія має вивчати не

Тітченер виступав проти підходу Вундта, який головну увагу приділяв об'єктивним, кількісним показникам, оскільки був переконаний, що такий метод не дозволяє виявити елементарні відчуття та образи, що виникають у свідомості. Тому Тітченер надавав великого значення дослідженню окремих частин, на той час як Вундт робив акцент на вивченні цілого.

базові психічні елементи, а переважно відмінності у процесах сприйняття, оцінюючи такі характеристики як якість, тривалість, інтенсивність, чіткість тощо. На початку 20-х років він почав піддавати сумніву сам термін «структурна психологія» і радше називав свою систему «екзистенційною психологією». Він також переглянув інтроспективний метод і віддав перевагу феноменологічному підходу, намагаючись просто досліджувати переживання без спроби розкладання їх на компоненти. Хоча ці ідеї формально не увійшли до психологічної системи Тітченера, вони вказують напрям руху його думки, яка все ж не була ним розвинута далі.

Структуралізм являв собою чисту науку, яка не мала прикладного значення. Сам Тітченер заявляв, що в її задачу не входить лікування «хворої психіки», зміна людської свідомості чи реформування суспільства. Її єдиною метою є відкриття сутності та структури психіки. Він вірив, що вчені не повинні піклуватися про практичну цінність своїх досліджень. З цієї причини він виступав проти розвитку дитячої психології, зоопсихології та інших напрямів, які не включали в себе самоаналіз і не сприяли пошуку сутності свідомості.

Проте, незважаючи на сувору критику структуралізму Тітченера, слід відзначити, що він та його прихильники здійснили важливий внесок у розвиток психології. Предметом їхніх досліджень був свідомий досвід, який набув чіткого визначення, а методи ґрунтувалися на спостереженні, експерименті та вимірюванні, що відповідало кращим науковим традиціям. Безперечно, свідомість краще за все розумілася людиною при свідомому досвіді, а тому найбільш доцільним методом її дослідження виявилось самоспостереження, до проведення якого в межах структуралізму були вироблені певні вимоги.

І хоча нині предмет дослідження структурної психології та її цілі втратили свою актуальність, все ж інтроспекція (як словесний опис переживань) і досі використовується у багатьох психологічних галузях.

Позитивний вплив теорії Тітченера полягав також і в тому, що вона постала в якості мішені для критики. Адже проти структуралізму почали виступати нові психологічні школи, які зобов'язані своїм існуванням саме переосмисленню засад структурної психології.

Дослідження функцій свідомості у функціоналізмі

На відміну від структуралізму, засновником якого був Тітченер, науковці, яких об'єднав функціоналізм, не мали наміру створювати нову психологічну школу. Як уже було сказано на початку розгляду теми, ідеї функціоналізму

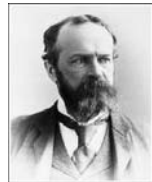
представлені в наукових концепціях європейських та американських психологів.

Функціоналізм, як свідчить назва, займається проблемами функціонування психіки або її використання організмом для адаптації до навколишнього середовища. Рух функціональної психології сконцентрував свої зусилля на практичному питанні про роль і значення психічних процесів. Функціоналісти вивчали психіку з точки зору дослідження не її складу, а скоріше, функцій і процесів, які призводять до практичних наслідків у реальному світі.

Дослідження психіки, проведені Вундтом і Тітченером, не виявили ніяких практичних результатів психічної діяльності людини, хоча це і не було їх ціллю. Таке утилітарне ставлення до подібних питань було несумісне з їх виключно науковим підходом. Функціоналізм – перша система психології, яка постала проти експериментальної психології Вундта і структуралізму Тітченера. Справа в тому, що обидва ці напрями не могли дати відповіді на питання про те, які функції виконує розум і як він це робить. Хоча виникнення функціоналізму було протестом проти існуючих напрямів психології, його прихильники не намагалися створити власну школу. З часом функціоналізм дійсно набув риси наукової школи, проте її поява ніколи не було істинною ціллю його лідерів.

У результаті функціоналізм так і не став відособленим рухом, яким був структуралізм Тітченера. Тому не існувало і такої єдиної функціональної психології, якою була структурна психологія. Хоча були декілька напрямів функціоналізму, які мали власні відмінності, тим не менше, всі вони займалися проблемами функцій свідомості. Але оскільки вони вивчали поведінку організму в умовах його взаємодії з навколишнім середовищем, то закономірним є той факт, що розробники функціоналізму почали цікавитися питаннями потенційного застосування психології у вирішенні повсякденних задач. Таким чином, прикладна психологія швидко розвивалася саме в США, де сьогодні вона вважається головним творчим доробком руху функціоналістів.

Вільям Джемс (1842-1910) – американський психолог і філософ, постать і роль якого в американській психології є доволі парадоксальними.

Джемс не є засновником функціоналізму, але міркував і писав у дусі цього напрямку, тому можна сказати, що його роботи попередили виникнення нової наукової течії в Сполучених Штатах.

Згідно з одним із історико-психологічних досліджень, Джемс поступається за значущістю для світової психологічної науки лише Вундту,

очолюючи список американських психологів. При цьому, на відміну від Тітченера або Вундта, Джемс присвятив психології не так багато своєї уваги, віддаючи перевагу філософії, вважаючи психологію ствердженням очевидного.

Незважаючи на таке доволі специфічне ставлення до психологічної науки, у 1890 році було опубліковано двотомник Джемса «Принципи психології», яка мала величезний успіх і досі вважається однією з фундаментальних робіт з психології. У 1899 році вийшла його праця «Бесіди з учителями про психологію», присвячена питанням використання методів психологічної науки у процесі навчання. Можна сказати, що цей твір започаткував виникнення педагогічної психології і став першим підручником з цього предмету.

«Принципи психології» Джемса починаються з твердження, що *«психологія є наукою про психічні (ментальні) явища та їх умови»*. З точки зору предмета вивчення, ключовими словами тут постають явища та умови. Поняття «явища» засвідчує те, що предмет вивчення психології перебуває у сфері безпосереднього досвіду людини. Термін «умови» для Джемса засвідчує важливість тіла, зокрема мозку, для функціонування психічних процесів.

За Джемсом, основну частину психології утворюють фізичні основи свідомості. Вчений надавав важливого значення вивченню свідомості у своєму природному середовищі, тобто в нерозривній єдності з людським буттям. Відмінною рисою психології Джемса також було звернення до біології та фізіології мозку при вивченні свідомості.

Він виступав проти вузькості і штучного характеру вундтівської позиції та стверджував, що свідомі переживання є просто тим, чим вони є, а не групами або набором елементів. Відкриття окремих складових за допомогою інтроспекції ще не доводить їхнього існування незалежно від спостерігача. Психологічна інтерпретація результатів експерименту залежатиме насамперед від поглядів та позиції науковця. Дегустатор поволі вчиться розпізнавати окремі компоненти запаху і смаку, які людина не підготовлена вловити не в змозі. Так само, вважав Джемс, той факт, що деякі люди здатні до аналізу власних переживань в умовах психологічної лабораторії не означає, що описувані ними окремі елементи дійсно наявні у свідомості будь-кого, хто переживає такий самий досвід.

Подібні припущення Джемс назвав хибним висновком психологів і заявив, що у свідомому досвіді відсутні елементарні відчуття, оскільки вони є виключно результатом складного спіралеподібного процесу умовисновків та абстрагування. «У жодної людини не може бути елементарних відчуттів самих по собі. Із самого народження наша свідомість заповнена безліччю різних об'єктів і зв'язків, а те, що ми називаємо простими відчуттями, є результатом розбірливості уваги, яка часто досягає найвищого рівня», – писав Джемс.

Замість штучного аналізу і розподілу свідомого досвіду на уявні елементи, Джемс запропонував нову програму психології. Він оголосив єдність всього психічного життя, цілісність і постійну змінюваність досвіду. На його думку, свідомість існує у формі безперервного перебігу, який він назвав *поток*ом свідомості, і будь-яка спроба розкласти його на окремі елементи лише спотворює його сутність.

Оскільки потік свідомості перебуває у безперервному русі і постійно змінюється, ми не можемо мати одну і ту ж думку або пережити відчуття більше одного разу. Про щось ми можемо думати скільки завгодно разів, проте ці думки завжди будуть відмінними. Різниця в думках і переживаннях людини обумовлена проміжним досвідом, тому свідомість носить не зворотний, а спрямований, кумулятивний характер.

Безперервним є також і процес мислення. Потік свідомості супроводжується пробілами (наприклад, під час сну), однак прокинувшись, нам відразу вдається відтворити рух потоку свідомості. Крім того, психіка відзначається вибірковістю. Так, ми здатні приділяти увагу певній невеличкій частинці емпіричного світу, що свідчить про вибіркоче реагування мозку на численні подразники з метою їхньої фільтрації. Головне, на чому наголошував Джемс, – це мета свідомості. Він вважав, що свідомість наділена біологічною корисністю, за інших же умов вона не вижила б. Мета, або функція свідомості – дати людині можливість – у вигляді уміння обирати – пристосуватися до оточуючого середовища. Джемс розділяв свідомий вибір і «звичку», вважаючи звички несвідомими і мимовільними. Свідомість вступає в дію тоді, коли ми стикаємося з новою проблемою і необхідністю обирати шляхи її вирішення. Це – безумовний вплив на Джемса еволюційної теорії.

Оскільки психологія вивчає індивідуальну і безпосередню свідомість, кращим інструментом для цього є *самоаналіз*. Він вважав цей метод далеким від досконалості. Тим не менше, результати інтроспективного спостереження можна перевіряти, порівнюючи дані, отримані від різних спостерігачів. Хоча Джемс не на стільки широко практикував експериментальний метод, він визнавав його корисність для психологічного дослідження – особливо для психофізики, аналізу сприйняття простору, вивчення пам'яті. На доповнення до експериментального та інтроспективного методів Джемс запропонував використовувати в психології *порівняльний метод*. Досліджуючи психічні

Розкласти свідомість на частини – те саме, що різати ножицями воду. «Традиційна психологія описує справу так, ніби річка складається з відер, чаш та інших емкостей, що містять воду. Навіть якби відра й каструлі дійсно стояли б у потоці, між ними продовжувала б текти вільна вода. Саме цю вільну воду свідомості психологи рішуче не помічають».

В. Джемс

функції дітей, людей з погано розвиненим інтелектом і з психічними розладами, Джемс дійшов висновку, що психологія повинна вивчати і психічні відхилення. Він підкреслював цінність *прагматизму* для психології. Його головний принцип – обґрунтованість ідеї або поняття має бути розглянута в термінах їх практичних наслідків.

Інтерес до суб'єктивного привів Джемса до спроби аналізу структури особистості. Він пропонував *чотири форми «Я»*:

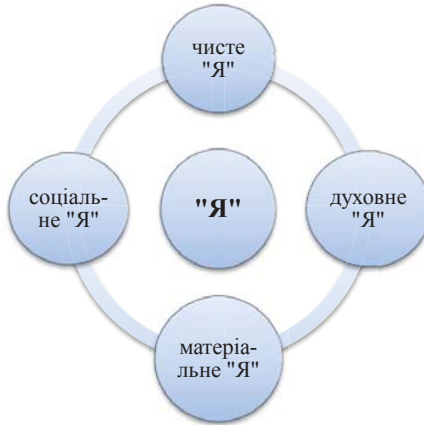

Рис. 2. 27. Структура особистості за У. Джемсом

Матеріальне «Я» – тіло, одяг, майно людини; *соціальне «Я»* – все, що відноситься до претендувань на престиж, дружбу, до потреби в позитивній оцінці з боку інших; *духовне «Я»* – процеси свідомості, психічні здібності; *чисте «Я»* або особиста ідентичність, основою якого є органічні (вісцеральні, та м'язові) відчуття.

Найбільше визнання у психології отримали ідеї відносно соціального і чистого Я». Соціальне «Я» – компонент у структурі особистості, в якому відображається усвідомлення значущості особистості в уявленнях інших. Оскільки людина є членом різних соціальних груп, у неї є кілька соціальних «Я». Самооцінка особистості є певним сумарним результатом соціального досвіду людини. Джемс вивів навіть формулу, в якій самооцінка, являючи собою почуття власної гідності, самоповагу, представлена співвідношенням успіху до рівня претендувань людини:

$$\text{Самоповага} = \text{успіх} / \text{рівень претендувань}$$

Джемс, одночасно з датським психологом Карлом Ланге, розробив одну з найвідоміших теорій емоцій, яка вказує на зв'язок між емоціями і фізіологічними змінами. Джемс писав: «Ми засмучені, тому що плачемо, гніваємося, оскільки б'ємо іншого, боїмося, тому що тремтимо», тобто вважав, що фізіологічні зміни є первинними по відношенню до емоцій.

Така позиція суперечила існуючій на той час думці, коли вважалося, що емоція передує фізичній реакції. Джемс же перевернув це твердження, відзначивши, що фізична реакція передує появі емоцій, особливо «яскравих» (страх, кохання, гнів). На підтримку цього переконання Джемс наводив приклад інтроспективного спостереження: якщо фізичних змін немає (прискорення серцебиття і дихання, напруження м'язів), то немає емоції. Точка зору Джемса викликала серйозні суперечки в наукових колах і надихнула багатьох дослідників на вивчення цього питання.

Те саме бачення емоційних станів висловив у 1885 році датський психолог Карл Ланге, тому ця теорія отримала назву теорія емоцій Джемса-Ланге.

Незважаючи на зовнішню парадоксальність даного погляду, теорія Джемса-Ланге отримала широке розповсюдження внаслідок послідовності й логічності викладення.

Отже, Джемс – одна з найбільш видатних постатей в американській психології, який заклав основний принцип американського функціоналізму: мета психології – не виявлення елементів досвіду, а вивчення функцій пристосування свідомості. Свідомість, за Джемсом, – це життєво важлива функція високорозвинених істот, які живуть у складному середовищі. Без неї була б неможливою еволюція людини.

Подальший розвиток функціоналізму пов'язаний з роботами Чиказької школи Джона Дьюї, Джеймса Енджелла та вченого Колумбійської школи Роберта Вудвортса.

Джон Дьюї (1859-1952) вважається засновником Чиказької школи функціоналізму.

Його книга «Психологія» (1886) була першим американським підручником з цього предмета, але не вона визначила вплив даного науковця на психологічні кола. Невелика стаття під назвою «Теорія рефлекторної дуги в психології», написана Дьюї в 1896 році і опублікована в журналі «Психологічний огляд», може вважатися початком функціональної психології. У цій роботі він виступив із різкою критикою психологічного молекуляризму, елементаризму теорії рефлекторної дуги, в яких подразник і реакція на нього розглядаються відособлено. На відміну від Вундта і Тітченера, Дьюї мав сумніви стосовно

того, що поведінку і свідомий досвід можна розкласти на частини або елементи і намагався перейти до нового розуміння предмета психології.

На його думку, психічна діяльність являє собою потік не лише свідомості, а й активності, що включає в нероздільній цілісності організм і середовище. Таким чином, він, як і Джемс, не розділяв прийнятий досі в психології розподіл на суб'єкт і об'єкт. Він був переконаний у неможливості розгляду стимулу і реакції як незалежних одне від одного феноменів. Допоки координація організму в середовищі здійснює адаптаційну функцію, дана цілісність зберігається, а свідомість являє собою один із часткових моментів постійного процесу «дослідження» й адаптації до середовища. Вчений вірив у те, що людина здатна найкращим чином пристосуватися до найскладніших ситуацій і навіть змінити зовнішні умови.

Дьюї розглядав поведінку не як абстрактну конструкцію, а як форму пристовування організму до оточуючого середовища. Таким чином, він вважав, що предметом психології має стати вивчення людського організму в процесі його життєдіяльності. Цікавим є те, що Дьюї не називав свою психологію функціоналізмом і, незважаючи на критику основних положень структуралізму, ніколи серйозно не вважав, що структура і функція підлягають роз'єднанню. Саме Енджеллу та його послідовникам належить твердження, що функціоналізм і структуралізм являють собою абсолютно протилежні психологічні течії.

Коли в 1904 році Дьюї переїхав до Нью-Йорка, Чиказький університет очолив *Енджелл*.

Джеймс Роуланд Енджелл (1869-1949) – науковець, який сприяв перетворенню руху функціоналізму в справжню психологічну школу. Завдяки йому відділення психології в Чиказькому університеті стало одним з найбільш впливових з подібних факультетів того часу.

У 1904 році Енджелл опублікував підручник «Психологія», в якому запропонував опис функціонального підходу. У цій праці Енджелл стверджував, що функцією свідомості є вдосконалення адаптивних можливостей організму. Мета психології полягає у вивченні того, як психіка допомагає організму в пристосуванні до навколишнього середовища. Але ще більш видатною подією стала промова Енджелла, адресована ним Американській психологічній асоціації у 1906 році, в якій він сформулював позиції функціоналізму.

«Функціональна психологія, – говорив Енджелл, – зовсім не є новою, вона завжди була невід'ємною частиною психології. Це структуралісти

відокремилися від давно існуючої, дійсно всеохоплюючої галузі психології». Енджелл визначив три головні теми руху функціоналізму:

- функціональна психологія – це учіння про психічні операції; учіння, яке протистоїть психології психічних елементів; задача функціоналізму – вивчення законів психічних процесів та умов, в яких відбувається їх перебіг;
- це учіння про фундаментальну корисність свідомості; свідомість – інструмент, за допомогою якого організм пристосовується до вимог оточуючого світу; оскільки свідомість вижила, вона має відігравати істотну роль в житті організму;
- це учіння про психофізичні зв'язки (розум-тіло); фактичної різниці між функціями розуму і тіла немає, вони належать до феноменів одного порядку і легко переходять одне в одного.

Енджелл сприяв перетворенню даного напрямку в широкий і діяльний науковий напрям із власною лабораторією, дослідницькою базою, викладачами-ентузіастами і відданими функціональному підходу студентами. Але сам він продовжував наполягати на тому, що функціоналізм на справі не є психологічною школою і не має ототожнюватися виключно з Чиказьким університетом. Всупереч таким заявам Енджелла, формально течія функціоналізму розвивалася, і часто саме її називають Чиказькою школою, на чолі якої після Енджелла став *Гарвей Керр (1873-1954)*.

Незважаючи на те, що батьківщиною функціоналізму прийнято вважати Чикаго, інша його гілка формувалася Вудвортсом у *Колумбійському університеті*.

Роберт Вудвортс (1869-1962) – американський психолог, який очолював Колумбійську школу функціоналізму.

Вудвортс, так само як Енджелл, вважав неприпустимим для науки домінування певної теоретичної системи, а тому мав негативне ставлення до терміну «психологічна школа». Відносячи себе до еkleктиків, він наголошував на відкритості своєї наукової позиції по відношенню до різних методологічних концепцій.

Свої погляди на психологію Вудвортс описував у журнальних статтях і таких книгах як: «Динамічна психологія» (1918), «Динаміка поведінки» (1958) та ін.

Спираючись на учіння Дьюї та Джемса, Вудвортс у межах функціоналізму розробив *динамічну психологію*. Перше власне дослідження Вудвортса стосувалося проблеми «переносу» в навчанні. Аналіз зв'язків «стимул-реакція» привів його до висновку про важливість активного втручання організму в систему взаємодії цих компонентів, що доповнювало формулу і

перетворювало її на іншу: «стимул-організм-реакція». На думку вченого, вивчення «організму» допоможе зрозуміти поведінку людини, оскільки може повністю змінити першочергові взаємозв'язки між стимулом і реакцією.

Вудвортс стверджував, що його психологія не відзначається новаторством і відповідає кращим психологічним традиціям того часу. Він також говорив про те, що психологічне знання починається з дослідження характеру подразника і реакції, – тобто, по суті, зовнішніх подій. Але, на його думку, цього замало і, можливо, втрачається найголовніше. Адже подразник не є головною і єдиною причиною конкретної реакції, і сам організм здатний коригувати реакцію на подразник. З такої позиції випливає, що предметом психології є як свідомість, так і поведінка, а отже, психологічна наука може використовувати інтроспективний метод, а також спостереження та експеримент.

Сконцентрувавшись на вивченні поведінки, Вудвортс виокремив важливу роль мотивації в даному процесі. Мету динамічної психології він вбачав у дослідженні мотивації, іноді називаючи нову галузь «мотивологією».

Хоча в позиціях Вудвортса і представників Чиказької школи функціоналізму простежуються спільні риси, Вудвортс, на відміну від колег із Чикаго, підкреслював значущість фізіологічних основ поведінки. Його динамічна психологія концентрувалася саме на причинно-наслідкових зв'язках, а мета психології вбачалася у визначенні того, чому людина поводиться так, а не інакше. Таким чином, його насамперед цікавили рушійні сили або мотиви функціонування людського організму.

Американські функціоналісти розглядали функцію в якості діяльності, що охоплює одночасно і свідомість, і поведінку. Цим вони відрізнялися від позицій європейських психологів, які, в першу чергу, були сконцентровані на актах (функціях) свідомості. Проте було й те спільне, що визначало загальний підхід науковців до предмета психологічного дослідження в Америці та Європі. Психічна діяльність неможлива без суб'єкта, з якого вона й починається. Більше того, саме операціями та актами цього суб'єкта визначається характер світу, в якому він функціонує.

Одним із яскравих представників європейського функціоналізму був австрійський філософ і психолог **Франц Brentано** (1838-1917), який майже одночасно з Вундтом висловив ідею про те, що кожний психічний акт має певну спрямованість (інтенцію) на об'єкти зовнішнього світу.

Провідною для психології він вважав проблему свідомості та наголошував на необхідності визначення відмінності свідомості від інших явищ буття. Вирішення цієї проблеми, – стверджував Brentано, – допоможе

окреслити сферу психології. Він заперечував також позицію Вундта щодо важливості визначення змісту свідомості, вважаючи, що такий підхід ігнорує активність свідомості та її постійну спрямованість на об'єкти (*інтенцію*). На думку Brentano, інтенція являє собою не просто активність, а спільне з актом свідомості співіснування певного об'єкта. Наприклад, у психології доволі широко використовується поняття «уявлення», під яким розуміється відновлення в пам'яті відбитків побаченого і почутого. За Brentano, слід диференціювати уявлення від *уявлювання* і зосередитись саме на останньому як спеціальній духовній діяльності, завдяки якій пізнається образ. Він стверджував, що звичне для науковців міркування про сприйняття, як правило, обмежується аналізом «появи» чуттєвого образу. У той же час ігнорується найважливіше – акт «сприймання» змісту цього образу. Відтак, слід рішуче розрізняти *акт* і *зміст*, не плутати їх і тоді стане зрозуміло, що *психологія – це наука про акти свідомості*.

Brentano описав і класифікував форми цих актів: акти «уявлювання» чого-небудь, акти емоційної оцінки, акти судження. Поза актом об'єкт не існує, але й акт, у свою чергу, виникає лише при спрямованості на об'єкт. Коли людина чує слово, її свідомість через звукову, матеріальну оболонку скеровується на предмет, про який йдеться. Оскільки розуміння значення слова є актом, тому воно є психічним феноменом, на відміну від подразника і речі, які до сфери психології не відносяться.

Brentano вважав, що при звичайному самоспостереженні і різних видах експерименту можна побачити і вивчити лише результат, а не сам психічний акт, а тому заперечував прийняту в лабораторіях процедуру аналізу. Психічні процеси й феномени, на його думку, слід досліджувати шляхом ретельного самоспостереження за їх природним перебігом.

Ствердивши принцип активності свідомості, Brentano став піонером функціоналізму, розробку якого продовжив німецький психолог і філософ **Карл Штумпф** (1848-1936).

На його, думку, предмет психології повинно становити дослідження психологічних актів або функцій («сприймання, розуміння, хотіння та ін.). Так, вивченню підлягає не колір об'єкта (це – феномен), а акт (або дія) суб'єкта, завдяки якій людина усвідомлює даний колір в його відмінності від інших.

Отже, Штумпф розрізняє такі *прояви свідомості*:

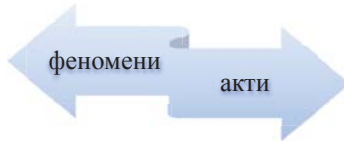
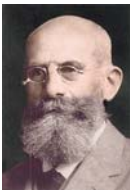

Рис. 2. 28. Прояви свідомості за К. Штумпфом

Феномени – це сенсорні форми, що представляються у вигляді цінностей, понять і подібних їм змістів свідомості. Вивчення феноменів Штумпф відносив до особливої предметної галузі – феноменології, пов’язуючи її з філософією, а не з психологією. *Акти* або *функції* – сприйняття, розуміння, бажання Штумпф вважав власне предметом психології. Серед функцій він розрізняв інтелектуальні та емотивні (чи афективні) функції.

Вчений захоплювався музикою, розглядав її в якості феномена культури. Багато його експериментальних робіт були зосереджені на вивченні специфіки сприйняття музичних тонів. У питаннях вивчення музики Штумпф полемізував із Вундтом. Так, «батько» експериментальної психології вважав, що музичні звуки мають досліджувати професійні психологи в лабораторних умовах. Штумпф же був переконаний в тому, що справжні спостереження можуть здійснити лише експерти-музиканти. Крім цього, Штумпфу належать роботи, спрямовані на вивчення психології просторових уявлень, дослідження з дитячої психології, зоопсихології.

Сприйняття музичних мелодій вивчав інший дослідник і учень Brentano – **Христіан фон Еренфельс** (1859-1932). У своїй роботі «Про гештальтності» (1890) він уперше ввів у психологію поняття *гештальтностей*, які й були названі на його честь якостями Еренфельса. Саме ці якості є духовними актами суб’єкта і визначають *процес* «сприйняття» музики. Його відкриття здійснили значний вплив на роботи гештальтпсихологів.

Дослідження процесів сприйняття (але вже художніх творів) проводилося німецьким психологом **Теодором Ліппсом** (1851-1914). Замість терміну «інтенція», він запропонував поняття *емпатія*, яке також описував як особливий психічний акт. Завдяки емпатії суб’єкт здійснює проєкцію свого емоційного стану на предмет, що сприймається, переживаючи при цьому широкий спектр як позитивних, так і негативних емоцій. Вона виходить із суб’єкта, тому естетичні переживання викликаються не зовнішнім світом, чи художнім твором, а людиною, яка сприймає певний витвір мистецтва.

Підсумовуючи, варто сказати, що представники функціоналізму об’єктивно довели значення поведінки, яка поряд зі свідомістю має бути

включеною до предмета психології. Надзвичайно важливою для психологічної науки була й ідея цілісності, розгляд не лише свідомості, поведінки, а й того соціального середовища, в якому розвивається жива істота. Ці положення, а також розроблені в межах функціоналізму методи вивчення психічної діяльності визначили шляхи подальшого розвитку психології.

Експериментальна діяльність представників Вюрцбурзької школи

Вюрцбурзька школа в психології відома насамперед тим, що саме в ній вперше було розпочато експериментальне дослідження мислення. Її засновником вважається німецький вчений *Освальд Кюльпе*.

Освальд Кюльпе (1862-1915) так само як і Тітченер, був учнем Вундта і тому на початку своєї професійної кар'єри частково повторював експерименти, які проводилися в Лейпцигській лабораторії. Одночасно він займався удосконаленням лабораторного методу.

Кюльпе, на відміну від Вундта, вважав, що не лише прості психічні функції, а й складні розумові процеси можна досліджувати експериментально. Крім того, вчений зосередився не на результатах діяльності досліджуваних (швидкості й точності відповідей учасників експерименту), а на її *процесі*. Специфіка дослідів полягала у зміні інструкції, яку пропонували досліджуваному на початку експерименту. Дотримання саме цієї умови привело Кюльпе та його колег до зосередження уваги дослідників саме на цьому аспекті психологічного випробування.

Так, постановка перед досліджуваним задачі та спостереження за процесом її вирішення фактично зумовили початок експериментального вивчення мисленнєвої діяльності людини. Тим самим науковець заперечив переконання Вундта в тому, що експерименту доступні лише елементарні (сенсорні) процеси, а також те, що свідомість – це сенсорна мозаїка, представлена комплексами взаємопов'язаних сенсорних елементів, таких як: відчуття та уявлення.

З метою модифікації методу інтроспекції Кюльпе запропонував метод *«систематичної експериментальної інтроспекції»*. Розв'язуючи інтелектуальну задачу (наприклад, встановлюючи логічний зв'язок між поняттями), досліджуваний мав представити ретроспективний звіт про стани свідомості, пережиті ним у процесі мисленнєвої діяльності. Назва самозвіту систематичним була обумовлена точним розподілом процесу на часові відрізки і наступним його багаторазовим повторенням з метою коригування опису. Результати

досліджень засвідчили, що думка може бути охарактеризована і негативно (як така, що якісно відрізняється від сенсорних даних), і позитивно (як така, що оперує значеннями). Тим самим колишнє уявлення про зміст свідомості було змінено, оскільки до її складу вводилися *розумові образи* як нові феномени свідомості.

В лабораторії Кюльпе від досліджуваних вимагали не просто відтворити просте судження про силу подразника, їх просили описати складні психічні процеси, які відбувалися з ними в ході виконання завдань. Метою Кюльпе було дізнатися, що відбувається в голові суб'єкта під час того чи іншого переживання. Психолог прагнув розширити вундтівську концепцію предмета психології, включити до нього складні психічні функції та удосконалити методологію інтроспекції.

Між інтроспективними методами Вундта і Кюльпе були відмінності.

Так, Вундт пропонував досліджуваним детально описувати свої переживання. Його дослідження спиралися на об'єктивні кількісні критерії. Кюльпе робив акцент на суб'єктивних якісних описах досліджуваних характеру їх мисленневих процесів.

Експерименти Вюрцбурзької школи також показали, що досліджуваний під час виконання завдань здійснює розумові операції, які зазвичай є неусвідомлюваними. Отже, до сенсорного «матеріалу» психологічного життя людини було додано елементи, неприрівнювані до відчуттів; ці елементи узгоджені з діями суб'єкта, його розумовою діяльністю тощо.

Отже, на відміну від системи Вундта, результати експериментів якого показали, що свідомий досвід можна розкласти на частини, результати інтроспекції мисленневих процесів, отримані психологами Вюрцбурзької школи Кюльпе, підтверджували протилежну точку зору: думка можлива без будь-якого сенсорного або образного змісту. На основі цих висновків склалася *теорія безобразної, або ненаочної думки*: відчуття та образи виконують у мисленні лише додаткову роль. Таким чином, дослідження Кюльпе встановили наявність несенсорної форми свідомості.

Ці висновки скерували науковця на розробку власної програми експериментальних досліджень свідомості, яка була успішно реалізована його учнями. Після смерті Кюльпе були видані «Нариси психології», «Лекції з психології». Вчений часто ділився своїми роздумами і гіпотезами з молодими науковцями, був досліджуваним в організованих та проведених ними дослідках.

Експерименти Кюльпе були продовжені **Отто Зельцем** (1881— 1944), який займався дослідженням залежності процесу

мислення від структури вирішуваної задачі. Серед найбільш важливих відкриттів Зельца особливе місце посідає поняття *антиципуючої схеми*, що збагатила наукові уявлення про процес вирішення завдання ідеєю про можливість передбачити його результат вже на початку мисленнєвої діяльності.

Головні роботи Зельца: «Про закон упорядкованого руху думки» (1913), «До психології продуктивного мислення і помилки» (1922), «Закон продуктивної і репродуктивної діяльності» (1924) та ін.

У Вюрцбурзькій лабораторії проводив свої експерименти і **Карл Марбе** (1869-1953). Вивчаючи порівняльні виміри ваги, він пропонував досліджуваним під час зважування предметів повідомляти не лише про те, який з них є більш важким, а й про те, як вони прийшли до такого висновку. Марбе встановив, що хоча відчуття та уявлення наявні у досліджуваних під час

виконання експериментальної задачі, вони, ймовірно, ніяк не впливають на процес прийняття рішення. Учасникам експерименту не вдавалося відзначити, яким чином в їхній голові складається уявлення про те, який з предметів має більшу вагу, а який – меншу. Це суперечило усталеній на той час думці про те, що судження формулюється тоді, коли досліджувані, утримуючи в пам'яті мисленнєвий образ першої ваги, порівнювали його із сенсорним враженням від другої.

В експериментах **Карла Людвіга Бюлера** (1879-1963)

досліджуваному пропонувалося вирішувати логічні та арифметичні задачі. Розмірковуючи над ними, людина мала помічати шлях, який приводить до їх розв'язання. В результаті було отримано висновок: прийняття задачі є головним фактором, що визначає процес мислення, тобто задачу та її зміст стали розглядати в якості процесу, що має початок, час перебігу і результат, а не в якості одномоментного акту. Більш ґрунтовне вивчення динаміки мислення допомогло надалі виявити його нові важливі закономірності.

Перш за все, до таких закономірностей слід віднести поняття *установки*, що визначає перебіг мисленнєвої діяльності, регулюючи згідно із задачею відбір ідей. Прийняте у Вюрцбурзькій школі поняття установки, звичайно, відрізнялося від сучасного його тлумачення, однак під ним також розумілася неусвідомлювана спрямованість на вирішення задачі, яка виникає у досліджуваного в момент прийняття даної задачі як мети. Залежно від даної установки (яка певною мірою розглядалася і як аналог сучасної мотивації), учасники експерименту здатні виконувати завдання швидше або повільніше, більш або менш продуктивно. Зміст спрямованості на вирішення задачі Кюльпе

та його співробітники пов'язали зі значенням даної задачі або ситуації в цілому для досліджуваних. Так, у психології важливим по відношенню до мислення виявляється поняття значення, що трактується досить широко – значення інструкції, значення розумового образу, значення ситуації в цілому.

Особливості розвитку психологічних знань у Французькій психологічній школі

Французькі науковці акцентували увагу на важливості вивчення ролі культури і соціального середовища в процесі становлення психіки. Також однією з провідних у французькій психології була проблема співвідношення свідомого і несвідомого в психіці, впливу несвідомих проявів на вчинки людей.

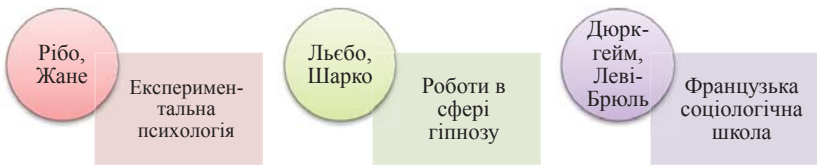

Рис. 2. 29. Напрями діяльності Французької школи та їх представники

Природно, що наукові і практичні пошуки, спрямовані на аналіз природи гіпнозу і навіювання, все більше викликали в науковців підвищений інтерес до аномальних явищ, а також до людей з різними формами психічних розладів. Численні роботи в цьому напрямку виявили неабияке значення даних патології для дослідження психіки нормальних людей. Психологів, так само як і медиків, привертало увагу вивчення гіпнотичних явищ. На межі століть дослідженням цього питання у Франції займалися відразу дві школи – в Парижі й Нансі.

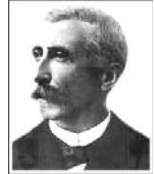
Школу в Нансі очолював **Амвросій Август Льєбо** (1823-1905), який активно використовував гіпноз для лікування захворювань як соматичного, так і невротичного характеру. У своїй праці «Про сон та інші схожі стани. Міркування про вплив духу на тіло» (1864) він розглядав гіпноз як навіюваний сон. Льєбо вважав, що шляхом навіювання можна викликати гіпнотичний стан (стан сну) майже в кожній людині. Спільно зі своїми колегами він розробляв методи словесного навіювання.

Паризькою школою керував **Жан Мартен Шарко** (1825-1893), який також мав великий практичний досвід і більше 30 років працював в одній із центральних неврологічних лікарень. Він займався вивченням спадкових форм нервових хвороб, дослідженням різних захворювань нервової системи (у тому числі, хронічних), також неусвідомлюваних психічних явищ. Його ім'ям

названий метод гідротерапії – душ Шарко. Одним із перших він відмітив психотерапевтичний вплив творів мистецтва.

Найбільшу увагу Шарко привертала проблема істерії. Він відзначив схожість між поведінковими реакціями істериків і людей, що перебувають в гіпнотичному стані. На відміну від нансійців, Шарко стверджував, що гіпнозу підлягають переважно люди, схильні до істерії.

Попри надзвичайно важливі здобутки в сфері гіпнозу, засновником французької психологічної школи вважається **Теодюль Арман Рібо** (1839-1916).

Його досягнення сприяли розвитку європейської, перш за все французької експериментальної психології. У наукових колах він користувався великою повагою, про що свідчить той факт, що на першому Міжнародному конгресі психологів у 1889 році в Парижі головою цього заходу був одноставно обраний Рібо.

Як уже було сказано, він був одним із найвидатніших представників експериментальної психології. Вважається, що в розвитку даного напрямку у Франції він відіграв не менш значну роль, ніж Вундт у Німеччині. На думку Рібо, психологія має бути точною і позитивною, такою, що базується на беззаперечних, експериментально виведених доказах. Хоча інколи він і припускав можливість інтроспективних даних, все ж прагнув до пошуку фізіологічних підстав для пояснення психічних процесів.

Численні роботи Рібо присвячені дослідженню багатьох значущих психологічних проблем і були перекладені на різні мови. Серед них: «Спадковість душевних властивостей» (1884), «Психологія уваги» (1892), «Хвороби особистості» (1896), «Психологія почуттів» (1898), «Досвід дослідження творчої уяви» (1901) та ін.

Він розробив основи свого проекту побудови психології як емпіричної науки з використанням даних патології в якості методу дослідження психіки нормальних людей. Рібо також розробив метод *«природного експерименту»* («експерименту, поставленого природою»), сутність якого полягає в тому, що природа створює різних людей, а саме: з неоднаковим рівнем розвитку (дикуни, діти, цивілізовані люди), з різним станом психічного здоров'я (невротики, розумово відсталі люди та ін.). Науковець доводив, що психологія об'єктом свого вивчення має обрати тріаду: душевнохворий – дикун – дитина.

Одним із найбільш значущих відкриттів Рібо є сформульований ним *закон зворотного розвитку пам'яті* (або закон прогресивного розладу пам'яті). Згідно з цим законом, мнемічна здатність зазнає порушень в напрямку від складного до простого, від нового до старого. Так, спочатку втрачається відтворення найближчих подій, загальних ідей, почуттів і дій. Ще однією

тенденцією розладу пам'яті є те, що спочатку виникає проблема в пригадуванні власних імен, потім – конкретних предметів, ще пізніше – абстрактних понять (тому що абстрактні поняття вимагали більше часу і вправ для вивчення).

Роботи Рібо здійснили значний вплив на багатьох науковців. Недарма один з його учнів адресував вчителю латинський вислів: «Ми всі вийшли з тебе».

Розвиток еспериментального напрямку в психології було продовжено колегою Рібо *П'єром Жане*.

П'єр Марія Фелікс Жане (1859-1947) – лікар за освітою, викладач філософії, був керівником психологічної лабораторії в одній з відомих психіатричних лікарень Франції.

Основні його праці: «Еволюція пам'яті у співвідношенні з часом» (1928), «Страх дії як суттєвий елемент меланхолії» (1928), «Еволюція особистості» (1929) та ін. Жане є творцем *«психології образу дії»*.

Він також увів у психологію поняття *«звужування поля свідомості»*. Поле свідомості, на думку Жане, утворює найбільша кількість простих образів, які одночасно можуть перебувати в свідомості людини. Як і поле зору, воно може змінюватися. Так, поле свідомості є відмінним у всіх людей, а також відзначається мінливістю навіть в одного і того самого суб'єкта. Звужене поле свідомості притаманне дітям і хворим людям. У малюків це проявляється в поривчастих діях, хвилинному гніві або сльозах, у хворих – в неувважності, забуванні та ін.

Дослідження причин звужування свідомості привело Жане до аналізу важливого для психології питання про співвідношення свідомого і несвідомого в людській психіці.

Жане вважав, що експериментальна психологія має бути патологічною, оскільки, знаючи психічні хвороби, можна вивчати нормальну психіку. Хворобливі та здорові стани підкорюються одним і тим самим законам, оскільки під час хвороби спостерігається лише посилення або послаблення явищ, які існують в нормальному стані.

Як автор *«психології образу дії»* науковець пропонує таку *структуру поведінкового акту*:

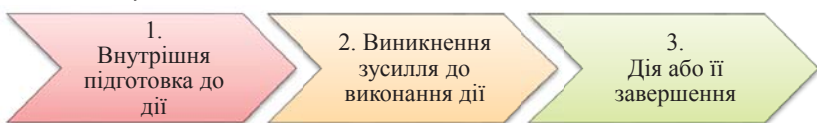

Рис. 2. 30. Структура поведінкового акту за П. Жане

Структура поведінки, запропонована Жане, є зручною для пояснення певних невротичних станів, таких як втрата цілеспрямованої поведінки. Деякі люди не можуть поворухнути рукою на прохання лікаря або вимовити просту фразу. Але варто цю «невиконувану» дію включити в більш складну і звичну поведінку: одягнутися, причесатися, – вона виконується без перешкод. З точки зору Жане, у таких хворих порушено другий етап поведінкового акту – не виникає зусилля до виконання дії, або це зусилля згасає.

Психолог вважає «психологічну напругу» домінантою дії. Здатність до зусилля є основним критерієм оцінки людини: «Цінність людини вимірюється її здатністю виконати роботу, яка вимагає зусилля».

Жане виокремлює 7 рівнів поведінки людини:

- 1) рефлекси (чихання, кліпання очима);
- 2) відтерміновані перцептивні дії, за яких поведінка набуває опосередкованої будови і складається з 2-х фаз: підготовка і завершення дії;
- 3) елементарні соціальні акти або наслідування (дитина спостерігає за певними діями батьків і наслідує їх);
- 4) елементарні інтелектуальні акти (додавання, віднімання);
- 5) маніпуляція з реальними об'єктами призводить до формування інтелектуальних об'єктів (наприклад, взявши до рук фотографію, людина починає щось пригадувати, посміхатися) – так Жане демонструє, що реальний об'єкт, яким людина маніпулює, може виступати в якості символу інтелектуального акту;
- 6) рівень розумової діяльності, людського мислення є похідним від практичної дії, піднімаючи таким чином питання щодо інтеріоризації дії;
- 7) творча діяльність людини (створення власного продукту) формує довільність уваги, вольове зусилля.

Жане одним із перших побачив зв'язок розумових дій з мовленням: мовлення перетворює практичні дії на розумові.

На думку вченого, головними факторами, що визначають особистість людини є два види психічної діяльності – творча і консервативна. Творча діяльність синтезує сприйняття і судження, загальні поняття, моральні, художні або наукові концепції. Консервативна прагне зберігати і повторювати інформацію (асоціації ідей, пам'ять). Фізичне здоров'я і гармонія духу залежать від даних сторін психіки – творчої та консервативної.

Під впливом різноманітних факторів (втоми, емоційного збудження) у суб'єкта спостерігається зниження психологічної активності. При цьому вищі явища, такі як вольові дії, стають неможливими. Нижчі ж – зберігаються і

розвиваються на рівні вищих, тобто відбувається заміщення. При цьому зникненню підлягають майже всі соціальні функції, оскільки їх виконання вимагає значного напруження.

Жане вибудував також структуру свідомості, яку утворюють три рівні, нашаровані одне на одного: елементарні відчуття, пам'ять і «Я», або особистість. Вчений розділяв ці поняття, вважаючи особистість за своєю природою незмінюваною і неподільною, а ідею про «Я» – мінливою впродовж життя. Причому хвороби зачіпають саме сферу «Я».

Поряд із дослідженнями психіки на основі використання даних із психіатрії в даний період у французькій психології з'явилася школа, яку насамперед цікавило вивчення соціальних зв'язків. Якщо з метою дослідження закономірностей формування психіки був доцільним клінічний метод, то для вивчення людей в різних соціальних ситуаціях використовувалися кросс-культурні дослідження.

Засновником даного напрямку став **Еміль Дюркгейм** (1858-1917) – французький соціолог і філософ, один з основоположників соціології як науки.

На думку Дюркгейма, індивід потребує суспільства, оскільки саме в згуртованому колективі людина не сама по собі, а «має долю участі в колективній енергії, знаходить в ній підтримку в хвилини слабкості». В групі люди можуть навіть пожертвувати своїми інтересами заради спільної мети, а інтелектуальний розвиток часто пов'язаний з прагненням виконати своє соціальне призначення, тобто вищі форми людської діяльності мають колективне походження.

Аналіз відношень між особистістю та соціумом привів вченого до думки про те, що постійно зростаюча автономність індивіда призводить до все більш сильної залежності від суспільства. Дослідження Дюркгейма засвідчили, що основою формування суспільства є *соціальна солідарність*, яка базується на розподілі праці. Вчений називає два історичні типи солідарності: механічну та органічну. Так, механічна солідарність ґрунтується на схожості індивідів і притаманна, на його думку, первісним суспільствам, коли всі люди виконують однакові функції та не мають індивідуальних проявів. Органічна солідарність передбачає згуртованість на підставі соціальної диференціації. Несхожі один на одного індивіди тим не менше можуть не лише співіснувати один з одним, а й працювати і навіть приймати цінності один одного. Така форма взаємодії пов'язана з виникненням розподілу праці й властива сучасним цивілізаціям, коли існує вища мораль, якій підкорюються всі без виключення члени суспільства.

Важливою ідеєю Дюркгейма було те, що колективна свідомість відмінна від індивідуальної, не є результатом або вираженням індивідуальних свідомостей, оскільки розвивається за своїми законами. Колективна свідомість – «сукупність загальних вірувань і почуттів, властивих членам будь-якого суспільства». Індивід виникає з суспільства, а не суспільство з індивідів.

Колективне життя, так само як і психічне життя людини, складається з уявлень, при цьому індивідуальні та соціальні уявлення перетинаються, оскільки в обох сферах – соціальній і психічній – виявляється один і той самий закон. Дюркгейм у статті «Соціологія і теорія пізнання» (1914) пише: «У кінцевому підсумку суспільство зовсім не є тією нелогічною або алогічною та фантастичною істотою, якою так часто хочуть його представити. Навпаки, колективне є вищою формою психічного життя, воно є свідомістю свідомостей».

Дюркгейма цікавила також проблема самогубства («Самогубство», 1897), а саме: взаємозв'язок між соціальними фактами і відмінностями в показниках між різними групами, регіонами, країнами і групами людей. Одним з найважливіших факторів, що сприяє зростанню кількості самогубств, на його думку, є аномія, що являє собою негативне ставлення індивіда до норм і цінностей, що переважають в суспільстві, зумовлена руйнуванням солідарності. Однак, окрім аномічного самогубства, можуть бути й інші типи, такі як: егоїстичне, альтруїстичне.

Під впливом соціологічних поглядів Дюркгейма перебував **Люсьєн Леві-Брюль** (1857-1939) – французький філософ, етнограф, антрополог. Він займався вивченням мислення народів Африки та Австралії. Найбільш відомими його працями є: «Мисленеві функції в нижчих суспільствах» (1910), «Первісне мислення» (1922), «Примітивна душа» (1927) та ін.

Вважаючи, що різним соціально-історичним структурам відповідають певні типи мислення, Леві-Брюль сформулював теорію про два типи мислення:

Логічне мислення

- Пріоритет раціонального над ірраціональним

Первісне мислення

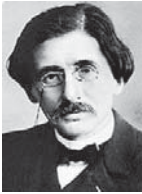
- Пралогічне, містичне, нечутливе до протиріч

Рис. 2. 31. Типи мислення за Л. Леві-Брюлем

Леві-Брюль зазначає, що первісне мислення містичне за змістом і пралогічне (дологічне) за способом організації, що виявляється в нечутливості до суперечностей. «Вираз «первісне», – пише він, – є виключно умовним

символом, яке не повинно тлумачитися буквально». «У значній кількості випадків воно відрізняється від нашого мислення, оскільки воно зовсім по-іншому орієнтовано. Там, де ми шукаємо вторинні причини, стійкі попередні моменти, первісне мислення звертає увагу виключно на містичні причини, дію яких воно відчуває всюди...».

На думку науковця, «первісне» і «логічне» мислення являють собою не змінювані стадії, але співіснуючі типи мислення. В сучасному суспільстві домінує логічне мислення, проте мають місце сліди дологічного, наприклад, в релігії, моралі, обрядах. Таким чином, в процесі історичного розвитку змінюється співвідношення між первісним і логічним мисленням, причому доля останнього збільшується.

Соціальні контакти та їх вплив на психіку окремої людини вивчав французький соціолог і кримінолог **Жан Габріель Тард** (1843-1904). Він не погоджувався з концепцією соціологізму Дюркгейма, переважно з його думками щодо механізмів формування колективних уявлень. Концепція Тарда склалася під впливом робіт Льебо та Шарко, які довели велике значення гіпнозу та навіювання в житті людей. До того ж, Дюркгейм центральне місце відводив суспільству, яке формує людину, на той час як Тард був орієнтований на вивчення взаємодії індивідів, продуктом якої є середовище.

Він висунув ідею, згідно з якою основу соціальних зв'язків особистості утворюють такі фактори: *наслідування, винахід і опозиція* (протидія інноваціям). У книзі «Закони наслідування» (1893) він аналізує різні форми взаємодії та доводить, що серед цих факторів домінуючим є *наслідування* як основа набуття індивідом установок, вірувань, почуттів інших людей.

Групову поведінку Тард тлумачив як гіпнотизацію багатьох індивідів, засновану на імітації, або як одну з форм сомнамбулізму. У роботі «Соціальна логіка» (1895) він писав: все, що людина вміє робити, не навчаючись на чужому досвіді (ходити, їсти тощо), відноситься до розряду фізіологічних явищ, а оволодіння певною ходою, певні переваги в їжі є результатом соціального життя». Суспільне наслідування має таке саме значення, як і спадковість в біології. В результаті складних взаємодій виникають «винаходи», які так само розповсюджуються за законами наслідування.

Темою досліджень Тарда було також вивчення натовпу і публіки, які він диференціював. Так, для натовпу обов'язковою умовою є фізичний контакт між людьми. Публіка ж утворюється у випадку достатності розумових зв'язків, духовної єдності, під якою розуміється спільність думок, інтелектуальна спільність.

Отже, роботи французьких учених сприяли розширенню предмета психології, до якого включалося тепер і несвідоме, і колективна психіка. Важливим результатом їх досліджень стало усвідомлення нового фактора, що впливає на становлення психіки – культури, історичного розвитку суспільства. Психологія збагатилася новими методами дослідження психіки – клінічним, який використовував матеріал патологічного розвитку, кросс-культурним, що дозволяв провести порівняльний аналіз розвитку психіки різних народів.

Описова психологія та її специфіка

Відмінний від традиційного підхід до формування психологічної науки був запропонований німецьким ученим **Вільгельмом Дільтеєм** (1833-1911), який відстоював важливість зв'язку психології з філософією, заперечуючи пріоритет експериментального дослідження над спостереженням.

Його основні праці: «Введення в науки про дух» (1883), «Описова психологія» (1894), «Переживання і поезія» (1906) та ін.

Дільтей є автором напряму під назвою *«філософія життя»*, центральним поняттям якої стало поняття живого духу, здатного до розвитку в різних історичних формах. Науковець протиставив «науки про дух» і природничі науки, причому в останніх можливим є проведення експерименту. Так, на думку Дільтея, описова психологія повинна співіснувати поряд з пояснювальною, що спирається на науки про природу. Більше того, він стверджує, що саме описова психологія має стати основою всіх наук про дух. По відношенню до сфери психічного неприпустимим є поняття причинного зв'язку, а тому психологія потребує власного методу, вільного від будь-яких тлумачень.

Своєрідний характер об'єкта дослідження, а саме: духовний світ людини, на думку вченого, визначає також унікальність застосовуваного методу – *розуміння (осягнення)*. «Природу ми пояснюємо, а душевне життя осягаємо».

На думку науковця, розуміння може бути двох видів:

- розуміння власного внутрішнього світу за допомогою самоспостереження;
- розуміння чужого світу, що відбувається завдяки співпереживанню, вживанню, емпатії.

Осягнення базується на аналізі безпосередніх переживань особистості й істотно відрізняється від інтроспекції, оскільки проникає в зміст як свідомого, так і несвідомого. Але, на відміну від З. Фрейда, який бачив у несвідомому

лише біологічні потяги, Дільтей був спрямований на несвідомі духовні, моральні переживання, які складають сутність людської особистості. Такі відмінні підходи дозволили свого часу С. Л. Рубінштейну назвати психологію творця психоаналізу «глибинною», а описову психологію – «вершинною». Дільтей виступав з ідеєю створення архівів, які б включали чернетки, листи, що стосувалися життя й творчості філософів і письменників. На думку вченого, аналіз таких джерел допоможе науковцям зрозуміти взаємозв'язок «духовних рухів» автора та епохи, в якій він жив і творив.

Едуард Шпрангер (1882-1963) – німецький філософ, психолог, педагог, важливі ідеї якого знайшли своє втілення в таких працях: «Форми життя» (1921), «Психологія юнацького віку» (1924) та ін.

Його теорія базується на ідеях Дільтея, який вважав основною метою психології розкриття цілісного душевного життя особистості, що можна зробити за допомогою розуміння як основного методу наук про дух. Метод розуміння, в свою чергу, трактується як внутрішнє інтуїтивне осягнення, тісно пов'язане зі співпереживанням.

Основні ідеї Шпрангера:

- психічне розвивається з психічного;
- психічне зводиться до інтуїтивного розуміння «модулів дійсного життя», не слід шукати якихось об'єктивних причин розвитку особистості, необхідним є лише співвіднесення структури окремої особистості з духовними цінностями і культурою суспільства.

Основна характеристика особистості, за Шпрангером, – ціннісна орієнтація, за допомогою якої людина пізнає світ. Виходячи з цього, він виокремив шість форм пізнання світу, назвавши їх типами розуміння життя:

Рис. 2. 32. Типи особистості за Е. Шпрангером

Теоретична людина – та, яка прагне до пізнання, для якої головна орієнтація в житті – осмислення в теоретичному плані того, що відбувається, встановлення певних закономірностей. Економічна людина, на думку Шпрангера, шукає користь у пізнанні. Естетична прагне пізнати світ через оформлене враження, через самовираження в естетичній формі. Соціальна

людина – та, яка хоче знайти себе в іншому, жити заради нього, існує та діє заради любові до інших людей. Політична людина прагне до духовної влади над іншими. Релігійна – орієнтується перш за все на пошук сенсу життя, вищої правди, першопричини.

В кожній людині можуть мати місце орієнтації на всі типи цінностей, але в різній пропорції, однак якась або декілька з них будуть домінувати. Дане домінування і визначає переважаючу форму життя даної людини, сферу її діяльності, переживань.

З уявлень про індивідуальну душу Шпрангер робив і педагогічні висновки. Займаючись вихованням дітей, педагог повинен визначити переважаючий у дитини тип орієнтації та озброїти її необхідними способами взаємодії. Методологічні установки розуміючої психології знайшли також втілення в його дослідженні психології юнацького віку.

На основі психології Шпрангера були розроблені тести вивчення цінностей (Г. Олпорт, Г. Ліндсей), інтересів особистості (Дж. Холланд). Дана теорія використовувалася також соціологами і психологами з метою аналізу життєвих стилів особистості і груп.

Описова психологія відкрила нові можливості для побудови психології як гуманітарної науки, що не відповідало переважаючій на той час її природничо-науковій орієнтації. Загалом, кінець XIX-початок XX ст. відзначався гострими дискусіями про те, як вибудувати нову, об'єктивну психологію. Загальною тенденцією був перехід від психології, що вивчає феноменти свідомості, до психології, яка досліджує цілісну систему «організм-середовище». Однак логіка розвитку перших шкіл показала, що існує багато різних шляхів побудови такої психології, які суттєво відрізняються одна від одної в розумінні пріоритетів і завдань психологічної науки. Розбіжності стосувалися визначення її предмета та змісту психіки, а відтак – і методів, доцільних для досліджень. На початку XX ст., одночасно з розглянутими нами підходами цього періоду, виникають психоаналіз, біхевіоризм і гештальтпсихологія як відповідь на логіку розвитку психологічної науки та відповідний «дух часу».

ЗАПИТАННЯ ДО РОЗДІЛУ II

Перевірте свої знання, відповідаючи на тестові запитання:

1. Які філософи (2) представляли сенсуалістичний напрям у психології XVII століття?

а) Дж. Локк, б) Р. Декарт, в) Г. Гоббс, г) Г. В. Лейбніц.

2. Із поданого переліку ознак оберіть ті (2), які відповідають раціоналізму як одному з напрямів психології Нового часу:

а) у розумі немає нічого, чого немає у відчуттях,

б) загальні поняття існують,

в) інтуїтивне мислення дає можливість істинного пізнання світу,

г) ретельний опис психічного.

3. Які з указаних нижче ідей належать Дж. Локку (2)?

а) сумніватися у всьому, окрім самого акту сумніву, акту мислення,

б) психіка, свідомість людини при народженні – чиста дошка.

в) у свідомості немає нічого, чого немає у відчуттях,

г) душа – це монада.

4. Із поданого переліку оберіть характеристики (2) психології епохи Просвітництва:

а) прагнення науковців довести можливості людини в осягненні істини на основі як знання, так і віри,

б) ствердження в розумі людей наукових знань,

в) виховання і навчання є головними в творенні долі людини,

г) поява сакральності.

5. На основі вікової періодизації Ж.-Ж. Руссо зіставте певний віковий період з відповідним йому провідним видом розвитку:

а) від народження до 2-х років	1) сенсорний розвиток
б) від 2-х до 12 років	2) фізичний розвиток
в) від 12 до 15 років	3) моральний розвиток
г) від 15 років до повноліття	4) розумовий розвиток (вивчення природничих і точних наук)

5. Визначте, через яку наочну модель (1) Е. Кондільяк намагався довести значущість відчуттів, на основі яких виникають пам'ять, мислення та ін.:

а) машини, б) людини, в) рефлекторної дуги, г) статуї.

6. Яке з указаних нижче питань було провідним у психологічній концепції К. А. Гельвеція?

- а) співвідношення свідомого і несвідомого,
- б) вивчення «загального духу народу»,
- в) вивчення природи і генезису здібностей,
- г) дослідження мислення.

7. Із поданого переліку особливостей оберіть ті (2), які відповідають характеристиці асоціативного напрямку в психології:

- а) вивчення свідомого і несвідомого,
- б) орієнтація на природничо-наукову методологію,
- в) знання мають досвідний характер;
- г) орієнтація на філософську методологію.

8. Визначте правильну відповідність між психологічним досягненням та науковцем, що його здійснив:

а) ввів в психологію поняття потреби (біологічні, психологічні)	1) В. Вундт
б) засновник асоціативної психології, розробник другої після Р. Декарта теорії рефлексу	2) Г. Еббінгауз
в) експериментальне вивчення пам'яті	3) Д. Гартлі
г) засновник експериментальної психології	4) Ж. Ламетрі

9. Яка з указаних нижче наукових робіт належать німецькому вченому І. Канту?

- а) «Критика чистого розуму», б) «Вираження емоцій у тварин і людини»,
- в) «Про пам'ять», г) «Людина-машина».

10. Хто є засновником психофізики?

- а) Г. Гельмгольц, б) Г. Т. Фехнер, в) В. Вундт, г) Е. Г. Вебер.

11. Хто з представників асоціанізму розробив формулу пізнання: «Бути означає бути у сприйнятті»?

- а) Дж. Берклі, б) Д. Юм, в) Д. Гартлі, г) Дж. С. Мілль.

12. Хто з представлених нижче англійських науковців стверджував, що ніяких матеріальних і духовних субстанцій не існує, всі перцепції поділяв на враження та ідеї?

- а) Дж. Берклі, б) Д. Юм, в) Д. Гартлі, г) Дж. Мілль.

13. Хто з представлених нижче вчених розширив сферу психічного, включивши до неї не лише асоціації в полі свідомості, а й зв'язок свідомості із зовнішнім світом?

- а) Дж. Берклі, б) Г. Спенсер, в) Д. Гартлі, г) Ф. Гальтон.

14. Що було одним із основних досягнень І. Ф. Гербарта?

- а) теорія статичної і динамічної уявлень, б) асоціаністична школа,
- в) експериментальна психологія, г) психофізіологія.

15. Які механізми (2) зв'язку між елементами свідомості виділяв В. Вундт?

- а) перцептивний, б) апперцептивний, в) асоціативний, г) безпосередній.

16. Яке з указаних нижче тверджень відповідає науковим поглядам В. Вундта?

- а) психологія – це наука про безпосередній досвід,
- б) психологія – це наука про опосередкований досвід,
- в) психологія покликана розв'язувати практичні завдання,
- г) у психології можливе тестування та експеримент.

17. В якому році було створено першу в світі експериментальну лабораторію?

- а) 1732, б) 1734, в) 1865, г) 1879

18. Визначте правильну відповідність між психологічною школою та предметом її вивчення:

а) французька школа	1) аналіз і опис психічних явищ як окремих процесів життєвого цілого
б) функціоналізм	2) вивчення динаміки перебігу пізнавальних процесів і факторів, що на неї впливають
в) описова психологія	3) дослідження фактів і закономірностей психічного життя, співвідношення свідомого і несвідомого, вивчення колективної психіки
г) вюрцбурзька школа	4) дослідження психічних актів, які спрямовані на певний об'єкт або дію і виконують певну функцію

19. Хто є одним з двох авторів психофізіологічної теорії емоцій ...-Ланге?

- а) У. Джемс, б) Е. Шпрангер, в) О. Кюльпе, г) Е. Тітченер.

20. Який метод пропонували використовувати представники описової психології?

- а) кросс-культурний метод, б) інтроспекцію,
- в) метод експерименту, г) осягнення.

Розв'яжіть психологічні задачі:

1. Прокоментуйте наведений нижче вислів. Чи згодні ви з його автором і чому? Про яку особливість психологічного знання йдеться? Як називається цей феномен мовою сучасної психологічної науки?

Мислячий індивід не може розщепитися так, щоб одна його частина міркувала, а інша спостерігала за міркуванням.

2. «Бідна, бідна психологія, спершу вона втратила душу, потім психіку, потім свідомість, і тепер відчуває тривогу з приводу поведінки». Прокоментуйте слова автора однієї зі статей Британської енциклопедії (наведені у книзі «Популярна історія психології» Малашкіної М. М.).

3. Французький філософ Е. Б. Кондільяк у «Трактаті про відчуття» (1754) запропонував читачеві уявити статую, в якій послідовно виникають різні органи чуття: спочатку нюх, потім зір, слух і т. д. На думку мислителя, це призведе до оживлення статуї з її здатністю міркувати, мріяти, кохати і ненавидіти.

Чи вдало є така ілюстрація? Чи окреслює вона місце і роль відчуттів у психічному житті людини?

4. Візьміть участь у суперечці двох мислителів. Дайте відповідь на питання Д. Дідро. Чия точка зору вам ближче? Визначте сучасну позицію з цього питання.

К. А. Гельвецій: «Всі люди із звичайною організацією володіють однаковими розумовими здібностями».

Д. Дідро: «Пане Гельвецію, дайте відповідь на маленьке запитання. Ось п'ятсот дітей, що тільки-но народилися, їх готові віддати Вам на виховання за Вашою системою; скажіть мені, скількох із них Ви зробите геніальними людьми? Чому не всіх п'ятсот? ... Генії падають з неба. І на один раз, коли той зустрічає ворота палацу, доводиться сто тисяч випадків, коли він падає повз них».

5. Прочитайте уривок з твору одного з найбільш відомих філософів XVII ст. та спробуйте визначити, кому з науковців могли б належати такі міркування та які перспективи вони мали для подальшого розвитку психології як науки?

«Якщо ми уявимо, що створені не всемогутнім Богом, а самі собою, або кимось іще, то, чим менш могутнім ми вважатимемо нашого творця, тим більше ми повіримо у такий ступінь нашої недосконалості, який постійно приводить нас до помилок. Отже, відкинувши все те, відносно чого ми можемо

якимось чином сумніватися, і, більше того, уявляючи всі ці речі хибними, ми з легкістю передбачаємо, що ніякого Бога немає і немає неба, і жодних тіл, що у нас самих відсутні руки, ноги, і взагалі будь-яке тіло... . Однак не може бути, щоб внаслідок усього цього, ми, котрі думають таким чином, були нічим: адже думати про те, що мисляча річ у той самий час, як вона мислить, не існує, буде повною суперечністю. А тому положення «Я мислю, отже, я існую» – найбільш первинне і достовірне з усіх положень, які можуть бути представлені будь-кому під час філософствування».

6. Проаналізуйте представлений нижче вислів, виходячи з наукових позицій його автора. Чи згодні Ви з даною думкою? Поясніть свою відповідь.

«Всі думки і дії нашої душі витікають з її власної суті і не можуть їй бути повідомлені відчуттями» (Г. В. Лейбніц).

7. В лабораторії В. Вундта з метою реєстрації елементів свідомості досліджуванам пропонувалося, наприклад, описати яблуко в термінах власних відчуттів: «спочатку я отримав відчуття червоного, і воно затьмарило все інше, потім воно змінилося враженням круглого, одночасно з яким виникло легке лоскотання в мові, мабуть, слід смакового відчуття. З'явилося також швидко скороминуще мускульне відчуття в правій руці...» і т.д.

Спробуйте цим самим методом (яким?) описати: а) собаку, б) улюблену музику. У чому відчувається дискомфорт і суперечність? Які істотні недоліки цього методу?

8. Прочитайте представлений нижче вислів. Визначте, хто з указаних нижче дослідників є його автором: Р. Декарт, В. Джеймс, Г. В. Лейбніц, В. Вундт, Р. Вудвортс, Ф. Бреннано, Т. Рібо? Відповідь аргументуйте.

«Всю систему відчуттів, – писав [...], – можна визначити як різноманіття трьох вимірювань» (задоволення і незадоволення, напруги і розрядки, збудження і заспокоєння), «в якому кожне вимірювання має два протилежні напрями, що виключають один одного».

9. Прочитайте представлений нижче вислів. Визначте, хто з перерахованих дослідників є його автором: Р. Декарт, В. Джеймс, Г. В. Лейбніц, В. Вундт, Р. Вудвортс, Ф. Бреннано, Т. Рібо? Відповідь аргументуйте.

[...] стверджував: «Тілесне збудження слідує безпосередньо за сприйняттям факту, що викликав його, і усвідомлення нами цього збудження в той час, як воно здійснюється, і є емоція».

10. Проаналізуйте представлений нижче вислів. Поясніть даний парадокс уваги.

Г. Т. Фехнер: «Якщо увага підсилює уявлення, то слабкий звук здавався б при цьому сильним (гучним), слабке світло (наприклад, сіре) – яскравим (тобто білим); якщо ж цього немає, то ефект уваги не полягає в посиленні уявлення».

11. Прочитайте уривок з роботи В. Джемса. Проаналізуйте доречність висловлених в ньому думок, виходячи з наукових позицій їх автора та історичного періоду, в якому він жив. Висловіть свою позицію.

«... Називаючи психологію природничою наукою, ми хочемо сказати, що нині вона являє собою просто сукупність уривчастих емпіричних даних; в її межі звідусіль нестримно вторгається філософський критицизм, і базові основи цієї психології, її первинні дані мають бути обстежені ширше й глибше і представлені в абсолютно новому світлі... Навіть основні елементи і чинники в сфері душевних явищ не встановлені з належною точністю. Що являє собою психологія на дану хвилину? Купую сирого фактичного матеріалу, порядним різноголоссям у думках, безліччю слабких спроб класифікації та емпіричних узагальнень чисто описового характеру, глибоко укоріненими забобонами, ніби ми володіємо станами свідомості, а наш мозок обумовлює їх існування. Однак психологія не володіє жодним законом в тому сенсі, в якому ми вживаємо це слово в сфері фізичних явищ, жодним положенням, з якого можна було б вивести висновки шляхом дедукції. Нам невідомі навіть ті чинники, між якими могли б бути встановлені відношення у вигляді елементарних психічних актів. Коротше кажучи, психологія ще не наука, це щось, що обіцяє в майбутньому стати наукою».

12. Спробуйте визначити, кому з психологів другої половини XIX ст. належать ці слова. Відтворіть запропоновану ним формулу, в якій відображені міркування автора.

«Відмова від претендувань дає нам таке саме бажане полегшення, як і їхня реалізація, і відмовлятися від претендувань будуть завжди в тому випадку, коли розчарування нескінченні, а в боротьбі немає перемоги. Людина, зрозумівши, що в її нікчемності не залишається жодних сумнівів, відчуває якесь дивне сердечне полегшення. Як приємно буває інколи відмовитися від претендувань здаватися молодим і струнким! «Слава Богу, – говоримо ми в таких випадках, – ці ілюзії минули!» Будь-яке розширення нашого «Я» утворює зайвий вантаж і зайве домагання... «Прирівняй свої претендування до нуля, – говорить Т. Карлейль (британський письменник і філософ), – і цілий світ буде у ніг твоїх...».

ГЛОСАРІЙ

Аверроїзм – напрям у західноєвропейській філософії XIII-XVI ст., який розвивав ідеї Ібн Рушда (Аверроеса) про вічність і несотвореність світу, про єдиний для всіх людей світовий розум як субстанційну основу індивідуальних душ із запереченням їх безсмертя.

Агностицизм (від грец. «agnostos» – недоступний для пізнання) – заперечення можливості пізнання світу, а саме: сутності речей і закономірностей розвитку дійсності (послідовний агностицизм представлений в учіннях Дж. Берклі та Д. Юма).

Анімізм (від лат. anima, animus – душа, дух) – 1) віра в існування душ і духів, обов’язковий елемент релігії; 2) форма первісного мислення, що наділяє душею всі предмети.

Антропологізм – уявлення про людину як вищий продукт природи, концепція, що вбачає в понятті «людина» основну світоглядну категорію, важливішу за своїм значенням, ніж поняття «матерія» та «свідомість».

Антропоморфізм (від грец. anthropos – людина і morphe – форма, вид) – уподібнення людині, наділення людськими якостями та властивостями (наприклад, свідомістю) предметів і явищ неживої природи, тварин, небесних тіл, міфічних істот.

Антропоцентризм – уявлення про людину як осередок Всесвіту і мету всіх подій, що відбуваються в світі.

Апейрон (в Анаксимандра) – загальне в речах, першооснова розмаїтого світу, матеріальна, невизначена, нескінченна, незнищувана частка.

Апорія – суперечність у міркуванні, яка здається людині непереможною.

Апперцептивний зв’язок (від лат ad – до і perceptio – сприймання) – ясне й усвідомлене сприймання будь-якого враження, відчуття тощо; введене Г. Лейбніцем на противагу несвідомої перцепції.

Апріоризм (від лат. a priori – попередній) пізнання до досвіду – апріорі. Апріорною вважається думка, правильність якої може бути доведена або заперечена досвідом. І. Кант вважає апріорними ті поняття, які породжуються лише розумом (у Канта це категорії простору, часу).

Апріорний – той, що передує досвіду, не ґрунтується на ньому.

Архе – першооснова світу, головна складова частина душі.

Асоціація – зв’язок між певними психічними образами, коли поява одного з них викликає згадування іншого. Вперше поняття було запропоноване ще Аристотелем, який виокремлював три види простих асоціацій – за

подібністю (образи пов'язуються в пам'яті, тому що схожі), контрастом (зв'язок встановлюється через різку несхожість, протилежність образів) та суміжністю (образи предметів чи явищ знаходяться в одному логічному ряду).

Асоціанізм – перша психологічна школа, що виникла у XVIII ст. і пояснювала походження всіх психічних процесів за допомогою принципу асоціації.

Вольова регуляція – психічні процеси, здійснювані із залученням власної активності людини.

Волюнтаризм (від лат. voluntas – воля) – напрям у філософії та психології, що визнає волю в якості першооснови всього суцього, вищим принципом буття.

Гілозоїзм (від грец. hyle – матерія і zoo – життя) – філософське вчення про загальну одухотвореність всієї природи, що надає їй здатності до відчуттів і мислення.

Гіпноз (від грец. hypnos – сон) – тимчасовий стан свідомості, що відзначається фокусуванням уваги і високою сприйнятливістю до навіювання гіпнотезера або самонавіювання.

Глосарій – словник до тексту, що пояснює маловідомі або застарілі слова; список понять в специфічній галузі знання з їх визначеннями.

Гносеологія – вчення про сутність і закономірності пізнання, теорія пізнання.

Гомеостаз (від грец. homoios – подібний, stasis – стан) – рухливий, збалансований стан якої-небудь системи, що зберігається шляхом її протидії зовнішнім і внутрішнім факторам, які порушують цю рівновагу.

Гуманізм (від лат. humanus – людський, людяний) – визнання цінності людини як особистості, її права на вільний розвиток і прояв своїх здібностей.

Дедукція – механізм утворення умовисновків, побудований на логічному переході від загальних до конкретних суджень. Дедукція є протилежною індукції.

Детермінізм (від лат. determino – визначаю) – філософське учіння про закономірний взаємозв'язок і причинну обумовленість всіх явищ.

Детермінізм біологічний – включає в себе ідею ймовірнісної причинності, а також уявлення про те, що зміни, які відбуваються в організмі, детермінуються майбутнім, а не минулим. Його варіантами є еволюційний детермінізм (причинність як прагнення до виживання) і детермінізм, пов'язаний зі спадковим наслідуванням ознак (Ф. Гальтон).

Детермінізм механістичний – уявлення про те, що весь світ розглядається як велетенський механізм, всі дії якого детерміновані матеріальними причинами і законами механіки І. Ньютона. Детермінізм

механістичний обмежує свободу волі, знімає з людини відповідальність за її вчинки.

Детермінізм психічний – уявлення про те, що психічні процеси та їх результати (образи, думки, мотиви, дії) самі можуть бути причиною інших психічних процесів.

Деїзм (від лат. *Deus* – Бог) – вчення, в якому визнається Бог як безособиста першопричина світу, що потім розвивається за своїми власними законами. Деїзм відрізняється від *теїзму* (визнає зв'язок Бога зі світом і людиною), *пантеїзму* (розчиняє Бога в природі), *атеїзму* (заперечує саме існування Бога).

Діалектика – у першочерговому значенні – мистецтво полеміки, логічний метод встановлення істини шляхом виявлення й подолання суперечностей у судженнях опонента; у сучасному трактуванні – вчення про найзагальніші закони руху як саморуху, розвитку як саморозвитку.

Догматизм – одностороннє, схематичне мислення, що оперує догмами, в основі якого – сліпа віра в авторитети, захист застарілих положень.

Дуалізм – філософське вчення, яке визнає дві першооснови світу – ідеальну та матеріальну (дух і матерію).

Дух – філософське поняття, що означає неречовий початок, на відміну від матеріального, природного начала. В раціоналізмі визначальною стороною духу є мислення, свідомість, в ірраціоналізмі – воля, почуття, уява, інтуїція тощо. У давньогрецькій філософії – пневма, нус, логос.

Душа – поняття, що виражає історично змінювані уявлення на психічне тварин і людини.

Ейдола – позначення невидимої оку міні-копії предмета у давньогрецькій психології. Потрапляючи до органів чуття, ейдола викликає уявлення про даний предмет.

Екзистенційний (від лат. *existentia* – існування) має відношення до екзистенції (людського існування) та основних модусів (проявів) людського існування – турботи, страху, рішучості, совісті.

Експеримент (від лат. *experimentum* – спроба, дослід) – дослідницька стратегія, в якій здійснюється цілеспрямоване спостереження за певним процесом в умовах регламентованої зміни окремих характеристик його перебігу.

Експериментальна психологія – загальна назва різних видів дослідження психічних явищ за допомогою експериментальних методів.

Елементарні психічні процеси – психічні процеси, що характеризують нижчі психічні функції (відчуття, сприймання тощо).

Еманация – термін, що позначає походження Універсуму (Всесвіту) шляхом його витікання з безмежного першоначала, єдиного Божества.

Емпіризм – концепція, яка доводила, що істинна картина світу формується на основі досвідного знання.

Ентелехія (в Аристотеля) – внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення.

Ідеалізм – філософське вчення, яке в психології стверджує первинність походження і розвитку психіки над мозком. Ідеалізм є протилежним матеріалізму.

Індукція – механізм мислення, що виявляється у переході від одиничних, часткових ознак до узагальнених характеристик предметів чи явищ.

Імманентність (від лат. «той, що всередині») – філософська категорія, що позначає невід’ємність, внутрішній зв’язок на протизагу зовнішньому.

Інтуїція – здатність безпосереднього осягнення істини.

Інтенція (від лат. intentio – прагнення) – ціль, намір, спрямованість свідомості, волі, почуття на будь-який предмет.

Інтрспективна психологія – течія в психології, що основним методом дослідження визнає інтрспекцію, а також ряд психологічних напрямів, що мають своїми витоками учіння Р. Декарта, Дж. Локка, що ґрунтуються на постулаті про безпосередність суб’єктивного досвіду індивіда і неможливість об’єктивного дослідження психічних процесів.

Інтрспекція (від лат. introspecto – дивлюся всередину) – метод вивчення властивостей і законів свідомості за допомогою рефлексивного спостереження. До варіантів цього методу можна віднести аналітичну інтрспекцію, систематичну інтрспекцію.

Істина – знання, яке правильно відображає дійсність.

Історія психології – галузь психології, що вивчає процес формування і розвитку психологічних знань і психологічної науки.

Канон (від грец. kanon – норма, правило) – зведення положень, що мають догматичний характер.

Катарсис (від грец. katharsis – очищення) – емоційне потрясіння, що викликає стан внутрішнього очищення, розрядки.

Космос – в перекладі з давньогрецької означає «порядок».

Космогенез – процес утворення і становлення світу.

Логіка – наука про способи доведень і спростувань, засновником якої вважається Аристотель.

Логос – одне з основних понять давньогрецької філософії; одночасно «слово» («речення», «висловлювання», «мовлення») і «сенс» («поняття»),

«судження»). Введене Гераклітом: логос як універсальна осмисленість, ритм і співмірність буття.

Майевтика – розроблений Сократом метод пізнання, процедура підведення співрозмовника до істини шляхом запитань, які б наводили на правильну відповідь.

Метафізика (від грец. «після фізики») – першочергово так називалася філософія Аристотеля, починаючи із Середньовіччя – філософія взагалі. У Новий час термін «метафізика» набув ще і значення філософського вчення, в якому заперечується розвиток світу як безкінечний саморозвиток, тобто учіння, протилежне діалектиці, тобто метафізика = антидіалектика.

Матеріалізм – філософське вчення, що стверджує про первинність виникнення і розвитку мозку як основи психічної діяльності. Матеріалізм за змістом є протилежним ідеалізму.

Матерія – речовина; субстрат, субстанція; зміст, протилежний духовному (розумовому, моральному).

Метемпсихоз – одне з грецьких понять для позначення переселення душ.

Механістична традиція – підхід у розумінні та інтерпретації явищ, виходячи зі світоглядного принципу, висунутого в XVII-XVIII ст., і пояснюючого розвиток природи та суспільства законами механічної форми руху матерії. Джерело механіцизму – абсолютизація законів механіки.

Монада – найпростіша неподільна єдність, першопочаток, основа явищ.

Монізм – філософське вчення, в якому визнається існування лише однієї першооснови буття.

Натурфілософія – історичний термін на позначення (приблизно до XVIII ст.) філософії природи, що розумівся як цілісна система найбільш загальних законів природознавства. Вперше виникла в античну добу як спроба знайти причини та фундаментальні закони природних явищ.

Номіналізм – напрям у середньовічній науці, представники якого вважали, що загальне поняття – це тільки ім'я, слово. У реальному світі існують лише окремі речі з їхніми індивідуальними якостями.

Нус – всезагальний розум, нематеріальне вмістилище всезагальних знань, накопичених людством.

Описова (розуміюча) психологія – ідеалістичний напрям у німецькій філософії та психології кінця XIX-початку XX ст. (започаткований В. Дільтеєм), основним завданням якого є розкриття цілісного душевного життя особистості за допомогою таких основних методів, як розуміння та осягнення.

Панпсихізм – синонім гілозоїзму.

Пантеїзм – релігійно-філософське вчення, що ототожнює Бога зі світом (Всесвітом, людиною) і розглядає природу як втілення Божества.

Перцепція (від лат. perceptio – сприймання) – процес безпосереднього активного відображення когнітивною сферою людини зовнішніх і внутрішніх предметів, явищ, ситуацій, подій тощо.

Плюралізм – філософське вчення, в якому визнається існування багатьох (більше двох) першооснов буття.

Позитивізм – науковий напрям, у якому доводилося, що джерелом справжнього знання є емпіричні, конкретні науки, що використовують об'єктивні методи, а не споглядальні міркування (Засновник: О. Конт та ін.).

Прагматизм (від грец. pragma, pragmatos – справа, дія) – філософське учіння, яке трактує філософію як загальний метод вирішення проблем, що постають перед людьми у різних життєвих ситуаціях (виник у Сполучених Штатах у 70-х рр. ХХ ст.: основні ідеї висловлював Ч. Пірс, доктрину розробляли У. Джемс, Дж. Дьюї та ін.).

Пралогічне мислення – поняття, введене французьким антропологом Л. Леві-Брюлем для характеристики мислення представників доцивілізаційних спільнот, принципово відмінного від логічного мислення сучасних людей.

Природничо-науковий підхід – підхід у психології, орієнтований на критерії природничо-наукового знання, який використовує експеримент та інші методи природничих наук для дослідження психічної реальності.

Протофілософія (первинна філософія) – філософія в її становленні, що характеризується міфологічністю, нерозвиненістю філософської термінології та стихійністю уявлень.

Психіка – предмет вивчення психології, нематеріальна функція матеріального субстрату, здатність мозку до відображення навколишньої дійсності й себе як суб'єкта психічної діяльності. Згідно з теорією відображення психіка людини розглядається як суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Психогностична проблема – це проблема пізнаваності світу.

Психологія – наука про закономірності розвитку та функціонування психіки як особливої форми життєдіяльності.

Психофізична проблема – пов'язана з питанням про місце психічних процесів у загальній картині фізичного світу.

Психофізика – заснована Г. Фехнером, спрямована на вимірювання відчуттів в залежності від величин фізичних подразників.

Психофізіологічна проблема – пов'язана з питаннями про те, яким чином у мозкових і нервових клітинах виникають психічні процеси, ідеальні за своєю природою, яким є механізм їх переведення з фізіологічної площини у психічну.

Психофізіологія – заснована Г. Гельмгольцем, спрямована на вивчення психофізіологічних основ психічних процесів.

Раціоналізм – концепція, яка пояснювала походження знання з даних, отриманих за допомогою мислення. При цьому знання про часткові предмети формуються в людини на основі відчуття й сприймання, але знання про всезагальні закономірності й поняття можуть бути отримані лише за участі розуму.

Реалізм – напрям у середньовічній науці, представники якого вважали, що загальні поняття (універсалії) реально існують і передують одиничним речам.

Редукціонізм – учіння, що пояснює складні явища більш високого рівня в термінах простих явищ нижчого рівня.

Релятивізм – методологічний принцип, який полягає у метафізичній абсолютизації відносності та умовності змісту пізнання.

Рефлекс – реакція організму у відповідь на подразнення рецепторів агентами внутрішнього чи зовнішнього середовища, що здійснюється через центральну нервову систему.

Рефлексія – осмислення людиною власних дій та їхніх законів, діяльність самопізнання, що розкриває специфіку духовного світу людини.

Розум – здатність до розуміння і осмислення. У багатьох філософських течіях вищий початок і сутність (панлогізм), основа пізнання і поведінки людей (раціоналізм). Своєрідний культ розуму притаманний епосі Просвітництва.

Сакральність – особливість світогляду, що у широкому розумінні означає все, що має відношення до Божественного, релігійного, небесного, потойбічного, містичного.

Самоспостереження – спосіб безпосереднього осягнення фактів свідомості без встановлення закономірних зв'язків і причинних відношень (можливо, для подальшого наукового аналізу).

Свідомість – одне з основних понять філософії, соціології та психології, що позначає людську здатність до ідеального мисленнєвого відтворення дійсності. Вищий рівень психічного відображення і саморегуляції, притаманний тільки людині як суспільно-історичній істоті.

Світогляд – система узагальнених поглядів на світ і місце людини в ньому, на ставлення людей до навколишньої їх дійсності та самих себе, а також обумовлені цими поглядами їх переконання, ідеали, принципи пізнання та діяльності.

Сенсуалізм – концепція, що пояснювала походження всіх видів знання з даних, отриманих органами чуття. У цій концепції відчуття, сприймання і пам'ять є основою знань про часткове (одиночні предмети та ситуації).

Узагальнення цього первинного знання за допомогою мисленневих операцій призводить до формування понять, знання про всезагальне.

Силогізм – умовивід, коли на основі декількох суджень виводиться нове заключне судження.

Солідарність – єдність переконань і дій, взаємна відповідальність, взаємодопомога і підтримка, що ґрунтуються на спільності інтересів і необхідності досягнення спільної мети.

Софісти – давньогрецькі мудреці V-IV ст. до н. е., які були мандрівними експертами з різних предметів, включаючи ораторське мистецтво, граматику, етику, літературу, математику та елементарну фізику.

Структуралізм – психологічна система Тітченера, яка має справу зі свідомими досвідом, що залежить від суб'єкта, що його переживає.

Схоластика – середньовічна ідеалістична філософія, представники якої намагалися теоретично обґрунтувати релігійний світогляд. Їй властива споглядальність, догматизм, звернення до Біблії як до найвищого критерію істини.

Суб'єкт сприймання – індивід або група як джерело пізнання і перетворення дійсності; носій активності.

Суб'єктивізм – світоглядна позиція, при якій ігнорується об'єктивний підхід до дійсності, відзначається неадекватністю об'єкту пізнання і дії; упереджене, одностороннє ставлення, судження, дія тощо.

Субстанція (від лат. substantia – сутність; те, що лежить в основі) – об'єктивна реальність; матерія в єдності всіх форм її руху; дещо відносно стійке; те, що існує само по собі, ні від чого не залежить.

Тенденція – напрямок розвитку якогось явища, що відзначається переважанням одних моментів над іншими; прагнення, схильність, властиві кому-небудь або чому-небудь.

Теорія – система основних ідей в тій чи іншій галузі знань; форма наукового знання, що дає цілісне уявлення про закономірності й істотні зв'язки дійсності. Критерієм істинності й основою розвитку теорії є практика.

Теоцентризм – світоглядний принцип, відповідно до якого Бог визнається джерелом і основою всього суцього («Все, що є, – все від Бога»).

Томізм – провідний напрям католицької думки, заснований на учінні Фоми Аквінського (XIII ст.).

Традиція – історично складені й передані нащадкам досвід, практика в будь-якій галузі суспільного життя, норми поведінки, смаки тощо.

Транс – стан психічного розладу людини, що проявляється в автоматичності поведінкових актів протягом декількох хвилин або більш тривалого часу без усвідомлення навколишньої ситуації і мети своїх вчинків.

Трансцендентний (від лат. – той, що виходить за межі) – у філософії І. Канта – той, що лежить поза межами свідомості та пізнання, а тому непізнаваний.

Трансцендентальна логіка (в І. Канта) – вчення, спрямоване на дослідження можливостей всезагального і необхідного знання як позадосвідного, потойбічного.

Універсалія – термін середньовічної філософії, що позначає загальні поняття.

Уявлення – наочний образ предмета, явища, події, що виникає в результаті їх пригадування або відтворення в уяві завдяки пам'яті.

Фаталізм (від лат. fatalis – роковий, fatum – рок, доля) – уявлення про незворотну зумовленість подій у світі.

Феномен – 1) незвичний, винятковий факт, явище; 2) філософське поняття, що означає явище, представлене у нашому досвіді, чуттєвому пізнанні.

Фізіологічна психологія вивчає фізіологічні механізми вищих психічних функцій.

Філософія – це теоретичний світогляд, вчення, що прагне досягнути всезагального у світі, в людині, суспільстві за допомогою вироблення системи знань про принципи буття людини, про суттєві характеристики людського ставлення до природи, суспільства тощо.

Френологія – запропоноване Ф.-І. Галлем вчення про зв'язок психічних характеристик людини або тварини із зовнішньою формою черепа.

Функціоналізм – науковий напрям у психології, який займався проблемами, пов'язаними з роллю психіки в адаптації організму до умов навколишнього середовища.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агапова О. В. Биографический метод в социально-педагогическом исследовании : учеб. пособие / О. В. Агапова, С. Г. Вершловский. – СПб., 2010. – 52 с.
2. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – М. : Высшая школа, 1976. – 544 с.
3. Бісікало О. В. Концептуальні основи моделювання образного мислення людини / О. В. Бісікало. – Вінниця, РВВ ВДАУ, 2008. – 163 с.
4. Блинные Л. Ф. Краткий словарь философских персоналий / Л. Ф. Блинные [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/FilosPers/index.php.
5. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник / В. М. Поліщук. – [Вид-во 3-тє, виправ.]. – Суми : Університетська книга, 2010. – 352 с.
6. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. Курс лекций / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : ЧеРо, при участии издательства Юрайт, 2002. – 336 с.
7. Гриненко Г. В. История философии : учебник / Г. В. Гриненко. – М. : Юрайт-Издат, 2004. – 688 с.
8. Данильян О. Г. Основы філософії : Навч. посібник для студентів вузів / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2003. – 352 с.
9. Дессуар М. Очерк истории психологии / М. Дессуар. – М. : АСТ, Мн. : Харвест, 2002. – 256 с.
10. Джегутанов Б. К. История и философия науки : учеб. пособие для аспирантов / Б. К. Джегутанов, В. И. Стрельченко, В. В. Балахонский, Г. Н. Хон. – СПб. : Питер, 2006. – 368 с.
11. Ждан А. Н. История психологии. От Античности до наших дней : Учебник для вузов / А. Н. Ждан. – [5-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Академический Проект, 2004. – 576 с.
12. Жуков С. М. Історія психології : Навчальний посібник / С. М. Жуков, Т. В. Жукова. – [вид. друге, допов., виправл. та переробл.]. / – К. : Кондор, 2009. – 232 с.
13. История психологии в схемах и таблицах / Авт.-сост. Кухтова Н. В. – М-во образования РБ, УО «ВГУ им. П. М. Машерова». – Витебск, 2008. – 95 с.

14. История психологии. Конспект лекций / [Кн. подгот. С. А. Векиловой]. – СПб. : Сова. – 2005. – 156 с.
15. История психологии: учеб.-методич. комплекс для спец-ти 030301.65 Психология /Автор-составитель М. С. Мышкина. – Самара : Изд-во «Универс групп», 2007. – 232 с.
16. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів: Навч. посіб. / В. І. Касьян. – [5-те вид., випр. і доп.]. – К. : Знання, 2008. – 347 с.
17. Копець Л. Класичні експерименти в психології : Навч. посібник / Л. Копець. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 283 с.
18. Корольчук М. С. Історія психології: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / М. С. Корольчук, П. П. Криворучко. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2004. – 248 с.
19. Мазилев В. А. История психологии и философия психологии: необходимо взаимодействие / В. А. Мазилев // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. – № 2, 2014. – С. 94-100.
20. Марциновская Т. Д. История психологии : Учебник для студ. высш. учеб. заведений / Т. Д. Марцинковская. – [9-изд., стер.]. – М. : Изд. центр Академия, 2009. – 544 с.
21. М'ясоїд П. А. Задачі з курсу загальної психології : Навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища школа., 2000. – 183 с.
22. Олейник Ю. Н. История психологии : учеб.-методический комплекс / Ю. Н. Олейник, В. А. Кольцова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://imp.rudn.ru/psychology/history_of_psychology/index.html
23. Психологические теории и концепции личности: краткий справочник [ред. : Горностай П., Титаренко Т.]. – К. : Рута, 2001.
24. Психологічний словник / Авт-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергеєнкова; [за ред. Н. А. Побірченко]. – К. : Наук. світ, 2007 – 274 с.
25. Роменець В. А. Історія психології: Стародавній світ. Середні віки. Відродження : Навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2005. – 916 с.
26. Роменець В. А. Історія психології епохи XVII століття. Епоха Просвітництва : Навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Либідь, 2006. – 1000 с.
27. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : Навч. посіб. / В. А. Роменець. – К. : Вища школа, 1995. – 614 с.
28. Рубинштейн С. Л. Философские корни экспериментальной психологии / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1993. – С. 68-90.

29. Соколова Е. Е. 13 диалогов о психологии / Е. Е. Соколова. – [4-е переработанное издание]. – М. : Смысл. – 2003. – 687 с.
30. Степанов С. Век психологии: имена и судьбы / С. Степанов. – М. : ЭКСМО, 2002. – 592 с.
31. Туган-Барановский М. И. Джон Стюарт Милль. Его жизнь и научно-литературная деятельность / М. И. Туган-Барановский. – СПб. : Тип т-ва «Общественная польза», 1892. – 88 с.
32. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии : Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов / А. Н. Чанышев. – М. : Высш. школа, 1981. – 374 с.
33. Швацкий А. Ю. История психологии : учеб. пособие / А. Ю. Швацкий. – [2-е изд., стер.]. – М. : ФЛИНТА, 2013. – 321 с.
34. Шульц Д. П., Шульц С. Э. История современной психологии / [Под ред. А. Д. Наследова]. – СПб. : Изд-во Евразия. – 2002. – 532 с.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ:
від античності до початку XX століття

Навчальний посібник

Підписано до друку 26.10.2016 року
Формат 60x84/16. Друк офсетний.
Гарнітура TimesNewRoman. Умов.друк.арк. 13.72
Наклад прим. 300. Замовлення № 2610/16

Видавець: ТОВ «НВП «Інтерсервіс»,
Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія ДК № 3534 від 24.07.2009 р.

Виготовлювач: СПД Андрієвська Л.В.
Київ, вул. Бориспільська, 9,
Свідоцтво: серія В03 № 919546 від 19.09.2004 р.